

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Янкул Олексій Миколайович

УДК 930.2:070.481Харьковский_календарь"1869/1917"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
«ХАРЬКОВСКИЙ КАЛЕНДАРЬ» (1869–1917 рр.) ЯК ІСТОРИЧНЕ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Спеціальність 032 «Історія та археологія»
(Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. М. Янкул

Науковий керівник: Куделко Сергій Михайлович, кандидат історичних наук,
професор.

Усі критичні зауваження враховані 28 жовтня
Головний спеціалізований комітет 18.11
29.64.057.029
Харків – 2021
Куделко Сергій
Посад

АНОТАЦІЯ

Янкул О. М. «Харьковский календарь» (1869–1917 pp.) як історичне та історіографічне джерело». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (галузь знань – Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Зміст анотації. Дисертація присвячена комплексному аналізу статистико-інформаційного збірника «Харьковский календарь», а також виданню, яке йому передувало – «Памятная книжка Харьковской губернии» і додатку – «Харьковский сборник». Актуальність обраної теми пов'язана з тим, що подібні масові видання на теренах Російської імперії наразі не стали об'єктом належного аналізу в літературі. Поява таких збірників є надійним маркером розвитку не лише статистики як науки, а й показником культурно-освітнього розвитку суспільства загалом, в тому числі – в регіональному вимірі. Сучасні онлайн-проекти, які пов'язані з оцифруванням пам'ятних книжок і календарів другої половини XIX – початку XX ст., бібліографічні описи, перші аналітичні спроби свідчать про те, що інтерес до подібної періодики в наш час підсилюється.

Автор розглядає передумови виникнення «Харьковского календаря», видання, які йому передували. Всього в центрі уваги знаходяться 68 томів, що включають до себе всі випуски «Памятной книжки Харьковской губернии» (7 томів), «Харьковского календаря» (49 томів) і «Харьковского сборника» (12 томів). Робота є першою всебічною розвідкою вказаних видань, які є важливими джерелами з історії Харківщини даного періоду.

У трьох розділах послідовно розглядаються теоретико-методологічні засади роботи, передумови виникнення видань і спеціально характеризуються матеріали з регіональної історії, які друкувалися на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку. У висновках підведені

основні підсумки і зроблені побажання щодо напрямків і завдань наступних наукових пошуків.

Перший розділ дисертації – «Джерельна база та історіографія проблеми» присвячений огляду джерельної бази дослідження та праць дослідників, які займаються подібною проблематикою. Джерельна база з вивчення «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника» є реальною та поділяється на актуалізовану й потенційну. До першої відносяться випуски даних статистико-інформаційних збірників, а також пов'язані з ними видання (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский сборник», «Харьковский народный календарь» та ін.). До потенційної бази ми відносимо деякі архівні джерела, які дозволили б розкрити окремі аспекти діяльності Харківського губернського статистичного комітету зі створення статистичних та інших видань, а також щодо їх діяльності. Крім того, сюди можна віднести й статистичні матеріали, які надсилали з повітів до ХГСК для подальшої обробки та оприлюднення. Потенційною базою є газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро» та інші, в яких міститься інформація щодо роботи установи, звіти засідань тощо. В роботі використовувались наступні типи джерел: законодавчі акти, діловодні матеріали, его-документи, періодика. Зазначимо, що джерельна база є репрезентативною та дозволяє всебічно розглянути широке коло питань, пов'язаних зі створенням збірника, його роллю та місцем серед іншої місцевої періодики.

На основі аналізу різних класифікацій періодичних видань, які нині існують, було зроблено висновок, що «Харьковский календарь» не можна вписати повністю в жодну з них. Тому ми запропонували виділяти його як окремий вид періодики – статистико-інформаційний збірник.

Історіографія з питання вивчення подібних видань Російської імперії веде свій відлік ще з часів існування збірників. Однак, на той момент ще не

пройшло достатньо часу, щоб проблематизувати їх вивчення, тому у виданнях XIX – початку XX ст. ми зустрічаємо лише поодинокі згадки про них, загальні оцінки сучасників. В радянський період (зокрема, у 1980-ті рр.) починають з'являтися роботи, автори яких розглядають ці збірники в контексті видань губернських і обласних статистичних комітетів Російської імперії.

Лише у 1990-х рр. з'являються перші узагальнюючі бібліографічні видання, присвячені пам'ятним книжкам і календарям губерній та областей імперії. Практика складання бібліографій таких збірників триває і в наш час (ХДНБ імені В. Г. Короленка та ін.). Найбільш активно темою, пов'язаною з пам'ятними книжками і календарями, дослідники почали займатись у XXI ст. У цей час публікуються різноманітні статті, тези доповідей на конференціях та ін. Зазначимо, що автори наразі здебільшого створюють узагальнюючі (оглядові) тексти з тих чи інших пам'ятних книжок або календарів і єдине проблемне поле, пов'язане з ними, знаходиться ще на стадії формування. Отже, в наш час історіографія питань, пов'язаних з виданням статистико-інформаційних збірників губерній і областей Російської імперії, знаходиться на початковій стадії розробки.

Другий розділ дослідження – «Виникнення «Харьковского календаря»: історичний контекст і впливи» присвячений історії появи даного видання. «Харьковский календарь», завдяки широті свого інформаційного поля, займає, на нашу думку, одне з провідних місць в харківській періодиці та є помітним явищем на теренах усіх українських губерній. Він з'явився, коли на Харківщині вже склалися певні традиції в друкарській справі, але, не зважаючи на це, ознаменував нове слово в цій царині – появу статистико-інформаційних видань більш високого рівня. На своїх сторінках він надавав інформацію, яку раніше можна було зустріти окремо в газетах, журналах, альманахах тощо, котрі створюють умовну систему видань, що передували йому. Однак, «Календарь» містив і дані, які раніше були невідомі широкому

загалу (наприклад, різноманітні статистичні матеріали). Подібні збірники виходили в кожній губернії, кожен з них унікальний за своїм змістом і актуальний для конкретного регіону. Втім, є підстави стверджувати, що «Харьковский календарь» мав очевидні переваги перед багатьма такого роду виданнями, які виходили друком в інших губернських центрах Російської імперії. Цьому він зобов'язаний, насамперед, кадрам Харківського університету, професори якого брали активну участь у роботі ГСК.

Зазначене видання продовжило й розвинуло ті традиції, які вже склалися в системі регіональних видань. Основу для «Харьковского календаря» заклала «Памятная книжка Харьковской губернии», яка була першою спробою в губернії зробити універсальний статистико-інформаційний збірник, призначений для широкого кола читачів. «Харьковский календарь» являв собою нову сходинку в цьому плані. Можна казати про те, що він став певним результатом статистичного обстеження регіону. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив перепис населення, обробляв і систематизував ці дані, складав відповідні таблиці. Завдяки подібній інформації можна простежити розвиток Харкова та губернії в економічному, соціальному та культурному плані, зокрема, з'ясувати наслідки модернізаційних процесів, які відбувалися в період так званих «Великих реформ», подальшому прогресі суспільства.

З появою наукового додатку «Харьковский сборник» розширилося уявлення про Харків і губернію завдяки науковим і науково-популярним статтям фахівців (вчених, які представляли різні галузі знань), а також і аматорів – дослідників краю. Це видання здійснювало не лише просвітницьку функцію, а й популяризацію місцевої історії, збереження пам'яті про минуле регіону. Крім того, на нашу думку, воно давало потужний поштовх до розвитку краєзнавства на Харківщині.

Про те, що «Харьковский календарь» майже півстоліття залишався одним з головних видань в губернії, свідчать неодноразові спроби (як

правило, не дуже вдалі) розпочати друк подібних видань («Харьковский народный календарь» та ін.). Втім, до вимушеного припинення свого існування у 1917 р. збірник був найсоліднішим і найавторитетнішим в тих галузях інформації, якими він опікувався.

Особистий внесок автора полягає в створенні спеціального дослідження, в якому всебічно проаналізовано «Харьковский календарь» та видання, генетично з ним пов'язані за допомогою історичних, джерелознавчих та історіографічних методів і підходів (див. Вступ). Крім того, було уточнене визначення календарів та пам'ятних книжок Російської імперії як «статистико-інформаційних збірників» (саме таке формулювання було обране, оскільки основу таких видань складали статистичні матеріали, а інша інформація була доповненням до них) і запропоновано відносити їх до окремих типів періодичних видань. З «Харьковским календарём», його попередником «Памятной книжкой Харьковской губернии» та додатком – «Харьковским сборником» пов'язані деякі з відомих діячів науки (серед них – П. С. Єфименко, В. В. Іванов, плеяда університетських професорів та ін.). Робота над темою дозволила уточнити певні факти з їх наукових біографій.

Третій розділ – «Матеріали з регіональної історії на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку – «Харьковского сборника» присвячений огляду світових, загальноімперських і місцевих матеріалів на сторінках видань, статистичним даним і науково-популярним публікаціям. «Харьковский календарь» містив в собі як загальноімперську (яка була більш формалізованою і не змінювалась протягом всього часу існування збірника), так і місцеву інформацію. Остання безперервно розширювалася (і майже постійно переважала загальну). Тривалий час відбувався пошук оптимальних варіантів змісту. Врешті, у 1890-х рр. зміст «Харьковского календаря» став більш структурованим і діловим, через що він поступово перетворився на статистико-довідкове видання. Криза початку XX ст. та інші бурхливі події

цього часу теж залишили свій слід у виданні, зміст якого з кожним роком скорочувався, все менше в ньому було розмаїття інформації.

Статистичні дані були важливою складовою видання і завдяки їм можна простежити, як зростало населення та його склад міста Харкова та Харківської губернії протягом майже півстолітнього періоду, як виникали різні підприємства, завдяки чому відбувся перехід Харківщини від аграрно-промислового регіону до промислово-аграрного, як змінювалися різні установи, їх адреси та ін. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив одноденний перепис населення й ці показники розміщувалися на сторінках «Харьковского календаря» з різницею в один-два роки. При цьому, наприкінці XIX ст. в Харкові з'явився міський статистичний відділ, який видавав власні праці щодо перепису населення й між цими установами існувала певна конкуренція. Крім того, це показує, що статистика починала грати все більше важливу роль в суспільстві, а боротьба між різними установами за право бути головним, найбільш точним і оперативним в цій справі була досить актуальною.

Окрім статистичних і довідкових відомостей, «Харьковский календарь» містив в собі й статті наукового та науково-популярного характеру. Така традиція заклалася ще в «Памятной книжке Харьковской губернии». До 1880-х рр. такі публікації зустрічалися нечасто, а з 1884 р. у виданні з'являється окремий науковий відділ, де розміщувалися подібні матеріали. Більшість з них в «Харьковском календаре» стосувалися історії краю, хоча досить багато з них були присвячені медицині, сільському господарству тощо. З появою у 1887 р. спеціального додатку до «Календаря» – «Харьковского сборника», потреби друкувати такі статті в основному виданні відпала. Остання така публікація з'явилася на сторінках видання на 1891 р. Не менш важливу роль також грали додатки, які представляли собою здебільшого різноманітні плани міста або губернії (намісництва) різних років.

Також однією з важливих рубрик нам здається «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии», в якій містились біографічні довідки про різних діячів. Очевидно, це було однією з перших спроб створення біографічного довідника місцевих діячів. Нам вдалося визначити загальну кількість таких статей, яка сягала 72. З них найбільшу кількість складали біографії вчених і викладачів, письменників і поетів, а також церковних діячів. Всіх інших довідок було значно менше. Зазначимо, що в даній рубриці зустрічаються також імена людей, не дуже добре відомих сьогодні, але які зробили помітний внесок у розвиток культури (наприклад, письменників О. О. Корсуна, Н. С. Соханської (літературний псевдонім – Кохановська), Л. Я. Кричевської та ін.).

В роботі доводиться, що цінне статистико-інформаційне джерело може бути в нагоді не лише історикам і краєзнавцям, а й джерелознавцям, книгознавцям, бібліотекознавцям й іншим представникам гуманітарного знання.

Ключові слова: «Харьковский календарь», «Памятная книжка Харьковской губернии», «Харьковский сборник», джерелознавство, періодика, статистико-інформаційне видання, Харківська губернія.

ABSTRACT

Yankul O. M. «Kharkiv Calendar» (1869–1917) as a historical and historiographical source». – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Historical Sciences, Speciality 032 – History and Archeology (The branch of knowledge is humanitarian sciences). – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

Contents of the annotation. The dissertation deals with the complex analysis of the statistical and information miscellany «Kharkiv Calendar», and also to the

edition which preceded it – «Commemorative Book of the Kharkiv Province» with the application – «Kharkiv Miscellany». The actuality of the chosen topic is due to the fact that such mass publications in the Russian Empire have not yet been the subject of proper analysis in the professional literature. The appearance of such collections is a reliable marker of the development not only of statistics as a science, but also an indicator of cultural and educational development of society as a whole, including in the regional dimension. Contemporary online projects related to the digitization of commemorative books and calendars of the second half of the 19th – early 20th centuries, bibliographic descriptions, the first analytical attempts show that interest in such periodicals is growing today.

The author considers the preconditions for the emergence of the «Kharkiv Calendar», the publications that preceded it. In total, the focus is on 68 volumes, which include all issues of the «Commemorative Book of the Kharkiv Province» (7 volumes), «Kharkiv Calendar» (49 volumes) and «Kharkiv Miscellany» (12 volumes). The present work is the first comprehensive investigation of these publications, which are important sources on the history of Kharkiv region of this period.

The three sections consistently consider the theoretical and methodological principles of work, the preconditions for the emergence of publications and specifically characterize the materials on regional history, which were published on the pages of the «Kharkiv Calendar» and its application. The conclusions summarize the main results and make wishes on the directions and objectives of subsequent research.

The first chapter of the dissertation is named «The source base and historiography of the problem». The source base of the present research and publications of scholars who explore similar problems were described. The source base for the study of the «Commemorative Book of the Kharkiv Province», «Kharkiv Calendar» and «Kharkiv Miscellany» is real and is divided into actual and potential. The first includes issues of statistical and information miscellanies,

as well as related publications (for example, «Statistical Leaf of the Kharkiv Province», «Kharkiv Miscellany», «Kharkiv People's Calendar», etc.). The potential base includes some archival sources that would reveal certain aspects of the Kharkiv Provincial Statistical Committee for the creation of statistical and other publications, as well as their activities. In addition, it includes statistical materials that were sent from the counties to the KhPSC for further processing and publication. The potential base includes the newspapers «South Edge», «Kharkiv Provincial News», «Mourning» and others, which contain information about the work of the institution, meeting reports and more. The following types of sources were used in the work: legislative acts, office materials, ego-documents, periodicals. It should be noted that the source database is representative and allows to comprehensively consider a wide range of issues related to the creation of the collection, its role and place among other local periodicals.

Various classifications of periodicals that currently exist were analyzed. As a result, it was concluded that the «Kharkiv Calendar» cannot be fully inscribed in any of them. Therefore, we proposed to single it out as a separate type of periodical – a statistical and information miscellanies.

Historiography on the study of such publications in the Russian Empire dates back to the existence of collections. However, at that time not enough time had passed to problematize their study, so in the publications of the 19th – early the 20th centuries we meet only a few mentions of them, the general assessments of contemporaries. Works, the authors of which considered these collections in the context of publications of the provincial and regional statistical committees of the Russian Empire, were issued during the Soviet period (particularly in the 1980s).

The first generalized bibliographic editions devoted to commemorative books and calendars of the provinces and regions of the empire were published only in 1990s. The practice of compiling bibliographies of such collections continues to this day (V. G. Korolenko Kharkiv State Scientific Library etc.). The topic, related to commemorative books and calendars, was started to observe by

researches the most actively in the 21st century. At this time various articles, abstracts of reports at conferences etc. were published. It should be noted that the present-day authors are mostly creating generalizing (overview) texts from various commemorative books or calendars, and the only problem area related to them is still in the process of formation. Thus, nowadays the historiography of issues related to the publication of statistical and information collections of the provinces and regions of the Russian Empire is at an early stage of its development.

The second chapter of the study is named «The Emergence of the «Kharkiv Calendar»: historical context and influences» and deals with the history of this publication. «Kharkiv Calendar», due to the breadth of its information field, occupies, in our opinion, one of the leading places in the Kharkiv periodicals and is a notable phenomenon in all Ukrainian provinces. It appeared when certain traditions in the printing business had already developed in the Kharkiv region, but nevertheless marked a new word in this field – the emergence of higher-level statistical and information publications. The information, that was provided on its pages, previously had been published separately in newspapers, magazines, almanacs etc. All of them have created a conditional system of publications that preceded to «Kharkiv Calendar». However, the «Calendar» also contained data that were previously unknown to the general public (for example, various statistical materials). Similar collections were published in each province, all of them were unique in their content and relevant to a particular region. However, there is possible to believe that the «Kharkiv Calendar» had obvious advantages over many such publications that were published in other provincial centers of the Russian Empire. It owes this, first of all, to the staff of Kharkiv University, whose professors took an active part in the work of the PSC.

This publication continued and developed the traditions that have already formed in the system of regional publications. The basis for the «Kharkiv Calendar» was built by the «Commemorative Book of the Kharkiv Province», that was the first attempt to make a universal statistical and information collection in

the province, intended for a wide range of readers. «Kharkiv Calendar» was a new step in this regard. It can be considered that it was a definite result of a statistical survey of the region. Every year the Kharkiv Provincial Statistical Committee conducted a census, processed and systematized these data, and compiled relevant tables. Thanks to such information, it is possible to trace the development of Kharkiv and the region in economic, social and cultural terms. In particular, it allows to clarify the consequences of modernization processes that took place during the so-called «Great Reforms» for further progress of society.

«Kharkiv Miscellany» expanded the idea of Kharkiv and the province thanks to scientific and popular science articles by experts (scholars who represented various fields of knowledge), as well as amateurs who had described the region. This publication served not only an educational function, but also the promotion of local history, preserving the memory of the region's past. In addition, in our opinion, it gave a powerful impetus to the development of local lore in the Kharkiv region.

The fact that the «Kharkiv Calendar» kept the status of one of the main publications in the province for almost half a century is evidenced by repeated attempts (usually not very successful) to begin printing such publications (the «Kharkiv People's Calendar», etc.). However, before the forced cessation of its existence in 1917, the collection was the most solid and authoritative in the fields of information in which it was concerned.

The personal contribution of the author consists in creating a special study where the «Kharkiv Calendar» and the publications that genetically related with it are comprehensively analyzed with the use of historical, source studies' and historiographical methods and approaches (see Introduction). In addition, the definition of calendars and commemorative books of the Russian Empire as «statistical and information miscellanies» was clarified. This definition was chosen because such publications were based on statistical materials, and other information was a supplement to them. It was proposed to refer these publications

to separate types of periodicals. With the «Kharkiv Calendar», its predecessor «Commemorative Book of the Kharkiv Province» and the application – «Kharkiv Miscellany» were related some famous scientists (e.g. P. S. Efimenko, V. V. Ivanov, University professors etc.). Exploration on the topic allowed to clarify certain facts from their scientific biographies.

The third chapter is named «Materials on regional history on the pages of the «Kharkiv Calendar» and its application – «Kharkiv Miscellany». It deals with a review of world, imperial and local materials on the pages of publications, statistics and popular science publications. «Kharkiv Calendar» contained both general imperial (which was more formalized and did not change throughout the existence of the collection) and local information. The latter was constantly expanding and constantly prevailed over the general. For a long time, there was a search for optimal contents. Finally, in the 1890s the content of the «Kharkiv Calendar» became more structured and businesslike. That is why it gradually became a statistical reference publication. The crisis of the early 20th century and other turbulent processes of this time also left their mark on the publication, the content of which was declining with each passing year. There was less and less diversity of information.

Statistical data was an important part of the publication. Thanks to them it is possible to observe the growth and composition of the population of Kharkiv and Kharkiv province for almost half a century; emergence of different enterprises, due to which Kharkiv province passed from the agrarian-industrial region to the industrial-agrarian one; transformation of different institutions and changes in their addresses etc. Every year the Kharkiv Provincial Statistical Committee conducted a one-day census and this data was posted on the pages of the Kharkiv Calendar with a difference of one or two years. At the same time, at the end of the 19th century there was a city statistics department in Kharkiv that published its own census papers. There was some competition between these two institutions. Moreover, it shows that statistics began to play an increasingly important role in society and the

struggle between different institutions for the right to be the main, most accurate and efficient in this case was quite relevant.

In addition to statistical and reference information, «Kharkiv Calendar» contained scientific and popular articles. This tradition had been established back in the «Commemorative Book of the Kharkiv Province». Until the 1880s such publications had been rare, and since 1884 a separate scientific department, where similar materials were placed, has appeared in the publication. Most of them in the «Kharkiv Calendar» concerned the history of the region, although a lot of them were devoted to medicine, agriculture etc. In 1887 «Kharkiv Miscellany» as a special appendix to the «Calendar» was emerged, so the need to print articles on these topics in the main edition disappeared. The last such publication appeared on the pages of the publication in 1891. No less important role was also played by applications, which were mostly various plans of the city or province (governorship) of different years.

Also one of the important headings seems to us «Wonderful natives and leaders of the Kharkiv province», which contained biographical information about various figures. Apparently, it was one of the first attempts to create a biographical directory of local figures. We were able to determine the total number of such articles, which reached 72. Of these, the largest number were biographies of scientists and teachers, writers and poets, as well as church figures. All other references were much smaller. It should be noted that in this section we can see some names of people, who are not well-known today, but they made a substantial contribution into cultural development (for example, writers O. O. Korsun, N. S. Sokhanskaya (literary pseudonym – Kokhanovskaya), L. Ya. Krychevskaya etc.).

The present research proves that a valuable statistical and information source can be useful not only for historians and local historians, but also for specialists in source studies, book studies, library studies and other representatives of the humanities.

Keywords: «Kharkiv Calendar», «Memorable Book of the Kharkiv province», «Kharkiv Miscellany», source studies, periodicals, statistical and information publications, Kharkiv province.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у фахових виданнях України

1. Янкул О. М. Видання-попередники «Харьковского календаря». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2017. Вип. 24. С. 14–18.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/9706/10764>

2. Янкул О. М. Реклама банківських, кредитних і страхових установ на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 pp.). *«Історія та географія»*. Харків, 2017. Вип. 54. С. 157–161.

URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/issue/view/106>

3. Янкул О. М. Біографічні матеріали на сторінках «Харьковского сборника» (1887–1898 pp.): джерелознавчий аспект. *«Історія та географія»*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 102–109.

URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/issue/view/216>

Публікація у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Європейського Союзу

4. Янкул О. До питання про співвідношення загальноімперської та місцевої інформації в «Харьковском календаре» (на 1869–1917 pp.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, Iss. 3. S. 59–64.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Янкул О. Церковне життя Харківщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у відображенні «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» (1862–1917 pp.). *Науково-практична конференція до 25-річчя Харківського Архієрейського Собору 1992 року*: зб. матеріалів конф. (27 квітня 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 119–120.

6. Янкул О. Статистика церковного життя Харківської губернії на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.) : До 150-річчя видання. *Актуальні питання Богослов'я та історії Церкви (до 1900-річчя преставлення святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова)* : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. (5 жовт. 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 149–151.

7. Янкул А. Н. Ежегодник «Харьковский календарь» (1869–1917 гг.) в контексте процессов модернизации второй половины XIX – начала XX в. *XI Машеровские чтения* : материалы междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых учёных (г. Витебск, Республика Беларусь, 18 окт. 2017 г.). Витебск, 2017. С. 198–199.

8. Янкул О. Публікації краєзнавчого характеру в «Харьковском сборнике» (до 130-річчя видання). *Краєзнавство у вимірах сучасної науки : (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)* : матеріали XXXV-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (м. Харків, 8 груд. 2017 р.). Харків, 2018. С. 81–82.

9. Янкул А. Н. «Харьковский календарь» (на 1869–1917 гг.): структура, направленность и информативность. *Копытинские чтения-I, II* : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилёв, Республика Беларусь). Могилёв, 2018. С. 104–106.

10. Янкул А. Н. Из области «чистой науки» – в повседневность: статистические данные губернских календарей (на примере «Харьковского календаря» на 1869–1917 гг.). *Актуальные вопросы изучения и преподавания истории, социально-гуманитарных дисциплин и права* : материалы междунар. науч.-практ. конф. к 100-летию ист. ф-та ВГУ имени П. М. Машерова, (г. Витебск, Республика Беларусь, 26–28 апр. 2018 г.). Витебск, 2018. С. 48–50.

11. Янкул О. До питання про точність губерньської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на

матеріалах Харківської губернії). *Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 145–146.

12. Янкул О. Інформація про православні чудотворні ікони у виданні «Харьковский календарь» (кінець XIX – початок XX ст.). *Актуальні питання богослов'я та історії Церкви (до 1030-річчя Хрещення Київської Русі, 25-річчя канонізації Слобожанських новомучеників та 25-річчя відновлення духовної освіти на Слобожанщині)* : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 9 жовтня 2018 р.). Харків, 2018. С. 168–171.

13. Янкул А. Н. «Памятная книжка Харьковской губернии» (1862–1868 гг.) как источник по изучению края. *Віцебскі край* : матеріялы IV Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 80-годдзю ўтварэння Віцебскай вобласці, (г. Віцебск, Рэспубліка Беларусь, 22 лістап. 2018 г.). Мінск, 2019. Т. 4. С. 156–160.

14. Янкул О. Роль Харківського університету у виданні «Памятной книжки Харьковской губернии» (1862–1868 рр.). *Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 72-ї міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 26 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 37–38.

15. Янкул О. «Харьковский календарь» як атрибут губернського міста другої половини XIX – початку XX ст. *Краєзнавство в системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)* : матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених (м. Харків, 7 груд. 2018 р.). Харків, 2019. С. 130–131.

16. Янкул О. До питання про типологізацію «Харьковского календаря» (на 1869–1917 рр.) як історичного джерела. *Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)* : матеріали XXXVII-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених. Харків, 2020. С. 67–69.

17. Янкул О. Наукові та науково-популярні матеріали у виданні «Харьковский календарь» (на 1871–1891 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 73-ї Міжнар. конф. (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.), 2020. С. 102–103.

18. Янкул О. М. З історії довідкових видань на Харківщині: «Харьковский календарь» (на 1869–1917 роки). *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.* : зб. наук. статей з пам'яткоохоронної роботи. 2020. Вип. VI. С. 255–260.

Зміст

Перелік умовних позначень.....	21
Вступ.....	22
Розділ I. Джерельна база та історіографія проблеми.....	35
1.1. Джерельна база дослідження.....	35
1.2. Історіографія проблеми.....	51
Розділ II. Виникнення «Харьковского календаря»: історичний контекст і впливи.....	68
2.1. Виникнення, структура і трансформації довідково- інформаційних видань в Харківській (Слобідсько-Українській) губернії.....	68
2.2. Структура, спрямованість і трансформації «Харьковского календаря».....	88
2.3. Науковий додаток до «Харьковского календаря» – «Харьковский сборник» (1887–1898 pp.).....	108
Розділ III. Матеріали з регіональної історії на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку – «Харьковского сборника».....	118
3.1. Світові, загальноімперські та місцеві матеріали на сторінках «Харьковского календаря».....	118
3.2. Статистичні дані «Харьковского календаря»: критерії, характер, показники.....	129
3.3. Наукові та науково-популярні праці на сторінках «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника».....	141
Висновки.....	174
Список використаних джерел.....	182
Додатки.....	226

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГСК – Губернський статистичний комітет.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

М. В. Д. – Министерство внутренних дел.

ПСЗРИ – «Полное собрание законов Российской империи».

ХГСК – Харківський губернський статистичний комітет.

ХГУ – Харьковский государственный университет имени А. М. Горького.

ХДНБ імені В. Г. Короленка – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка.

ХІФТ – Харківське історико-філологічне товариство.

ХНУ імені В. Н. Каразіна – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

ЦНБ – Центральна наукова бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразіна.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження пов'язана з тим, що проблема комплексного аналізу довідково-інформаційних видань Російської імперії (та зокрема тих, які видавалися на теренах України) ще не знайшла належного вирішення в літературі. Докладно це питання ми розглядаємо в I розділі (див. параграф 1.3). Між тим, поява подібних збірників є надійним маркером розвитку не лише статистики як науки, а й показником культурно-освітнього розвитку суспільства загалом, в тому числі – в регіональному вимірі. Як зазначає М. М. Люзняк: «[...] як соціокультурний феномен, інформація може нести на собі певний відбиток рівня розвитку суспільства»¹.

У наш час існує кілька масштабних онлайн-проектів, пов'язаних зі збором і оцифруванням пам'ятних книжок і календарів Російської імперії (зокрема, Російської національної бібліотеки, м. Санкт-Петербург)². Подекуди видаються бібліографічні описи цих видань³, проводяться дослідження щодо діяльності губернських статистичних комітетів, у тому числі – зі створення ними власних періодичних видань⁴. На цих прикладах ми бачимо, що інтерес до подібної періодики на початку ХХІ ст. підсилюється.

Перед появою «Харьковского календаря» в столиці Слобожанщини вже існувала низка періодичних видань, які наближалися до нього за метою та формою подання матеріалу. Не враховуючи історичної традиції важко зрозуміти місце збірника в системі періодики Харківської губернії ХІХ–початку ХХ ст. З іншого боку, поява «Харьковского календаря» загострила

¹ Люзняк М. М. Українська науково-популярна книга в національній культурі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Львів : ЛДКФ «Атлас», 2010. С. 132.

² Див.: Проект «Памятные книжки губерний и областей Российской империи» (сайт Российской национальной библиотеки, г. Санкт-Петербург). https://web.archive.org/web/20080913150927/http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm (дата звернення: 18.03.2020) та ін.

³ Див.: Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліогр. огляд і покажчик. Херсон : Херсон. обл. універсал. наук. б-ка імені Олеса Гончара, 2004. 42 с. та ін.

⁴ Див.: Харьковский губернский статистический комитет. *Справочник научных обществ России*. URL : http://www.snor.ru/index-m=articles&an=sc_498.html (дата обращения: 25.09.2020). та ін.

конкуренцію між губернськими і міськими установами, що займалися збором, обробкою та оприлюдненням статистичних даних. Потреба в інформації статистико-довідкового характеру призвела до виникнення таких періодичних і неперіодичних публікацій. В Харкові з'явилися більш-менш вдалі спроби створити видання, схожі за своєю направленістю та з подібними метою та завданнями. Вони відрізнялися одне від одного перш за все цільовою аудиторією, методикою збору інформації, ціною видань (як правило, були дешевшими за видання Харківського губернського статистичного комітету) та ін.

Унікальна інформація, що міститься в кожному з 7 випусків «Памятной книжки Харьковской губернии» та 49 випусках «Харьковского календаря», з часом втративши своє безпосереднє значення як актуальна, набула важливого історичного, а почасти – історіографічного значення. Сьогодні даними «Календаря» та видань, які пов'язані з ним, користуються майже всі історики і краєзнавці Слобідської України, а також ті, хто цікавиться історією Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. Тим не менш, більш свідомо і ефективно використовувати дані «Календаря» через понад 100 років після припинення його існування, можна лише тоді, коли враховуються тогочасна методика збору інформації, форми її подання та особливості роботи над виданням Харківським губернським статистичним комітетом.

Виконана на матеріалах Харківської губернії, праця може представляти цікавість для дослідників, які займаються подібними виданнями інших губерній та областей Російської імперії. Так само, як матеріали, що містяться в «Харьковском календаре», можуть бути співставлені не лише між собою за хронологічним принципом, але й зі статистикою інших регіонів країни і стати об'єктом різних компаративістських досліджень. Втім, це завдання майбутнього, коли з'явиться можливість проводити такі співставлення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертація виконана згідно з планами науково-дослідних робіт кафедри

історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, на якій автор дослідження був аспірантом – «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер 0112U004748) і «Проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства (на матеріалах Слобожанщини)» (державний реєстраційний номер 0112U004969).

Хронологічні межі охоплюють період з 1869 по 1917 рр. Нижня хронологічна межа – 1869 р., оскільки саме на цей рік був виданий перший випуск «Харьковского календаря». Верхня хронологічна межа – 1917 рік. Саме цього року остаточно припинило своє існування найстаріше місцеве довідкове видання книжкового формату – «Харьковский календарь». Хронологічні межі історіографії проблеми охоплюють період з другої половини XIX ст. до сучасності.

Географічні межі охоплюють територію Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст., а також в історіографічному плані – ті міста, в яких публікувалися праці, присвячені календарям як особливому виду довідкових періодичних видань.

Об'єкт дослідження. Періодичні видання «Харьковский календарь» (на 1869–1917 рр.), його додаток «Харьковский сборник» (1887–1898 рр.).

Предметом дослідження є аналіз структури, особливостей функціонування та інформаційного наповнення статистично-інформаційного видання «Харьковский календарь».

Мета дослідження. На основі всебічного дослідження «Харьковского календаря», його додатку – «Харьковского сборника» та характеристики видань, які їм передували, з'ясувати основні риси, направленість, структуру та її трансформації, цінність даних публікацій, їх інформаційний потенціал для історичного наукового пошуку, а також показати місце збірників серед інших подібних місцевих періодичних видань.

Завдання дослідження. Автор поставив перед собою низку завдань, вирішення яких, на його думку, буде сприяти досягненню основної мети дослідження:

- Створити і проаналізувати джерельну базу дослідження, яка включала б як опубліковані матеріали, так і архівні документи.
- Дослідити історіографію проблеми.
- Охарактеризувати структуру та наповненість основних розділів «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника».
- Пояснити трансформації, які проходили в змісті та формі подачі інформації в збірниках.
- Охарактеризувати статистичні та інші інформаційні дані, наведені в «Харьковском календаре», дати загальну оцінку їх ґрунтовності.
- Проаналізувати наукові та науково-популярні матеріали в збірниках, запропонувати їх класифікацію.
- Дослідити історичні публікації на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника».

Методи та методологія дослідження. Методи, які використовувались в дослідженні, ми можемо розділити на три групи: методи викладення матеріалу, методи джерелознавства (які не є історичними за своїм походженням) та методи спеціально історичні. Зупинимось більш детально на кожній з цих груп.

До методів викладення матеріалу ми відносимо проблемно-хронологічний та ілюстративний. Завдяки першому нам вдалося викласти матеріал за прямою хронологією, зважаючи при цьому на проблемні питання, які були характерними для різного часу існування «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника» (наприклад, структура видань, тематичне наповнення та ін.).

Ілюстративний метод допоміг на основі конкретних прикладів з джерел висвітлити ряд питань, які пов'язані з організацією роботи над збірниками з боку його укладачів, підкреслити окремі характерні сюжети, які наводилися в виданнях тощо. Крім того, на основі ілюстративного методу були складені додатки у вигляді таблиць, ілюстрацій та копій деяких архівних документів (див. розділ «Додатки»).

Методи джерелознавства, як це було прийнято писати у класичних джерелознавчих працях, умовно полягають у так званих «внутрішній та зовнішній» критиці джерела. В даному випадку нас більше цікавила внутрішня критика, оскільки методи зовнішньої критики застосовуються в тих ситуаціях, коли мається сумнів щодо оригінальності документу або є якісь інші сумніви, пов'язані з його походженням. Розглядаючи обрані нами для дослідження збірники (загальним числом – 68 томів), ми не сумніваємось в їх оригінальності й жодних дискусійних питань щодо їх походження виявлено не було. Нами застосовувались методи внутрішньої критики «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника», перш за все пов'язаних з текстологічним аналізом. За змістом тієї чи іншої інформації робився висновок щодо авторства матеріалу (в основному це стосувалося опублікованих статей, оскільки деяких конкретних авторів чи колективу авторів, які працювали над обробкою статистичних й інших даних, вдалося виявити за допомогою архівних матеріалів). Крім того, завдяки внутрішній критиці вдалося ідентифікувати осіб, які друкували свої праці під псевдонімами. За допомогою аналізу діловодної документації Харківського губернського статистичного комітету нам вдалось встановити, наприклад, причини зміни друкарні після останнього випуску «Памятной книжки Харьковской губернии» у 1868 р. Елементи текстологічного аналізу застосовувались нами також при розгляді історичних праць, які друкувалися на сторінках «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника». Аналіз рекламних

оголошень, які розміщувалися наприкінці збірника, допоміг виявити деякі прийоми, пов'язані з нею (наприклад, казусний випадок з банкіром Генріхом Блокком тощо). Окремі прийоми такої критики нами були використані, наприклад, при аналізі паперу видання. Використання кольорового паперу було показником достатку компаній і фірм.

До методів спеціально історичних, якими ми користувалися, відносяться історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний. Історико-порівняльний метод дав змогу провести співставлення змісту «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» в різні часи їх існування. Це дозволило порівняти видання, коли його друкування очолювали різні редактори, виявити відмінності в стратегії укладання змісту. За допомогою цього методу ми також провели співставлення деяких даних календаря з іншими джерелами (зокрема, даних перепису населення 1897 р., які друкувалися в «Харьковском календаре» і в спеціальному виданні Центрального статистичного комітету, присвяченому загальноросійському перепису). Крім того, були проведені співставлення харківських видань з подібними, які видавалися в інших губерніях (наприклад, «Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии», «Бессарабский календарь» та ін.). Особливо цікавим для нас було порівняння з виданнями, які видавалися на теренах сучасної України (Київ, Полтава, Катеринослав та ін.). Ми також проводили співставлення з місцевими виданнями, які можна вважати конкурентними для «Харьковского календаря» (наприклад, «Харьковский народный календарь» та ін.). Також було визначено співвідношення в збірниках загальноімперської інформації до місцевої, проаналізована їх динаміка.

За допомогою історико-генетичного методу нам вдалося дослідити питання, пов'язані з виданнями, що передували «Памятной книжке Харьковской губернии» і «Харьковскому календарю», визначити роль і місце цих збірників серед інших періодичних видань губернії. Крім того, ми

дослідили трансформації змісту даних статистико-інформаційних збірників, визначили їх сутність та пояснили причини цього. Нам вдалося виявити певні (в деяких випадках – кардинальні) зміни в репертуарній частині, які відбувалися майже протягом всього часу існування видань. За допомогою даного методу ми також виокремили три періоди в існуванні «Харьковского календаря»: становлення, розквіт, сталий розвиток і поступовий занепад.

Історико-типологічний метод дозволив нам виділити ряд рис, характерних для видань, які передували «Харьковскому календарю», а також подібних йому. За допомогою цього методу нам вдалося виокремити характерні ознаки, які властиві пам'ятним книжкам і календарям Російської імперії, починаючи з середини XIX ст. до 1917 р. Користуючись даним методом, нам вдалося вписати «Харьковский календарь» (відповідно, і всі інші аналогічні видання) в існуючу типологізацію періодичних видань як окремий статистико-інформаційний збірник, тим самим ми уточнили цю класифікацію. Ми також запропонували класифікацію наукових і науково-популярних статей в «Памятной книжке Харьковской губернии» і «Харьковском календаре».

В роботі використовувалися також елементи структурного і функціонального аналізу. За допомогою структурного аналізу ми дослідили структуру «Харьковского календаря» та подібних йому видань для того, щоб краще зрозуміти їх внутрішню логіку, визначити особливості конструювання його архітекτονіки. Функціональний аналіз дозволив виокремити функції розділів збірників: офіційну та неофіційну частину, виявили інформацію актуальну та історичну та ін. Завдяки функціональному аналізу нам вдалося також встановити функції, які виконував збірник у суспільстві в різні часи. Так, за часів його існування він надавав актуальну інформацію для свого періоду та, відповідно, виконував інформаційно-довідкову та просвітницьку функції (остання більше стосується «Харьковского сборника»). Комплекс

використаних нами методів дає змогу забезпечити достовірність отриманих результатів.

В наш час видання є важливим джерелом з історії регіону в означений період і надає спеціалістам можливість виокремлювати різноманітні сюжети з його сторінок для подальшого дослідження, уточнення конкретних фактів, а також для створення узагальнюючих праць як з історії Харківщини, України, так і всієї Російської імперії.

Методологічною основою нашого дослідження є принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності та цілісності джерела.

Принцип об'єктивності полягає у визнанні об'єктивності існування джерела та його пізнаваності. Наша свідомість суб'єктивно може давати об'єктивне за своїм змістом знання, про що красномовно свідчить інтерсуб'єктивна перевірюваність усіх наших теоретичних і практичних здобутків.

Принцип історизму полягає в тому, що ми розглядали «Памятную книжку Харьковской губернии», «Харьковский календарь» і «Харьковский сборник» в історичній ретроспективі, тобто, з урахуванням того, що всі його матеріали мають історичний характер. Збірники є породженням і відображенням свого часу. У другій половині XIX – на початку XX ст. інформація, подана в збірниках, була актуальною, нині вона є об'єктом для історичних досліджень.

Принцип системності дає нам змогу розглядати «Харьковский календарь» як частину багатьох систем, які існували в той час. Це система функціонування періодики в країні, система організації статистики, система взаємозв'язків друкованого органу з читачем, система комплектування й подання матеріалу в збірниках і т. д. Кожна з цих систем має свою власну структуру та функції. Системи складаються з підсистем, а останні – з окремих елементів.

Принцип всебічності та цілісності джерела полягає в тому, що в нашому випадку «Харьковский календарь» (всі його випуски) є цілісним джерелом, яке не можна розглядати частково і однобічно (тобто, показувати лише позитивні або негативні сторони). Варто враховувати як переваги, так і недоліки видання, розкривати його взаємозв'язки з оточуючим світом. При всебічному аналізі подібних серій збірників треба досліджувати їх як цілісний документ, якщо не ставиться спеціальне завдання дослідити якусь певну його частину (елемент системи).

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в аналізі одного з найважливіших джерел з історії Харківщини другої половини XIX – початку XX ст., що дасть змогу дослідникам більш ефективно його використовувати. Дослідження може стати в нагоді не лише історикам і краєзнавцям, а й джерелознавцям, книгознавцям, бібліотекознавцям.

Наукова новизна отриманих результатів. Дослідження є першим у вітчизняній історіографії аналізом капітального видання «Харьковский календарь», а також видання, що йому передувало – «Памятной книжки Харьковской губернии» та додатку – «Харьковского сборника».

Понад 150 років «Харьковский календарь» та видання, які з ним пов'язані, широко використовуються в науковій та науково-популярній літературі, публіцистиці, однак, узагальнюючого аналізу та всебічної характеристики їх як історичного та історіографічного джерела немає. Бракує таких праць і присвячених іншим схожим виданням українських губерній Російської імперії.

Особистий внесок здобувача полягає в створенні спеціального дослідження, в якому всебічно проаналізовано «Харьковский календарь» та видання, генетично з ним пов'язані за допомогою історичних, джерелознавчих та історіографічних методів і підходів (див. Вступ). Крім того, було уточнене визначення календарів та пам'ятних книжок Російської

імперії як «статистико-інформаційних збірників» (саме таке формулювання було обране, оскільки основу таких видань складали статистичні матеріали, а інша інформація була доповненням до них) і запропоновано відносити їх до окремих типів періодичних видань. З «Харьковским календарём», його попередником «Памятной книжкой Харьковской губернии» та додатком – «Харьковским сборником» співпрацювали деякі з діячів науки (серед них – П. С. Єфименко, В. В. Іванов та ін.). Робота над темою дозволила уточнити деякі факти з їх наукових біографій.

Публікації автора. Загальна кількість публікацій за темою дисертаційного дослідження – 18 З них – 3 статті в вітчизняних періодичних виданнях, що входять до переліку рекомендованих МОН України фахових видань, 10 тез доповідей на міжнародних і регіональних конференціях, 3 статті у збірниках матеріалів конференцій, що проходили в Республіці Білорусь, 1 стаття в Чеській Республіці (журнал «Європейський філософський та історичний дискурс»), 1 стаття в збірнику за матеріалами доповідей на міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини». В одноосібних публікаціях відображені питання, що охоплюють всі розділи дисертаційного дослідження.

Апробація матеріалів дисертації. Робота пройшла апробацію на наступних наукових конференціях і семінарах: XXI Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» (19-21 та 24-25 квітня 2017 р., м. Харків); Науково-практична конференція (до 25-річчя Харківського Архієрейського Собору 1992 року) (27 квітня 2017 р., м. Харків); Восьма міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (26-27 вересня 2017 р., м. Харків); I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 1900-річчя преставлення святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова) (5 жовтня 2017 р., м. Харків);

Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих учених «ХІ Машеровські читання» (18 жовтня 2017 р., м. Вітебськ, Республіка Білорусь); XXXV Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки» до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева (8 грудня 2017 р., м. Харків); Міжнародна науково-практична конференція до 100-річчя історичного факультету ВДУ імені П. М. Машерова «Актуальні питання вивчення та викладання історії, соціально-гуманітарних дисциплін і права» (26-28 квітня 2018 р., м. Вітебськ, Республіка Білорусь); 71-а Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (27 квітня 2018 р., м. Харків); Міжнародна науково-практична конференція «Копитінські читання – 2» (17-18 травня, м. Могильов, Республіка Білорусь); II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 1030-річчя Хрещення Київської Русі, 25-річчя канонізації Слобожанських новомучеників та 25-річчя відновлення духовної освіти на Слобожанщині) (9 жовтня 2018 р., м. Харків); IV Міжнародна науково-практична конференція «Вітебський край», присвячена 80-річчю утворення Вітебської області (22 листопада 2018 р., м. Вітебськ, Республіка Білорусь); XXXVI Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька) (7 грудня 2018 р., м. Харків); 72-а Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» (26 квітня 2019 р., м. Харків); XXXVII-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)» (6 грудня 2019 р., м. Харків); XXXVIII Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (4 грудня 2020 р., м. Харків).

Крім того, апробація результатів дослідження відбулася на засіданні клубу «Краєзнавець», який діє при Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка 25 жовтня 2019 р. Виступ у ХДНБ імені В. Г. Короленка пов'язаний з рішенням співробітників закладу в 2018 р. створити бібліографічний опис «Харьковского календаря» (робота розрахована на декілька років).

При роботі над темою автор зіткнувся з низкою труднощів, які пов'язані з майже повною відсутністю розробок з даної теми (див. Розділ I, параграф 1.3), наявністю низки дискусійних і невирішених питань стосовно класифікації самого видання «Харьковский календарь» в книгознавстві та бібліотекознавстві, протиріччями серед дослідників і користувачів (як у сучасників, так і представників наступних генерацій), відносно якості та ґрунтовності поданої в ньому інформації, а також інших виданнях, що знаходяться в центрі нашої уваги.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, бібліографії, а також додатків. Перший розділ – «Джерельна база та історіографія проблеми» (складається з трьох параграфів) присвячений методам і методології дослідження, історіографії питання, а також характеристиці джерел. Другий розділ «Виникнення «Харьковского календаря»: історичний контекст і впливи» (вміщує три параграфи) присвячений питанням генезису видання. Зроблений історичний екскурс передумов появи «Харьковского календаря», проаналізовані деякі періодичні видання, які так чи інакше можна вважати тими, що йому передували. В третьому розділі «Матеріали з регіональної історії на сторінках «Харьковского календаря» та його додатку – «Харьковского сборника» (3 параграфи) проаналізований зміст збірника, його матеріали розділені за кількома критеріями: «світові», «загальні (загальноімперські)» та «місцеві». Проаналізовані наукові та науково-популярні статті, а також матеріали з історії, які публікувалися в «Харьковском календаре», його додатку –

«Харьковском сборнике» та у виданні, що їм передувало – «Памятной книжке Харьковской губернии». У висновках підбиті основні підсумки дослідження, зроблені побажання щодо напрямів і завдань наступних наукових пошуків. Бібліографія містить список джерел і літератури. В додатках містяться деякі архівні та літературні джерела, які ілюструють основний текст, а також графічні матеріали.

Загальний обсяг дисертаційного дослідження складає 253 сторінки, в тому числі: основна частина – 160 сторінок, бібліографія нараховує 387 позицій.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Джерельна база дослідження

Джерельна база, яка використовувались нами для написання дисертаційної роботи, згідно з класифікацією, яку наводять в своїх працях дослідники М. П. Ковальський¹, С. Ф. Павленко² та ін., складає реальну базу, яка в свою чергу, поділяється також на актуалізовану та потенційну. До актуалізованої бази ми відносимо деякі джерела, які стосуються безпосередньо діяльності Харківського губернського статистичного комітету щодо роботи над випусками «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря», а також власне ці збірники та пов'язані з ними видання (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский сборник», «Харьковский народный календарь» та ін.). До цих джерел ми відносимо також подібні статистико-інформаційні збірники, які друкувалися в інших губерніях (наприклад, «Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии»³, «Бессарабский календарь»⁴, «Памятная книжка для Екатеринославской губернии»⁵ та ін.). Дані збірники дозволили провести порівняння з «Памятной книжкой Харьковской губернии» і «Харьковским календарём» і визначити спільні та відмінні риси в стратегії їх створення, інформаційного наповнення та розповсюдження.

До потенційної джерельної бази ми відносимо деякі комплекси архівних джерел, які дозволяють розкрити окремі аспекти діяльності

¹ Див.: Ковальський М. П. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання). *Наукові записки (Острозька академія)*. 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 6–8 та ін.

² Павленко С. Ф. Поняття історичного джерела. *Історичне джерелознавство: підручник* / авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. С. 86–87.

³ Див.: *Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии на 1864 год* / изд. Санкт-Петербург. стат. ком. Санкт-Петербург: [Тип. Санкт-Петербург. губерн. правл.], 1864. 428 с. та ін.

⁴ Див.: *Бессарабский календарь на 1883 год*, изданный, по распоряжению Губернского Начальства, редакцією «Бессарабских губернских ведомостей»: год первый. Кишинёв: Тип. Бессарабского Губернского Правления, [1882]. XIII, 108, VI, 133, 24 с. [1] л. карт., разд. паг. та ін.

⁵ Див.: *Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год*. Екатеринослав: Тип. губерн. правл., 1860. 258 с. та ін.

Харківського ГСК зі створення пам'ятних книжок, календарів (зокрема, діловодчі матеріали¹), а також щодо діяльності даної установи загалом. Такою базою можуть бути й різноманітні статистичні матеріали, надіслані з повітів до статистичного комітету для подальшої обробки. Крім того, сюди ми також можемо віднести газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости» та інші, в яких міститься інформація щодо роботи установи, звіти засідань тощо. Всі ці документи і матеріали можуть допомогти в майбутньому глибше дослідити різні напрямки діяльності Харківського ГСК, в тому числі зі збору та обробки даних, створення статистичних видань тощо.

В роботі використовувались наступні типи джерел: законодавчі акти; діловодні матеріали, які відносяться до діяльності Харківського губернського статистичного комітету та редакції «Харьковского календаря»; его-документи (автобіографії); періодика (перш за все – статистико-інформаційне видання «Харьковский календарь», а також «Памятная книжка Харьковской губернии» і «Харьковский сборник»).

До законодавчих актів ми відносимо багатотомний збірник «Полное собрание законов Российской империи» (зокрема, томи IX (1834 р.) і XXXV (1860 р.) другого зібрання «ПСЗРИ»)². В томі IX нас цікавили документи щодо створення губернських статистичних комітетів, зокрема положення «О губернских статистических комитетах» від 20 грудня 1834 р.^{*}, в якому затверджувалася структура та функції цих установ³. В томі XXXV нами використовувався документ від 26 грудня 1860 р. «Высочайше утверждённое* Положение о губернских и областных статистических

¹ Див.: Журнал регистрации входящих документов. 31 января 1868 г. – 18 апреля 1873 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.), Ф. 51. Оп. 1. Спр. 289. 98 арк. та ін.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1835. Т. 9 : 1834 : [в 2 отд-ниях]. Отд-ние 2. № 7380–7716.; Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1862. Т. 35. 1860 : [в 2 отд.]. Отд-ние 2. № 36059–36489.

^{*} Тут і далі дати подані за старим стилем.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1835. Т. 9 : 1834 : [в 2 отд-ниях]. Отд-ние 2. С. 282–283.

^{*} Императором Александром II.

комитетах», в якому затверджувався порядок реформування даних установ, порівняно з часом їх заснування¹.

До діловодних матеріалів, які відносяться до діяльності Харківського губернського статистичного комітету, ми відносимо його офіційну переписку з іншими установами Харківської губернії та Російської імперії в цілому, які зберігаються в Державному архіві Харківської області (ДАХО). Серед таких документів – переписка з професорами Харківського університету щодо залучення їх до роботи в комітеті²; листування комітету з різними установами щодо його діяльності³; переписка щодо розповсюдження «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря»⁴; переписка про обмін виданнями між різними статистичними комітетами Російської імперії⁵; статистичні таблиці, отримані від повітів Харківської губернії з подальшим використанням їх показників для «Харьковского календаря»⁶; журнали реєстрації вхідних і вихідних листів до Харківського губернського статистичного комітету⁷; протоколи загальних засідань комітету, де серед інших обговорювалися питання стосовно «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» (структура, зміст, терміни видання та ін.)⁸; аркуші перепису населення міста Харкова для

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1862. Т. 35. 1860 : [в 2 отд.]. Отд-ние 2. С. 504–511.

² Див.: Переписка с профессорами Харьковского университета об избрании их в члены-корреспонденты статистического комитета, июнь 1854 г. – 14 октября 1860 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 8. 34 арк. та ін.

³ Див.: О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. 91 арк. та ін.

⁴ Див.: Переписка комитета с учреждениями губернии о распространении «Харьковского календаря» (07 января – 11 июня 1910 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 222. 75 арк. та ін.

⁵ Див.: О присылке разными статистическими комитетами памятных книжек, трудов и других изданий за 1868 год (препроводительные сообщения), 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 75. 19 арк. та ін.

⁶ Див.: Статистические таблицы о количестве родившихся, заключённых браков и умерших в Валковском уезде Харьковской губернии за 1870 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 86. 73 арк. та ін.

⁷ Див.: Журнал регистрации входящих документов. 31 января 1868 г. – 18 апреля 1873 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 289. 98 арк. та ін.

⁸ Див.: Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 1 мая 1867 г. – 2 июня 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 72. 132 арк. та ін.

подальшого використання цих даних в «Харьковском календаре»¹ та деякі інші матеріали.

До его-документів, використаних в роботі, ми відносимо автобіографії. Серед них – автобіографія секретаря Харківського губернського статистичного комітету Я. Я. Голяховського, яка зберігається в Державному архіві Харківської області². Зазначимо, що відомості з цього документу оприлюднюються автором вперше.

До періодичних видань ми відносимо газети, журнали, альманахи, які видавалися в Харкові та губернії, які умовно можна назвати виданнями, які передували «Харьковскому календарю» (див. Розділ II), в тому числі – «Памятная книжка Харьковской губернии». Крім того, використовувалися схожі за змістовною частиною з «Харьковским календарём» видання, які друкувалися одночасно з ним (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский народный календарь» та ін.), а також додаток до «Харьковского календаря» – «Харьковский сборник». Деякі з цих видань склалися Харківським губернським статистичним комітетом, решта мали інших засновників (наприклад, «Харьковский народный календарь» спочатку був самостійним виданням, а згодом став укладатись місцевим статистичним комітетом).

Крім того, серед періодики ми можемо виділити газети «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро» та інші, в яких є згадки про «Харьковский календарь» або щодо діяльності Харківського губернського статистичного комітету, розвитку статистики в Харкові.

В періодиці другої половини XIX – початку XX ст. своє особливе місце займають статистико-інформаційні видання, які називалися «пам'ятними книжками» або «календарями». Завдяки тому, що вони видавалися з різного часу практично в кожній губернії та містили в собі найбільш повну

¹ Див.: Опросные листы однодневной переписи населения города Харькова за 29 апреля 1879 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 131. 37 арк. та ін.

² О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 65–76.

інформацію про життя та розвиток регіону, ми можемо прослідкувати певні місцеві особливості, притаманні тій чи іншій території. Не винятком в цій справі була Харківська губернія. Тут 1862 р. з'явилася перша «Памятная книжка Харьковской губернии», а 1868 р. вона еволюціонувала в більш масштабне видання – «Харьковский календарь».

У 1868 р. старший радник Харківського губернського правління О. Й. Подвисоцький (1825–1883) запропонував проєкт видання «Харьковский календарь», який був схвалений. Новий орган став фактичним продовженням «Памятной книжки Харьковской губернии» й містив у собі більш широке коло інформації. Дані, які друкувалися на сторінках видання, охоплювали майже всі сфери життя губернії: від таблиць про кількість і розподіл населення до адрес-календаря установ й інформації щодо осіб, які до них належали.

У зв'язку з появою в Російській імперії в середині XIX ст. пам'ятних книжок і календарів, виникає питання, до якого виду періодики вони належать? Це були новаторські публікації для того часу та не зовсім вписуються в звичайне уявлення про періодичні видання (до яких традиційно і переважно дослідники відносять газети, журнали й альманахи, а також вчені записки, відомості тощо), оскільки не підпадають під якийсь певний тип історичного джерела. На прикладі «Харьковского календаря» ми спробуємо в цьому розібратись.

До питання про типологізацію календарів як періодичних видань вже зверталися інші автори. Серед них – радянська дослідниця В. П. Смирнова, яка висвітлювала це питання в розділі стосовно календарів у виданні «Типология изданий», видане в Москві в 1990 р.; сучасна російська дослідниця Р. Л. Зайні, яка у 2009 р. опублікувала статтю під назвою «К вопросу о календаре как типе периодического издания (на примере календарей на татарском языке)»¹ та ін.

¹ Смирнова В. П. Календари. *Типология изданий* / под ред. А. Э. Мильчина. Москва : Кн. палата, 1990. С. 200–204; Зайни Р. Л. К вопросу о календаре как типе периодического издания (на примере календарей на татарском языке)»¹

Спираючись на досвід попередніх авторів у цьому питанні, ми викладемо своє бачення даної проблеми, оскільки існуюча точка зору, на нашу думку, потребує уточнення. Зазначимо, що наші висновки можуть стосуватися не лише «Харьковского календаря», а взагалі календарів, які видавалися губернськими і обласними статистичними комітетами протягом XIX – початку XX ст. в Російській імперії.

Якщо ми звернемось до історії друкованих календарів, то побачимо, що вже здавна цим словом називали не лише видання, пов'язані з певними часовими явищами, а й збірники, які включали в себе різного роду передбачення (наприклад, погодні). Але основу майже всіх календарів складали релігійні місяцеслови. З цього ж розділу починався і «Харьковский календарь»¹, та й інші губернські календарі Російської імперії.

Розглянемо визначення пам'ятних книжок і календарів, які дають деякі фундаментальні енциклопедії XIX, XX і XXI ст. для того, аби краще зрозуміти, як змінювалися ці терміни протягом часу та чи змінювалися взагалі. Для такого порівняння ми обрали «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона», «Большую Советскую Энциклопедию» (3-є видання) та «Енциклопедію Сучасної України». Останню ми обрали тому, що на сьогодні це одне з найавторитетніших багатотомних видань на теренах України, яке відображає сучасний стан досліджень тих чи інших питань та біографічних матеріалів.

Зазначимо, що фундаментальна енциклопедія Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона розрізняє терміни «Календарь» і «Памятная книжка», хоча вони, стосовно збірників статистичних комітетів, на нашу думку, є тотожними. Це підтверджують й автори відповідних статей енциклопедії, зазначаючи, що: «Специальные календари, относящиеся к отдельным

татарском языке). *Учёные записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2009. Т. 151, кн. 5, ч. 1. С. 110–117 та ін.

¹ Див.: *Месяцеслов. Харьковский календарь на 1869 год : год первый* / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. С. 3–58 разд. паг. та ін.

местностям, ничем, в сущности, не отличаются от «Памятных книжек» [...]»¹.

У виданні є два різних визначення календаря. Одне з них стосується календаря як системи літочислення, а інше подане з припискою в дужках «библиогр.». Нас в даному випадку цікавить другий варіант. Так, автори енциклопедії дають наступне визначення календаря: «[...] роспись дням известного года, с означением времени подвижных праздников, указанием, каким числам месяца соответствуют дни недель того года, и с присовокуплением разных сведений астрономических, статистических и других, характера вообще справочного»². Пам'ятні книжки автори енциклопедії визначають як: «[...] род адрес-календарей и справочных книг, в которых нередко помещаются и статьи по истории, географии, статистике, этнографии, флоре, фауне и пр., касающиеся данного края»³.

Як видно з цих визначень, і календарі, й пам'ятні книжки автори відносять до довідкових видань. Однак, назва «пам'ятні книжки» є явищем, характерним для Російської імперії, а термін «календар» розглядається авторами в загальноєвропейському контексті, тому що ця назва була притаманна різним виданням, які відомі в друкованому варіанті ще з XIV ст. Саме тому в енциклопедії пройшов такий розподіл.

У третьому виданні «Большой Советской Энциклопедии» (1969–1978 рр.) термін «календар» визначається як «[...] печатное издание в виде таблицы или книжки, содержащее перечень месяцев, чисел, дней недели, указания праздников, часто астрономические сведения»⁴. У випадку з губернськими календарями, які нас цікавлять, це термін підпадає, скоріш, на розділ «Месяцеслов», оскільки всі перераховані у визначенні дані

¹ Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Типолит. И. А. Ефрона, 1895. Т. 14 : Калака – Кардам. С. 21.

² Там само. С. 18–19.

³ Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Типолит. И. А. Ефрона, 1897. Т. 22 А: Оуэн – Патент о поединках. С. 675.

⁴ Толмачёв А. В. Календарь. *Большая советская энциклопедия*. 3-е изд. Москва, 1973. Т. 11 : Италия – Кваркуш. С. 200.

друкувалися в ньому. Зазначимо, що автор статті О. В. Толмачов прямо не вказує в цьому тексті на видання календарів губернськими статистичними комітетами, натомість наводить приклади інших видань, які видавалися на початку ХХ ст. («Общепольный календарь», «Всеобщий русский календарь» та ін.¹) та в радянський період («Календарь для женщин», «Календарь школьника» і т. д.²). Тим не менш, автор зазначає, що: «В середине 19 в. месяцесловы содержали немало исторических, астрономических, географических, метеорологических и иных сведений, приводили данные о железнодорожном и пароходном транспорте»³. Цей сюжет, скоріш за все, має на увазі календарі, які видавалися губернськими статистичними комітетами.

Автор також наводить наступну класифікацію календарів: табель-календар (таблиця з переліком днів року), перекидний календар, відривний календар, настільний календар (книга з докладним описом ювілеїв, визначних дат й іншими відомостями), діловий календар (для записів на пам'ять), кольоровий ілюстрований календар (скріплені у вигляді книги або альбому, настінні календарі, здебільшого рекламні або подарункові)⁴. Як бачимо, календарі, які знаходяться в полі наших інтересів, до цієї класифікації не підходять, хоча частково їх можна віднести до настільних календарів.

В «Енциклопедії Сучасної України» подається наступне визначення календаря як друкованого видання: «[...] довідкові видання у вигляді таблиці (табель-календарі) або книжки, що містять відомості про рік, місяці й числа, дні тижня, основні свята, астрономічні дані та може бути доповнене інформацією з різних галузей життя, текстами літературних творів, ілюстративними матеріалами»⁵. В даній статті також не згадується участь в

¹ Толмачёв А. В. Календарь. *Большая советская энциклопедия*. 3-е изд. Москва, 1973. Т. 11 : Италия – Кваркуш. С. 200.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Рябець Л. В. Календар. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2012. Т. 12 : Кал – Киї. С. 21.

процесі створення календарів губернських статистичних комітетів Російської імперії, але надається наступна класифікація цих видань: за формою (перекидні, відривні, настільні, настінні та ін.) та за тематикою: (релігійні, молодіжні, жіночі, присвячені відомим особам, для представників певних професій тощо)¹. Однак, так само, як і в енциклопедії Ф. А. Брокгауза та І. А. Єфрона, календарі відносяться до довідкових видань.

Зазначимо, що термінами «календар» і «пам'ятна книжка» в Російській імперії називали свої видання не лише статистичні комітети. Є й інші приклади. Наприклад, нам відомі видання «Памятная книжка театрала»², яка друкувалася в Санкт-Петербурзі, або «Календарь и памятная книжка для нотариусов»³, що видавалася в Дубно (Волинська губернія) у другій половині XIX ст. Видавався у Харкові також «Календарь [...] и справочная книга для чтения полиции и корпуса жандармов при производстве дознаний и при исследовании преступлений и проступков»⁴. На початку XX ст. в Харкові видавалася «Памятная книжка Благовещенского базара в г. Харькове»⁵ та ін. Таких прикладів чимало.

У радянський і пострадянський періоди традиція називати певні багатосторінкові видання «календарями» або «пам'ятними книжками» продовжилася. Так, відомі такі видання, як, наприклад: «Календарь восстановителя железных дорог», «Календарь атеиста»⁶ та ін. У пострадянський період були спроби відродити календарі саме у вигляді статистико-інформаційних збірників. Так, у 2003 р. в м. Кіров (РФ) вийшов друком перший випуск видання «Памятная книжка Кировской области и

¹ Рябець Л. В. Календар. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2012. Т. 12 : Кал – Киї. С. 21.

² Див.: *Памятная книжка театрала : Русский театр в 1887 г. / сост. М. В. Карнеев. Санкт-Петербург : Тип. Департамента уделов, 1888. 31 с. та ін.*

³ Див.: *Календарь и памятная книжка для нотариусов на 1889 год : год издания 6-ой. / изд. и ред. М. М. Нейман. Дубно : Тип. Нейман и Ко, 1888. 131, 46, [78] с. та ін.*

⁴ Див.: *Календарь на 1890 год и справочная книга для чтения полиции и корпуса жандармов при производстве дознаний и при исследовании преступлений и проступков / сост. А. Н. Гусев. Харьков : Тип. Бирюкова, 1890. VI, XXXIV, 168 с. та ін.*

⁵ Див.: *Памятная книжка Благовещенского базара в г. Харькове. Харьков : Тип.-лит. Зильберберг и Сыновья, 1904. 25 л. та ін.*

⁶ Див.: *Календарь восстановителя железных дорог на 1945 год. Москва: Трансжелдориздат, 1945. 216 с.; Календарь атеиста. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Политиздат, 1967. 288 с. та ін.*

календарь на 2004 год»¹. На даний момент відомі його випуски до 2018 р. включно. Зазначимо, що її укладачі ведуть подвійний рахунок номерів, з урахуванням випусків «Памятной книжки Вятской губернии» (наприклад, 1-й і в дужках «50-й» як продовження дореволюційного відліку). Таким чином, визначення «памятная книжка» і «календарь» не варто розуміти у вузькому сенсі. Серед іншого, цей термін можна розуміти, на нашу думку, як своєрідний «літопис».

За визначенням В. П. Смирнової в узагальненому виданні «Типология изданий»: «Календарь представляет собой периодическое справочное издание, содержащее перечень дней, недель, месяцев года и связанные с ними различные по характеру сведения»². При цьому, авторка зазначає, що, якщо календарі видаються одноразово, то їх варто відносити до неперіодичних довідкових видань. У випадку з «Харьковским календарём», який видавався регулярно раз на рік протягом майже 50 років (всього було видано 49 випусків), сумнівів у тому, що цей збірник був періодичним, немає. Це підтверджують ознаки періодичного видання, які були виділені в різний час: публічність, постійне для кожного року число номерів (в даному випадку – раз на рік), одна й та сама назва протягом всього періоду видання та ін.³

На основі досліджених нами визначень календарів, ми можемо запропонувати власний варіант, який стосується саме календарів і пам'ятних книжок, що видавалися губернськими і обласними статистичними комітетами Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. Отже, ми вважаємо, що календарі (або пам'ятні книжки) – це періодичні статистико-інформаційні видання, які видавалися губернськими

¹ Памятная книжка Кировской области и календарь на 2004 год : Инф.-стат. сб. Киров : Кировский обл. ком. гос. стат. Вятское книж. изд-во, 2003. 1-й (50-й) год изд. 288 с.

² Смирнова В. П. Календари. *Типология изданий* / под ред. А. Э. Мильчина. Москва : Кн. палата, 1990. С. 200.

³ Див.: Ильинский Л. К. Что такое «повременная печать». *Литературно-библиологический сборник*. 1918. Вып. 1. С. 107–118.; Андреева Н. Ф., Нечаева С. Ф. К вопросу об определении понятия «периодическое издание». *Сборник методических статей по библиотековедению и библиографии*. 1965. Вып. 18. С. 37–50. та ін.

статистичними комітетами Російської імперії переважно в другій половині XIX – на початку XX ст., основу яких складають місяцеслів, адрес-календар і різноманітні статистичні таблиці й дані стосовно певної місцевості, доповнені різноманітними інформаційними матеріалами (науково-популярні статті, дані щодо установ, організацій, які діяли в межах губернії чи області тощо).

Зазначимо, що питання про календар як періодичне видання теж висвітлювалося різними авторами. Серед них ми можемо назвати радянського літературознавця та книгознавця Є. І. Шамуріна (1889–1962), під авторством якого у 1931 р. була видана книга «Библиографирование и каталогизация периодики»¹.

В. П. Смирнова виділяє 4 групи календарів за матеріальною конструкцією:

- табель-календарі (це аркушеве настінне або кишенькове видання);
- відривні календарі (настінні, скріплені у верхньому полі; настільні, скріплені збоку або зверху);
- перекидні календарі (настільні та настінні, які скріплені спіраллю чи замком, через який перекидаються аркуші);
- календарі книжкового типу (календар-щорічник, масово-політичні календарі, календар пам'ятних дат і т. д.)².

Згідно з даною класифікацією, «Харьковский календарь» відноситься до календарів книжкового типу, але в подальшому виникає питання, до якого саме? Спираючись на зміст видання, він містив елементи й календаря-щорічника (наприклад, розділ «Месяцеслов»³ та ін.), й масово-політичного календаря (оскільки в ньому інколи наводилися різноманітні державні

¹ Шамурин Е. И. Библиографирование и каталогизация периодики. Москва, 1931. 120 с.

² Смирнова В. П. Календари. *Типология изданий* / под ред. А. Э. Мильчина. Москва : Кн. палата, 1990. С. 200–201.

³ Див.: Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1869 год* / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. Год первый. С. 3–58 разд. паг. та ін.

нормативно-правові документи¹ та ін.), й популярного календаря (наприклад, науково-популярні статті різноманітного спрямування² та ін.), й календаря пам'ятних дат (наводилися різноманітні літописи, визначні дати як губерньського, міського, так і загальноімперського характеру³ та ін.).

Ю. І. Палеха та Н. О. Леміш в своєму підручнику «Загальне документознавство» також наводять таку класифікацію календарів, як і В. П. Смирнова, проте вказують на те, що: «Віднесення календарів до періодичних видань є умовним. Періодичність виявляється лише у змісті чи структурі зазначеного видання: хронологічній послідовності викладу та охопленні певного чітко визначеного періоду, найчастіше року»⁴. Тим не менш, до загальної таблиці, яка відображає класифікацію періодичних видань, автори включили календарі⁵.

В цій же праці автори наводять характерні риси періодичних видань, згідно з якими видно, що «Харьковский календарь» цілком відповідає цим критеріям, а саме: різноплановість та актуальність змісту; оперативність та регулярність виходу у світ («Харьковский календарь» видавався раз на рік); відповідність заголовка характеру видання, що не змінюється протягом тривалого часу; наявність однієї або декількох організацій, органом якої виступає видання (в даному випадку такою організацією виступав Харківський губерньський статистичний комітет)⁶.

Зазначимо, що «Харьковский календарь» (як й інші подібні видання Російської імперії) містить в собі елементи довідника та збірника. Радянська

¹ Див.: Харьковский календарь на 1890 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Год восемнадцатый. С. 94–96 разд. паг. та ін.

² Див.: Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый С. 480-667 разд. паг. та ін.

³ Див.: Харьковский календарь на 1873 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 111–149 разд. паг. та ін.

⁴ Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. URL : https://pidru4niki.com/1883020851404/dokumentoznavstvo/byuleteni_periodichni_zbirniki_kalendari_ekspres-informatsiya (дата звернення: 11.09.2020).

⁵ Там само. URL :

https://pidru4niki.com/1103091451402/dokumentoznavstvo/periodichni_prodovzhuvani_vidannya.

⁶ Там само.

дослідниця А. О. Александрова писала з приводу довідкових видань: «[...] справочники имеют локальный характер [...], для них характерна чётко выраженная практическая направленность, предполагаются часто ответы на вопросы строго определённого порядка типа «что» (музейный каталог), «кто» (биографический справочник), «как» (производственный справочник), «где» (путеводитель), «когда» (календари) и т. д.»¹. Якщо спиратись на це визначення, то «Харьковский календарь» як довідник відповідав на питання «хто?» (завдяки тому, що в деяких випусках друкувалися біографічні довідки щодо видатних місцевих уродженців та ін.), «де?» (в кожному випуску містився адрес-календар, завдяки якому можна було знайти ту чи іншу установу в місті та губернії тощо), «коли?» (розділ «Месяцеслов», в якому робилися так звані «релігійні анонси» на кожен місяць; крім цього розділу у виданні інколи друкувалися різноманітні хроніки, що стосувалися Харкова, губернії та Російської імперії в цілому, і т. д.).

За групами довідників, які пропонує А. О. Александрова², «Харьковский календарь» можна віднести як до масово-політичних, так і до науково-популярних, а серед функцій видання як довідника, були допоміжна інформаційна й (в меншому значенні) освітня (в даному випадку, ми б сказали «просвітницька»).

Російська дослідниця в галузі джерелознавства М. Ф. Румянцева в навчальному посібнику «Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории» (1998 р.) відносить адрес-календарі, які видавалися в Російській імперії з другої половини 60-х рр. XVIII ст. по 1917 р., до довідкових видань в рамках групи діловодних матеріалів³. Свою позицію щодо віднесення довідкових видань періоду XVIII–XIX ст., авторка обґрунтовує наступним чином: «Справочные издания можно считать

¹ Александрова А. А. Справочники. *Типология изданий* / под ред. А. Э. Мильчина. Москва : Кн. палата, 1990. С. 115.

² Там само.

³ Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва : РГУ, 1998. С. 399–407.

самостоятельным видом исторических источников, но, поскольку справочные издания XVIII–XIX вв. содержат информацию почти исключительно о государственном аппарате [...], они будут рассмотрены в связи с делопроизводственной документацией»¹. В пам'ятних книжках і календарях адрес-календар був традиційною рубрикою, яка була в кожному випуску, тому можна вважати, що вони містили в собі елементи довідкових видань.

Стосовно губернських календарів Російської імперії, ми наразі не бачимо чіткого визначення їх як виду періодичних видань. Вони містили в собі елементи статистичних джерел, науково-популярних збірників тощо. Ми також спостерігаємо різні підходи до визначення їх типу й відмінні класифікації. Якщо ми звернемось до загальних класифікацій історичних джерел, то побачимо, що згідно з ними, «Харьковский календарь» не можна чітко віднести до якогось певного виду, оскільки він підпадає одразу під кілька критеріїв.

Так, наприклад, за загальною типологізацією історичних джерел, яку пропонує сучасний український теоретик джерелознавства Я. С. Калакура², «Харьковский календарь» можна віднести до колективного (за походженням), масового (за повторюваністю інформації) джерела. За змістом видання можна віднести як до соціально-економічного, так і до правничого та релігійного видання (оскільки в його змістовній частині поєднувалася як світська, так і релігійна інформація). Згідно з цією ж класифікацією, його можна віднести до документальних й оповідних писемних джерел, де він підпадає під типи статистичних джерел і періодики (а у випадку додатку до «Харьковского календаря» – «Харьковского сборника», – ще й частково під мемуаристику). Проте, деякі випуски підпадають й під наукову та науково-популярну літературу, оскільки містили в собі відповідні матеріали.

¹ Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва : РГУ, 1998. С. 399.

² Калакура Я. С. Класифікація історичних джерел. *Історичне джерелознавство* : підручник / Авт. : Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. С. 89–118.

Якщо розглядати збірник як періодику, то він є легальним місцевим виданням. За родово-видовим принципом «Харьковский календарь» можна віднести до документальних (оскільки тут друкувалися статистичні відомості, а також деякі законодавчі акти), оповідних (розміщувалися наукові статті, а також різноманітні хроніки) джерел, офіційної періодичної преси, джерел особового походження (особливо стосується «Харьковского сборника»). Тобто, «Харьковский календарь» в даному випадку підпадає під чотири з п'яти критеріїв розподілу джерел з історії України за родово-видовим принципом, запропонованим Я. С. Калакурою.

За класифікацією періодичних видань, наведеною радянським істориком С. С. Дмитрієвим (1906–1991) у підручнику «Источниковедение истории СССР», «Харьковский календарь» можна віднести за територіальною ознакою до провінційної періодики, за видавцем – до офіційної періодики, за відношенням до цензури – до підцензурного легального видання, за змістом і типами видань, що склалися історично – до офіційно-відомчих видань. Проте, в останньому критерії «Харьковский календарь» може частково підпадати як до наукових і спеціальних (розміщувалися науково-популярні статті та статистичні дані), так і до галузевих (статистичні та інші матеріали стосовно різних галузей сільського господарства, промисловості та інших сфер діяльності) й ілюстрованих (якщо брати до уваги рекламу)¹.

Календарі також розділяють за формою, тематикою тощо². За типологією, запропонованою дослідницею І. А. Гучковою³, ми можемо віднести «Харьковский календарь» за характером інформації до універсального видання. Проте, виникає інша проблема. Ми не можемо (за

¹ Дмитриев С. С. Периодическая печать. *Источниковедение истории СССР* : учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 1981. С. 223.

² Зайни Р. Л. К вопросу о календаре как типе периодического издания (на примере календарей на татарском языке). *Учёные записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2009. Т. 151, кн. 5, ч. 1. С. 113.

³ Гучкова И. А. Календарь. *Книга* : энциклопедия / Редкол.: И. Е. Баренбаум, А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. Москва : Большая Рос. Энцикл., 1998. С. 268.

цією ж класифікацією) віднести це видання до світського чи духовного, популярного, практичного або рекламного видання. «Харьковский календарь» об'єднав у собі всі ці критерії.

Використана в роботі джерельна база є достатньо репрезентативною (зокрема, включає всі випуски «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» й «Харьковского сборника», різноманітні додатки до них) та дозволяє всебічно розглянути питання, пов'язані з вивченням «Харьковского календаря» та подібних йому видань. Використані нами архівні джерела дозволили висвітлити такі питання, як організація роботи Харківського губернського статистичного комітету над виданням спочатку «Памятной книжки Харьковской губернии», а згодом – «Харьковского календаря», визначити коло тих людей, які брали участь у створенні видань, процес його підготовки, місце видання в системі харківської періодики того часу, більш чітко уявити методику збору статистичних даних для подальшого використання в виданні тощо.

Проаналізувавши визначення термінів «календар» і «пам'ятна книжка», ми можемо зробити висновок про те, що нині не існує окремого визначення для календарів, які видавалися губернськими і обласними статистичними комітетами Російської імперії переважно в другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідивши це питання на прикладі «Харьковского календаря», ми також не можемо віднести його повністю до певної класифікації періодичних видань, які ми розглянули. На нашу думку, календарі (або пам'ятні книжки), які видавалися губернськими статистичними комітетами протягом XIX – початку XX ст., є окремим видом періодичних видань, які ми можемо окреслити як «статистико-інформаційні збірники»¹. Це пов'язано з тим, що «Харьковский календарь» поєднував у собі елементи як статистичного

¹ Див.: Янкул О. До питання про типологізацію «Харьковского календаря» (на 1869–1917 рр.) як історичного джерела. *Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)* : матеріали XXXVII-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених. Харків, 2020. С. 67–69. та ін.

видання, так і журналу, альманаху, науково-популярного збірника тощо. При цьому, основну частину таких збірників займали різноманітні статистичні дані, й саме тому в обраному нами визначенні статистика виходить на перший план, а інша інформація є доповненням до загальної концепції збірника.

Таким чином, поєднання в «Харьковском календаре» традиційних основ друкованих календарів з почасти новаторськими рубриками, які включають до себе статистичні дані, науково-популярні матеріали, адрес-календарі тощо, дають змогу стверджувати, що він (як і інші подібні видання Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., що видавалися губернськими статистичними комітетами) є самостійним видом періодичних статистико-інформаційних видань.

1.2 Історіографія проблеми

Перші згадки про «Памятную книжку Харьковской губернии» та «Харьковский календарь» ми зустрічаємо ще в період існування цих збірників. Але в період другої половини XIX – початку XX ст. ще не було проведено спроб осмислення їх цінності як історичних джерел, постановки певних проблем, пов'язаних з ними. Втім, в той час ще не склалися передумови для такого аналізу. Те саме відбувалось й стосовно календарів і пам'ятних книжок в цілому. Частіше за все, в цей період деякі дослідники використовували «Харьковский календарь» як одне з джерел для написання своїх робіт¹. Ми бачимо лише окремі прямі згадки цих видань в роботах.

Так, наприклад, К. П. Щелков (1835–1882) у своїй праці «Историческая хронология Харьковской губернии» (1882 р.) писав про те, що у 1863 р. вийшла друком перша пам'ятна книжка Харківської губернії². Зауважимо, що

¹ Див., наприклад: Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков : [Б. и.], 2004. Т. 2. С. 244. (Репринт. изд.) та ін.

² Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков : Сага, 2010. С. 252. (Репринт. изд.)

тут автор зробив помилку, оскільки перший такий збірник був виданий 1 січня 1862 р. Про це свідчить не лише дата видання на самій пам'ятній книжці, а й архівні документи¹.

З певною критикою діяльності Харківського губернського статистичного комітету та, зокрема, календарів, виступили історики Д. І. Багалій (1857–1932) та Д. П. Міллер (1862–1913) у другому томі своєї праці «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)» (1912 р.). Зокрема, вони звертали увагу на проблему якості збору членами губернської установи статистичних даних для подальшої їх публікації у виданнях. Автори зазначали, що Харківський губернський статистичний комітет: «Только по временам [...] пробуждался от спячки, когда в состав его входили энергичные люди, как Подвысоцкий, Голяховский, Спасский, И. П. Сокальский, П. С. Ефименко»².

Також автори зазначили щодо календарів: «Особенного успеха достигли харьковские календари в восьмидесятых годах, когда секретарём комитета был П. С. Ефименко, сумевший привлечь к своему изданию местные научные силы»³. В даному випадку ми погоджуємося з авторами про те, що у 1880-х роках «Харьковский календарь» був у періоді свого «розквіту» (див. Розділ II), але «місцеві наукові сили» брали участь у створенні видання (зокрема, професори Харківського університету) з самого початку його існування, тобто, ще за часів «Памятной книжки Харьковской губернии», а деякі з них були активними членами губернського статистичного комітету (наприклад, геолог Н. Д. Борисяк (1817–1882), зоолог О. В. Чернай (1821–1898), історик О. П. Зернін (1821–1866) та ін.)⁴.

¹ Див.: О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 51 та ін.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков : [Б. и.], 2004. Т. 2. С. 216. (Репринт. изд.)

³ Там само. С. 216–217.

⁴ Див., наприклад: Переписка с профессорами Харьковского университета об избрании их в члены-корреспонденты статистического комитета, июнь 1854 г. – 14 октября 1860 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 8. 34 арк. та ін.

Певні питання стосовно календарів і пам'ятних книжок, як і діяльності губернських статистичних комітетів з їх створення, починають простежуватися в роботах авторів радянського періоду. В основному ці питання стосувалися класифікації їх як джерел. Деякі з таких робіт ми наводили в попередньому параграфі. Зазначимо, що аналіз загальної діяльності губернських статистичних комітетів не входила в завдання роботи, тому ми не будемо приділяти їй окрему увагу. Ця тема висвітлена в багатьох працях різних періодів¹, у тому числі – дисертаціях².

При цьому, варто зазначити, що серед робіт різних часів майже немає таких, які б були присвячені власне «Харьковскому календарю» (це і було одним з чинників обрання даної теми в якості спеціального дослідження). Окремі публікації стосувалися лише часткових аспектів діяльності Харківського губернського статистичного комітету³. Тому в даному параграфі ми розглянемо деякі праці, які присвячені календарям або пам'ятним книжкам на прикладі інших губерній.

Однією з праць радянського періоду є стаття І. І. Комарової «Научно-историческая деятельность статистических комитетов», в якій авторка аналізувала діяльність цих установ, в тому числі – з приводу створення власних періодичних видань, виділений ряд питань, на яких зосереджувалися комітети в своїй роботі. В даній статті авторка розділяє всю діяльність губернських статистичних комітетів на два етапи: з 1830-х рр. до 1860 р. (тобто, до їх реформування) та з 1860 р. й до 1917 р. (коли починається

¹ Див.: Лёвин С. В. Организация государственной статистики в Российской империи в XIX веке. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : Вопросы теории и практики*. 2012. № 2(16), ч. 2. С. 116–120 та ін.

² Див.: Старчикова Н. Е. Историко-краеведческая деятельность губернских статистических комитетов России во второй четверти XIX – начале XX века : (На примере Пензенской губернии) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Пенза, 2004. 193 с. та ін.

³ Див., наприклад: Красиков М. Краєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету (1861–1917). *Всеукраїнська краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Українського комітету краєзнавства* : тези доп. Харків, 1995. С. 23–25 та ін.

активна діяльність на ниві не лише збору статистичних даних, а й їх обробки в науковому плані)¹.

Окрім цього, І. І. Комарова пропонувала загальний розподіл друкованих видань, які готувалися губернськими статистичними комітетами на 4 групи:

- 1) які відображають діяльність комітетів («Отчёты», «Протоколы», «Журналы заседаний» та ін., тираж яких був здебільшого 50-100 примірників);
- 2) різноманітні «Обзоры», які були додатком до звітів губернаторів і статистичні видання, що направлялися до Міністерства внутрішніх справ (тираж таких видань складав 100-300 примірників);
- 3) періодичні видання статистичних комітетів («Труды», «Записки», «Сборники», «Листки», «Памятные книжки», тираж таких видань був від 500 до 2500 примірників);
- 4) окремі історичні публікації².

З даною класифікацією можна погодитись, і якщо розглядати її на прикладі Харківського губернського статистичного комітету, то варто зазначити, що були видання, які призначалися більше для звітності, а також для внутрішнього користування (це, наприклад, протоколи засідань), а були періодичні видання, які розповсюджувалися не лише серед губернських чиновників, а й серед населення. Відповідно, їх тиражованість була значно більшою. Саме до таких періодичних видань відноситься «Харьковский календарь», найбільший тираж якого становив 2800 примірників, частина з яких розсилалася чиновникам (в тому числі – повітовим), а частина продавалася.

Авторка також наголошує на тому, що: «Публикация исторических трудов и документов в «Памятных» и «Справочных» книжках на протяжении

¹ Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов. *Археографический ежегодник за 1986 год*. Москва, 1987. С. 86–87.

² Там само. С. 95–96.

50 лет превратила их в своеобразные своды исторических сведений по губернии, освещающие её жизнь, начиная от истории и кончая описанием лесов, отведённых указом Петра I на строительство флота»¹. З таким висновком ми погоджуємось, оскільки широкий спектр інформації, що надавався в цих працях, в історичній ретроспективі розглядається як майже всебічне джерело з історії губернії середини XIX – початку XX ст. При цьому, власне статті з історії краю знайшли більше відображення в «Харьковском сборнике», який був спеціально призначений для цього.

У 1994 р. з'явився груповий огляд пам'ятних книжок Російської імперії, підготовлений Н. М. Балацькою та О. І. Раздорським «Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917)»², який вже у 2000-х рр. мав ряд перевидань³.

Найбільш активно тема, пов'язана з пам'ятними книжками і календарями Російської імперії, почала розвиватися в XXI ст. Завдяки роботам різних авторів виокремився ряд питань, які висвітлювалися на прикладі подібних видань різних губерній. У цей період активно почали з'являтися статті, тези доповідей на конференціях та інші матеріали, присвячені окремим пам'ятним книжкам і календарям різних губерній. Серед сучасних авторів, які займаються даним питанням, треба назвати Н. В. Аксьонову, Ю. В. Арапову, А. М. Дулова, К. Р. Карпекіна, О. В. Корсак, Д. Е. Левіна, С. О. П'янкова, А. О. Секіріна, І. В. Травнікову, Е. Ю. Локтіонова, Ж. В. Тоцьку⁴ та ін.

¹ Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов. *Археографический ежегодник за 1986 год*. Москва, 1987. С. 96.

² Балацкая Н. М., Раздорский А. И. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917)* : предварит. список. Санкт-Петербург : Изд-во РНБ, 1994. 500 с.

³ Див.: Балацкая Н. М., Раздорский А. И. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917)* : сводный каталог-репертуар. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. 645 с. та ін.

⁴ Див.: Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 62–69; Арапова Ю. В., Кабытов П. С. *Памятные книжки и адрес-календари как источники по истории местного самоуправления городов Среднего Поволжья*. *Вестник НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия*. 2015. № 3 (35). С. 7–12; Дулов А. Н., Юрчак Д. В. Роль А. М. Сементовского в издании «Памятных книжек Витебской губернии». *Статистика и краеведение: история, опыт и перспективы* : материалы регион. науч.-практ. конф. Смоленск, 2012. С. 62–65; Карпекін К. Г. *Памятные*

У 2009 р. вийшло друком репринтне видання першого випуску «Харьковского сборника» за 1887 р. Передмову до нього «Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання» склав харківський дослідник В. С. Романовський. Це вступне слово являло собою велику статтю, поділену на 6 частин: «Вступні uwagi», «Призабуті акценти статистичних досліджень», «Організація статистичних досліджень у XIX – на початку XX ст.», «Традиція місяцесловів та становлення статистичної періодики», «Часописи Харківського губернського статистичного комітету», «Прикінцеві завваги». В даній розвідці автор окреслив роботу харківського ГСК зі збору різноманітних статистичних даних, зробив екскурс в історію статистики (у тому числі – в Російській імперії), описав видавничу роботу (зробивши основний акцент на видання «Харьковского календаря», «Харьковского сборника» та ін.), розкрив ролі деяких діячів комітету (І. І. Бєсядовського, І. І. Киткевича, П. С. Єфименка та ін.) у справі збору та подання до друкованих видань різноманітних відомостей тощо.

В. С. Романовський наголосив на тому, що: «Наукова діяльність статистичних комітетів була плідною лише в тих губерніях, де члени згаданих організацій виявляли власну громадську активність. До таких статистичних комітетів належав і харківський, що доводять, зокрема, публікації його видань. [...] Часописи Харківського губернського

кніжкі беларускіх губерняў як крыніцы па гісторыі іўдзейскіх абшчын у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст. *Актуальныя праблемы істочніковавядзення* : матэрыялы III Міждунар. навуц.-практ. конф. Витебск, 2015. С. 238–240; Корсак О. В. Издательская деятельность статистических комитетов белорусских губерний (1830-е – начало 1900-х годов). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2017. № 1. С. 9–16; Левин Д. Э. Памятные книжки губерний и областей в системе книжной культуры дореволюционной России. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи* : указ. содерж. Санкт-Петербург, 2002. С. 17–50; Пьянков С. А. «Адрес-календарь и Памятная книжка» Пермской губернии как исторический источник по крестьянскому хозяйству второй половины XIX – начала XX в. *Россия и мир в конце XIX – начале XX века* : материалы Второй Всерос. науч. конф. молодых учёных, аспирантов и студентов. Пермь, 2009. С. 36–39; Секирин А. А. Статистика сектантства и старообрядчества в Воронежской губернии во второй половине XIX – начале XX веков (по материалам Воронежского губернского статистического комитета). *Исторический журнал* : науч. исслед. 2017. № 3. С. 137–154; Травникова И. В. Памятные книжки – провинциальные справочные издания XIX в. (на примере Пензенской губернии). *Вестник Пензенского государственного университета*. 2015. № 3 (11). С. 29–33; Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 23. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.11.2020); Тоцька Ж. В. Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період). *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 51. С. 67–73 та ін.

статистичного комітету були взірцевими на загальному фоні періодики багатьох інших статистичних комітетів імперії»¹. На підтвердження такої думки автора, згідно з таблицею пам'ятних книжок і календарів, що видавалися в Російській імперії, яка наведена у книзі 2008 р. Н. М. Балацької та О. І. Раздорського «Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917): сводный каталог-репертуар»², виходить, що за загальною кількістю таких видань Харківська губернія (тут було видано всього 72 томи, з них — 7 випусків пам'ятної книжки, 49 випусків календаря, 12 випусків «Харьковского сборника» й 4 випуски «Харьковского народного календаря») посідала друге місце в імперії. Більше такої продукції було видано у Віленській губернії (119) [див. Додаток Б].

Даючи оцінку видавничій діяльності Харківського ГСК, В. С. Романовський зазначає: «Статистичний комітет оприлюднив матеріали, які надавали живого звучання сухим відомостям адміністративної статистики і нерідко були не так статистичними, як етнографічними, історичними, географічними, природознавчими працями тощо. [...] Губернський статистичний комітет успішно виконав ті надто широкі завдання, що ставив перед дослідниками час, а традицію його часописів продовжили спеціалізовані наукові видання різних галузей знань»³. Дійсно, «Харьковский календарь» завдяки матеріалам, які в ньому містились, не виглядав «сухим» статистичним довідником, як це було в багатьох інших губерніях. Він містив у деяких випусках не лише статистичні таблиці, а й різноманітні статті науково-популярного характеру, довідкові матеріали тощо. Завдяки такому інформаційному спектру видання стояло окремо від інших тогочасних харківських періодичних видань.

¹ Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання. *Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р.* Харків, 2009. Вип. 1. С. 6. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.).

² Балацкая Н. М., Раздорский А. И. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : сводный каталог-репертуар.* Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. С. 615–628.

³ Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання. *Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р.* Харків, 2009. Вип. 1. С. 24. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.).

На питання щодо розвідок Харківського губернського статистичного комітету з етнографії та подальшому їх публікуванні, зокрема, в «Харьковском сборнике», звернула увагу харківська дослідниця Н. В. Аксьонова в статті 2012 р. «Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів». Авторка звернула увагу на актуальність даної теми тим, що: «[...] започаткування з 2009 р. потужного перевидання часописів Харківського губернського статистичного комітету видавництвом «Сага» (м. Харків) викликане підвищеним інтересом до них, як до вагомих історичних джерел»¹. Про започаткування перевидань «Харьковского сборника» повідомлялося видавництвом й в першому репринтному виданні цього збірника: «Видавництво «САГА» планує якісне перевидання всіх 12-ти випусків (1887–1898 рр.) цього раритетного збірника»².

Серед іншого, в даній публікації авторка висвітлює етнографічну діяльність деяких секретарів Харківського губернського статистичного комітету (зокрема, П. С. Єфименка та В. В. Іванова)³. Серед іншого, вона зазначає, що: «З появою нового друкованого органу «Харьковский сборник: Научно-литературное приложение к Харьковскому календарю» комітет намагається популяризувати праці з історії краю [...] У цьому часописі статистичний комітет веде активну діяльність щодо перевидання раритетних видань, що містять етнографічні відомості про край»⁴.

Н. В. Аксьонова також зазначила про те, що: «Діяльність Харківського статистичного комітету стала взірцевою для комітетів сусідніх губерній у площині етнографії, оскільки її науковою складовою займалися здебільшого

¹ Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 63.

² Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р. / за ред. П. С. Єфименка; передмова В. С. Романовського. Харків, 2009. Вип. 1. С. 4. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.)

³ Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 64.

⁴ Там само.

науковці Харківського університету»¹. З таким твердженням можна погодитись, оскільки завдяки науковим кадрам діяльність харківського комітету могла бути конкурентноспроможною в умовах своєрідного «змагання» між подібними установами Російської імперії (до речі, в той час ані в Курську, ані в Воронежі університетів не існувало).

Крім того, в публікації відзначена роль видавничої діяльності Харківського губернського статистичного комітету в становленні не лише професійних наукових досліджень, а й аматорських: «Завдяки видавничій діяльності Харківського губернського статистичного комітету підтримувався творчий потенціал таких відомих етнографів-аматорів як Олександр Твердохлебов, Микола Лащенков, Петро Іванов і багато інших. Це сприяло не тільки популяризації їхньої діяльності на ниві народознавства, а й значно підвищувало рівень вимог до такого роду досліджень»². Таким чином, видання «Харьковского сборника» впливало на становлення краєзнавчого руху на Харківщині, дозволяло виявляти певні теми для розвідок, створювало певний потенціал і стимул дослідженням в цій галузі.

В роботі «Памятные книжки Гродненской губернии» – как исторический источник» (2014 р.) дослідники С. М. Гресь і Є. С. Ситько звернули увагу на те, що: «[...] данные издания содержат в себе целый ряд недостатков, которые влияют на их активное использование в исторической науке. В частности, имеются статистические погрешности; не отражены некоторые проблемы, связанные с конфессиональной ситуацией; зачастую тенденциозно подаётся материал, связанный с государственной политикой в той либо иной сферах общественной жизни»³. З таким твердженням можна погодитись частково, оскільки будь-які дані статистики мають певні похибки, пов'язані з недосконалою методикою збору та обробки отриманих

¹ Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 65.

² Там само.

³ Гресь С. М., Ситько Е. С. «Памятные книжки Гродненской губернии» как исторический источник. *Апробация*. 2014. № 2. С. 28.

даних і до них варто відноситись критично. Далі автори зазначили: «В то же время следует отметить, что многие исторические источники того времени страдали такими же недостатками»¹. Втім, зауважимо, що це твердження варто розуміти не як недоліки джерел, а як їх особливості.

Е. Ю. Локтіонов в статті 2013 р. «Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии)» звернув увагу на організацію роботи статистичного комітету Таврійської губернії зі збору статистичних даних для подальшого їх оприлюднення в місцевих пам'ятних книжках. Автор також робить невеликий екскурс в історію подібних видань на основі законодавства, яке визначало умови їх друку. В анотації до статті він нагадує, що: «На территории Таврической губернии функционировали три статистических комитета, выпускавшие памятные книжки: Таврический губернский статистический комитет, Керчь-Еникальский статистический комитет, Севастопольский городской статистический комитет. Данным вопросом занималось и Статистическое бюро Таврического губернского земства»². Це вказує на особливості деяких регіонів Російської імперії з організації статистики, втім, здебільшого в кожній губернії або області виданням пам'ятних книжок і календарів займався лише губернський статистичний комітет.

Також Е. Ю. Локтіонов показує іншу особливість регіону в питанні створення статистичних видань: «[...] в то время как по всей Российской Империи статистические комитеты в начале 60-х гг. XIX в. значительно активизировали свою деятельность, в Севастополе подобная организация была ликвидирована. В дальнейшем городскими переписями населения и другими частными статистическими работами занимались состоящие при градоначальнике чиновники «по статистической части» и вольнонаёмные

¹ Гресь С. М., Ситько Е. С. «Памятные книжки Гродненской губернии» как исторический источник. *Апробация*. 2014. № 2. С. 28.

² Локтионов Э. Ю. *Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии)*. Праці Центру пам'яткознавства. Київ, 2013. Вип. 23. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.11.2020).

счётчики. Севастопольский статистический комитет не выпустил ни одной памятной книжки, они остались только в разработке»¹. На цьому прикладі ми бачимо, що не всі регіони мали змогу повноцінно працювати і видавати свої пам'ятні книжки або календарі через низку причин. Тому деякі з таких видань нині є втраченими або залишилися лише проєктами, що значно ускладнює роботу над аналізом подібних видань в масштабі всієї імперії.

В статті «Памятные книжки – печатный орган региональных центров статистического учёта» (2017 р.) російський дослідник В. О. Скопа звернув увагу на те, що: «[...] несмотря на либеральность общественных и культурных идей структура Памятных книжек, характер справочной информации, тематика возможных научных публикаций, взаимоотношения с цензурой, подбор сюжетов были жёстко регламентированы. Характер материалов и структура их расположения в Памятных книжках чаще всего носили унифицированный характер»². З цим твердженням ми можемо погодитись частково. Щодо взаємодій з цензурою, то дійсно, певна кількість екземплярів видання надсилалася для її проходження, про що свідчить окрема сторінка на початку першого випуску «Памятной книжки Харьковской губернии»: «Печатать позволяется, с тем, чтобы по отпечатании представлено было в Цензуру узаконенное число экземпляров [...]»³.

На прикладі «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» ми бачимо, що їх зміст обговорювався на засіданнях місцевого губернського статистичного комітету, де виокремлювалися питання щодо змістовної частини, пропонувалися варіанти нових матеріалів⁴ і т. д. Проте, ми не можемо стверджувати, що вони були

¹ Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 23. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.11.2020).

² Скопа В. А. Памятные книжки – печатный орган региональных центров статистического учёта. *Успехи современной науки и образования*. 2017. Т. 6, № 3. С. 79.

³ Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862.

⁴ Див., наприклад: Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. 205 арк. та ін.

суворо регламентованими, адже експерименти зі змістовною частиною продовжувалися практично протягом всього періоду існування цих видань і звісно, що окремі розділи чи матеріали прибиралися, а інші додавалися.

Наприкінці статті автор робить справедливий висновок про те, що: «Актуализируя и представляя материал в данном издании передовая общественность пробуждала интерес среди обывателей к истории своего края»¹. В даному випадку з автором можна погодитись, оскільки розміщення науково-популярних матеріалів на сторінках видань давало поштовх до розвитку краєзнавства в регіоні та до появи окремих збірників з такими матеріалами (в нашому випадку – «Харьковского сборника»).

Білоруська дослідниця О. В. Корсак в статті 2017 р. «Издательская деятельность статистических комитетов белорусских губерний (1830-е – начало 1900-х гг.)» запропонувала наступну класифікацію видань білоруських губернських статистичних комітетів, яка складається з 5 їх видів. В даній класифікації пам'ятні книжки також виділяються як окремий вид друкованої продукції комітетів:

- 1) пам'ятні книжки;
- 2) огляди губерній;
- 3) видання, в яких висвітлювалися видання губернських статистичних комітетів (звіти, журнали засідань);
- 4) публікації в неофіційній частині губернських відомостей;
- 5) нерегулярні видання (збірники, праці, окремі публікації та брошури)².

Авторка також звернула увагу на різноманітність інформаційних акцентів у виданнях при формуванні їх структури. Зокрема, вона зазначає, що: «[...] несмотря на схожесть структуры, памятные книжки, изданные белорусскими ГСК, имели собственную специфику в разные годы [...]

¹ Скопа В. А. Памятные книжки – печатный орган региональных центров статистического учёта. *Успехи современной науки и образования*. 2017. Т. 6, № 3. С. 80.

² Корсак О. В. Издательская деятельность статистических комитетов белорусских губерний (1830-е – начало 1900-х годов). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2017. № 1. С. 11.

Например, памятные книжки Витебской губернии 1864–1876 гг., [...] содержали большой объём историко-краеведческих работ. Данная особенность характерна и для памятных книжек Виленской губернии 1850–1854 гг. [...]. Первые памятные книжки Гродненской и Минской губерний включали преимущественно статистические данные, а Могилёвской губернии – справочные сведения. Более однотипными по структуре эти издания стали в последней четверти XIX – начале XX в.»¹. Така різноплановість видань пов'язана з тим, що чітка структура для них не прописувалася, тому на ранніх етапах для них характерний пошук оптимального змісту. Таке явище було характерним і для видань Харківського губернського статистичного комітету в перші два десятиліття існування «Харьковского календаря» (див. Розділ III).

У зв'язку з цим, О. В. Корсак також зазначає, що: «На качество и специфику изданий влияли такие факторы, как оперативность и достоверность информации, которая поступала в ГСК, финансовые возможности комитетов, а также интересы их секретарей и членов, которые определяли содержание и тематическую направленность публикаций, в связи с чем издательская деятельность осуществлялась белорусскими ГСК неравномерно»². З таким висновком можна погодитись, оскільки різні підходи до формування змісту пам'ятних книжок і календарів обумовлювалися перш за все людським фактором з урахуванням індивідуального бачення видання та кола інтересів. На прикладі «Харьковского календаря» ми можемо побачити, що за часів, коли його укладачем був, наприклад, І. І. Бєсядовський, видання робило більший акцент на статистику, а коли його укладав П. С. Єфименко, видання робило ухил в науково-популярну тематику, оскільки він сам був науковцем.

¹ Корсак О. В. Издательская деятельность статистических комитетов белорусских губерний (1830-е – начало 1900-х годов). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2017. № 1. С. 12.

² Там само. С. 14.

В статті «Памятные книжки Российской империи как историко-правовой документ» (2020 р.) дослідниці Т. Л. Курас і С. Л. Курас розглянули функціонування судових органів Російської імперії у відображенні різноманітних пам'ятних книжок. Серед іншого, авторки зазначали стосовно пам'ятних книжок, що: «Эти издания представляют для исторической науки особую ценность. Выявление и введение в научный оборот информации из памятных книжек как основных местных печатных источников по истории Российской империи является актуальной научной задачей»¹. В даному випадку з авторками можна погодитись, адже багато пам'ятних книжок і календарів губерній Російської імперії ще недостатньо досліджені, а подекуди й зовсім не ставали об'єктом вивчення.

Таким чином, в історіографії пам'ятні книжки і календарі різних губерній представлені досить широко, але при цьому, питання про вивчення даних видань є актуальним, про що зазначають більшість авторів. Зазначимо, що робіт, присвячених власне «Памятной книжке Харьковской губернии» і «Харьковскому календарю», майже немає.

Більшість публікацій, присвячених пам'ятним книжкам і календарям різних губерній мають загальний характер, або за їх допомогою цих видань автори розкривають певні питання, які пов'язані з відображенням окремих сюжетів на сторінках цих видань. Коло питань, до яких в основному звертаються автори публікацій, складають такі проблеми:

- актуалізація вивчення даних видань як історичних джерел певного регіону²;
- загальний огляд змісту тих чи інших пам'ятних книжок і календарів, виокремлення їх особливостей³;
- роль певних особистостей у створенні видань¹;

¹ Курас Т. Л., Курас С. Л. *Памятные книжки Российской империи как историко-правовой документ. Иркутский историко-экономический ежегодник*. 2020. С. 456.

² Див.: Там само. С. 456.

³ Див.: Щеблюн Е. И. *Памятная книжка Амурской области. Вестник Дальневосточной государственной научной библиотеки*. 2002. № 2 (15). С. 40–44. та ін.

- класифікація видань губернських статистичних комітетів²;
- окремі сюжети, які відображені на сторінках пам'ятних книжок і календарів³;
- типологізація пам'ятних книжок і календарів як періодичних видань⁴;
- питання достовірності статистичних даних, представлених у виданнях⁵.

Таким чином, можна стверджувати, що в наш час відбувається активний процес створення історіографії проблеми губернських і обласних пам'ятних книжок і календарів Російської імперії.

Підводячи підсумок до розділу, варто зазначити, що джерельна база з вивчення «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника» є реальною та поділяється на актуалізовану й потенційну. До першої відносяться випуски даних статистико-інформаційних збірників, а також самі збірники та пов'язані з ними видання (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский сборник», «Харьковский народный календарь» та ін.). До потенційної бази ми відносимо деякі архівні джерела, які дозволили б розкрити окремі аспекти діяльності Харківського ГСК зі створення статистичних та інших видань, а також щодо їх діяльності. Крім того, сюди можна віднести й статистичні матеріали, які надсилали з повітів до ХГСК для

¹ Див: Раздорский А. И. «Памятная книжка Нижегородской губернии на 1847 год» и её составитель П. И. Мельников-Печерский. *Русская литература*. 2009. № 3. С. 104–109 та ін.

² Див.: Бердинских В. А. Уездные историки и русская провинциальная историография. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. 522 с.

³ Див.: Митина С. И. Гласность как принцип юридической практики во второй половине XIX века (по материалам Новгородских губернских ведомостей и Памятных книжек Новгородской губернии). *Beneficium*. 2020. № 3 (36). С. 77–85. та ін.

⁴ Див.: Янкул О. До питання про типологізацію «Харьковского календаря» (на 1869–1917 рр.) як історичного джерела. *Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)* : матеріали XXXVII-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених. Харків, 2020. С. 67–69. та ін.

⁵ Див.: Янкул О. До питання про точність губернської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на матеріалах Харківської губернії). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 145–146. та ін.

подальшої обробки та оприлюднення. Потенційною базою є газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости» та інші, в яких міститься інформація щодо роботи установи, звіти засідань тощо. В роботі використовувались наступні типи джерел: законодавчі акти, діловодні матеріали, его-документи, періодика. Зазначимо, що джерельна база є репрезентативною та дозволяє всебічно розглянути широке коло питань, пов'язаних зі створенням збірника, його роллю та місцем серед іншої місцевої періодики тощо.

На основі аналізу різних класифікацій періодичних видань, які нині існують, дозволило нам зробити висновок, що «Харьковский календарь» не можна вписати повністю в жодну з них. Тому ми запропонували виділяти його як окремий вид періодики – статистико-інформаційний збірник.

Історіографія з питання вивчення подібних видань Російської імперії веде свій відлік ще з часів існування збірників. Однак, на той момент ще не пройшло достатньо часу, щоб проблематизувати їх вивчення, тому у виданнях XIX – початку XX ст. (на прикладі «Харьковского календаря») ми зустрічаємо лише поодинокі згадки про них. В радянський період (зокрема, у 1980-ті рр.) починають з'являтися роботи, які розглядають ці збірники в загальному контексті видань губернських і обласних статистичних комітетів Російської імперії.

Лише у 1990-х рр. з'являються перші узагальнюючі бібліографічні видання, присвячені пам'ятним книжкам і календарям губерній та областей імперії. Практика складання бібліографій таких збірників триває і в наш час (ХДНБ імені В. Г. Короленка та ін.). Найбільш активно темою, пов'язаною з пам'ятними книжками і календарями, дослідники почали займатись у XXI ст. В цей час видаються різноманітні статті, тези доповідей на конференціях та ін. Зазначимо, що автори наразі здебільшого створюють узагальнюючі (оглядові) тексти з тих чи інших пам'ятних книжок або календарів і єдине проблемне поле, пов'язане з ними, знаходиться ще на стадії формування.

Отже, в наш час історіографія питань, пов'язаних з виданням статистико-інформаційних збірників губерній і областей Російської імперії, знаходиться на початковій стадії розробки.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [372].

РОЗДІЛ II

ВИНИКНЕННЯ «ХАРЬКОВСКОГО КАЛЕНДАРЯ»: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ І ВПЛИВИ

2.1 Виникнення, структура і трансформації довідково-інформаційних видань в Харківській (Слобідсько-Українській) губернії

«Харьковский календарь» на своїх сторінках відображав інформацію з історії та сучасності Харківщини, яка до його появи друкувалася в різних виданнях (місцевих газетах, журналах, альманахах тощо). Такі видання, котрі мали рубрики або структуру, схожу з даним статистико-інформаційним збірником, ми можемо умовно назвати його попередниками. Багато з них існували задовго до появи «Календаря» (і навіть Харківського губернського статистичного комітету, який його укладав), а отже, до 60-тих рр. XIX ст. на Харківщині вже склалися певні традиції такого роду діяльності. До речі, серед тогочасної періодики були як світські, так і релігійні церковні видання («Харьковский календарь» розміщував як світську інформацію, так і церковну, тобто був універсальним).

Разом ці публікації утворюють систему місцевих періодичних видань і в ній «Харьковский календарь» займає, на наш погляд, одну з пріоритетних позицій. Для того, щоб мати уявлення про місце «Календаря» в цьому ряді, серед іншого, варто проаналізувати історичний контекст його виникнення, тобто розглянути певні видання, які йому передували. Це допоможе визначити, в чому ж полягала унікальність цього довідника серед інших періодичних видань Харкова.

Коли у 1805 р. в Харкові відкрився перший на теренах Наддніпрянської України імператорський університет, тут активно почалася видавнича діяльність, оскільки з того ж року в ньому, завдяки зусиллям засновника

університету В. Н. Каразіна (1773–1842), почала функціонувати типографія¹. На початку своєї діяльності в ній друкувалися різноманітні циркулярні приписи, оголошення, урочисті промови тощо². Згодом асортимент видавничої продукції розширився до випуску підручників, наукових матеріалів, причому не лише російською мовою, а й іноземними (латинська, французька, німецька, італійська та ін.)³. Помітний вплив на той час мала польська культура, в тому числі – періодика. В університетській типографії у 1808 р. вийшли друком два видання, перекладені з польської мови під назвами: «Хозяйственный календарь на лето Господне 1808 [...]» і «Хозяйственный календарь на лето Господне 1809 [...]»⁴. В них містилася інформація, яка розраховувалася на тих, хто займався сільським господарством, а також астрономічні відомості, релігійні свята тощо*. В якості додаткової інформації тут була хронологія визначних подій; ономастикон (словник, який пояснював власні імена); інструкція до пізнання пасхалії та ін.⁵ Зазначимо, що подібні календарі були популярними серед читаючого населення, тому їх неодноразово перевидавали та перекладали не лише в Харкові, але й в інших містах, наприклад, в Києві⁶.

Ці календарі переклав ректор Харківського колегіуму А. С. Прокопович (1756–1826). Така його діяльність була пов'язана з

¹ Див.: Каразин В. Н. Предназначение о Харьковском Университете, представленное в Харькове полному Дворянскому Собранию 29 августа 1802 года и послужившее основанием приговору оного Собрания 1 сентября. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем*. Харьков : В Унив. тип., 1910. С. 532 та ін.

² Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : библиогр. указ.: в 2 ч. / сост. М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, С. Н. Мельник. Харьков : Изд-во ХГУ, 1999. Ч. 1. 1805–1860 гг. С. 4.

³ Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : библиогр. указ. : в 2 ч. / сост. С. Н. Мельник, М. Г. Швалб. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. Ч. 2. 1861–1917 гг. С. 3.

⁴ Хозяйственный календарь на лето Господне 1808, которое есть высокосное, то есть, содержащее в себе 366 дней / переведён с польского в Харьковском Коллегиуме Р. К. П. и К. А. П. Харьков: В Университетской типографии, 1808. 104 с.; Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е / переведён с польского в Харьковском коллегиуме. Харьков: В Университетской типографии, 1808. 105 с.

* Інформація щодо астрономічних даних, релігійних свят та деяка інша складала традиційну частину «Харьковского календаря» – «Месяцеслов».

⁵ Див.: Хозяйственный календарь на лето Господне 1808, которое есть высокосное, то есть, содержащее в себе 366 дней / переведён с польского в Харьков. Коллегиуме Р. К. П. и К. А. П. Харьков : В Унив. тип., 1808. 104 с.

⁶ Соколов В. Ю. Видання з астрономії, надруковані в Україні у XVIII ст.: історико-книгознавчий аналіз. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство»*. 2016. Т. 1. Вип. 1. С. 128 та ін.

популяризацією видань краєзнавчого (перш за все – природознавчого) характеру серед населення губернії¹. Також відомо, що ще раніше він брав участь в перекладі та публікації іншої подібної періодики (наприклад, «Месяцеслов на лето Господне 1797-е [...] » та «Месяцеслов на лето Господне 1799-е [...]»)), які також були надруковані в Харкові². Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що на Слобідській Україні основу для видань під назвою «календар» (або ж, в іншому випадку, «місяцеслів») було покладено ще наприкінці XVIII ст., їх можна також вважати одними з попередників «Харьковского календаря».

Як приклад, можна сказати про те, що на території сучасної України практика друкування подібних видань, відома ще з XVII ст., коли в Києві в 1700 р., в друкарні Києво-Печерської лаври, був виданий «Месяцеслов»³. Ця практика продовжилася у XVIII ст., коли, наприклад, був виданий «Киевский месяцеслов на лето от рождества Христова 1797»⁴ та ін. На території сучасної Західної України були розповсюджені протягом XVIII – першої половини XIX ст. різноманітні календарі, які друкувалися польською мовою, наприклад «Новий календар [...]» («Nowy Kalendarz na rok [...]»), що видавався протягом 1725–1776 рр., «Новий польський і руський Львівський календар» («Nowy Lwowski Kalendarz Polski i Ruski, na rok...») та ін.⁵

Інші спроби випускати систематизовані видання, які включали в себе кілька різноманітних розділів, були відомі й пізніше. Наприклад, відомий письменник, поет, фольклорист і етнограф П. О. Куліш (1819–1897) у 1858 р.

¹ Посохова Л. Ю. Прокопович Андрей Семёнович. *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 398.

² Посохова Л. Интеллектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII – початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин. *Київська академія*. 2014–2015. Вип. 12. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13046/Posokhova_Intelektualy_Kharkivskoho_kolehiumu_druhoi_polovyny_XVIII_pochatku_XIX_stolittia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 22.09.2020).

³ Див.: Рябець Л. В. Календар. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2012. Т. 12. Кал – Київ. С. 21 та ін.

⁴ «Киевский месяцеслов на лето от рождества Христова 1797». *Киев* : энцикл. справ. / под ред. А. В. Кудрицкого. Киев : Глав. ред. Укр. Совет. Энцикл., 1986. С. 277.

⁵ Див., наприклад: Соколов В. Ю. Видання з астрономії, надруковані в Україні у XVIII ст.: історико-книгознавчий аналіз. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство»*. 2016. Т. 1. Вип. 1. С. 125; Fluda-Krokos A. Lwowski Powszechny Kalendarz Domowy i Gospodarski z drukarni Pillerów. URL: http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2905/14_lwowski_powszechny_kalendarz_domowy_a_fluda_krokos.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (дата звернення: 15.09.2020) та ін.

намагався видавати часопис «Хата» з підзаголовком «Южнорусский журнал словестности, истории, этнографии и сельского хозяйства», однак отримав відмову від Міністерства народної освіти Російської імперії¹. Проте, це видання все ж таки було надруковане в Петербурзі 1860 року².

Згодом, завдяки своїм діячам, Харківський університет став піонером у справі видання періодики не лише у Слобідсько-Українській губернії, а й на території Наддніпрянської України (газет, журналів, альманахів, збірників), використовуючи при цьому можливості своєї типографії³. Професори університету ставали ініціаторами і укладачами перших періодичних видань на цих землях. Серед тих, хто стояв біля витоків цієї справи, ми можемо назвати К. К. Ньодельхена (1772–1819), який ініціював появу часопису «Харьковский еженедельник»⁴. Він же був його редактором, а видавцем виступив університетський торговець книгами К. Лангнер⁵. На сторінках цього видання, серед іншого, розміщувалася інформація про ярмарки, що проходили в Харкові, проводилися паралелі між цінами на товари в різних містах губернії, а також окремим розділом були об'яви тощо⁶. Зазначимо, що в торговому відділі «Харьковского календаря» також містилася інформація щодо ярмарок, цінової політики, розміщувалася реклама та оголошення⁷. Газета виходила раз на тиждень накладом 600 примірників і на неї існувала передплата⁸.

¹ Срібняк І. Історія журналістики (XVII–XX ст.) : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. С. 23.

² Там само.

³ Див.: Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : библиогр. указ.: в 2 ч. / сост. М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, С. Н. Мельник. Харьков : Изд-во ХГУ, 1999. Ч. 1. 1805–1860 гг. 108 с. та ін.

⁴ Ивашенко В. Ю. Нёльдехен Карл Карлович. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.)* : биогр. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева. Москва, 2011. С. 116–117.

⁵ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків : Фоліо, 2004. С. 109.

⁶ Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії, 1812–1917. Харків : Колорит, 2007. С. 17.

⁷ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1871 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. VI, 582 [72 с.] разд. паг. та ін.

⁸ Михайлин І. Л. «Харьковские известия»: культурологічна парадигма. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2007 № 766. Вип. 51. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3303/2/Mihaylin.pdf> (дата звернення: 16.09.2020).

Одним з перших ініціаторів, видавців, авторів і редакторів подібних видань був студент, а пізніше – професор Харківського імператорського університету В. Г. Маслович (1793–1841)¹. Він почав видавати перший сатирично-гумористичний журнал на території Наддніпрянської України – «Харьковский Демокрит» (1816 р., вийшло 6 номерів), який друкував на своїх сторінках літературні твори, що були присвячені, як правило, гостросоціальним темам². Назва видання виникла під впливом Санкт-Петербурзького сатиричного місячника «Демокрит»³. Запозичення певних ідей із столиці Російської імперії були доволі частою справою. Зокрема, це спостерігається при аналізі «Памятной книжки Харьковской губернии» (прямого попередника «Харьковского календаря»).

З 1816 р. по 1819 р. друкувався журнал «Украинский вестник», ініціатива створення якого належала професору Харківського університету І. О. Срезневському (1770–1820), а серед редакторів та видавців були студенти Є. М. Філомафітський (1790–1831) та Р. Т. Гонорський (1791–1819), а також відомий письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778–1843)⁴. Цей часопис мав 4 розділи: «Учёные статьи», «Изящная словесность» (друкувалися уривки з творів, вірші), «Харьковские записки» (містилася інформація про різні сторони міського життя), «Смесь» (повідомлялося, наприклад, про книги, які вийшли в Харкові, друкувалися рецензії та ін.)⁵. Як бачимо, «Украинский вестник» розміщував на своїх сторінках повідомлення різноманітного змісту, набувши характеру інформаційно-просвітницького видання, розрахованого на більш широке коло читачів.

¹ Лосієвський І. Я., Павлюк М. М. Маслович Василь Григорович. *Українська літературна енциклопедія* / редкол. : І. О. Дзеверін та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3. С. 312.

² Харьковский Демокрит: Тысяча первый журнал. Харьков: Тип. Харьк. ун-та, 1816. № 1–6. [380 с.].

³ Кравченко В. В. «Харьковский Демокрит». *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 362.

⁴ Див.: Багалеї Д. І. Филомафитский Евграф Матвеевич. *Русский биографический словарь*. Санкт-Петербург : Императорское Русское историч. общ-во, 1901. Т. 21 : Фабер – Цявловский. С. 128–129.; Михайлин І. Л. «Харьковские известия»: культурологічна парадигма. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2007 № 766. Вип. 51. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3303/2/Mihaylin.pdf> (дата звернення: 16.09.2020). та ін.

⁵ Див., наприклад: Украинский вестник на 1816 год. Харьков: В Университ. тип., 1816. Книжка двенадцатая. Месяц декабрь та ін.

У 1817 р. розпочалося видання журналу, який було присвячено сільському господарству, зокрема, тваринництву – «Украинский Домовод»¹. Його видавцем був професор Харківського університету Ф. В. Пільгер (1761–1828). Окрім основної інформації, в часописі містилися статті щодо різних проблем розвитку сільського господарства². Однак, в деяких матеріалах містилася критика місцевої влади і поміщиків, тому це могло, за думкою деяких дослідників, бути причиною того, що журнал невдовзі був закритий³.

З 1817 р. по 1823 р. в Харкові почала виходити газета «Харьковские известия»⁴. Її видання розпочав А. А. Вербицький (1788–1859), який в той час займав кафедру російської словесності в Харківському університеті⁵. На сторінках цього тижневика містилася інформація, яка висвітлювала міські та інші події, життя університету, справи учбового округу, а також окремим відділом друкувалися різноманітні оголошення тощо⁶. Це видання проіснувало всього два роки (з 1817 р. до 1818 р.), але було відроджене у 1820 р. як університетська газета, а серед його редакторів були ад'юнкт (в подальшому – професор університету) Є. М. Філомафітський, лектор польської мови (в подальшому – професор і ректор університету) П. П. Гулак-Артемівський (1790–1865) та ін.⁷

З 1838 р. в Харкові почала видаватись офіційна газета «Харьковские губернские ведомости», яка на початку свого існування виходила раз на тиждень, а з 1874 р. – щодня⁸. Складалося видання з двох частин – офіційної

¹ «Украинский Домовод». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / гол. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3305.

² Див.: Украинский домовод, издаваемый Федором Пильгером. Харьков: В Университ. тип., 1817. 1817-й год. Месяц февраль. Кн. 2. С. 73–95 та ін.

³ Див., наприклад: Дмитрук В. Т. Нарис з історії української журналістики XIX ст. : посіб. для студ. ф-ту журналістики. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. С. 17 та ін.

⁴ Солодовник В. В. Газета. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2006. Т. 5 : Вод-Гн. С. 288.

⁵ Михайлин І. Л. «Харьковские известия»: культурологічна парадигма. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2007 № 766. Вип. 51. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3303/2/Mihaylin.pdf> (дата звернення: 16.09.2020).

⁶ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков : [Б. и.], 2004. Т. 2. С. 781. (Репринт. изд.).

⁷ Там само. С. 781–782.

⁸ Харьковские губернские ведомости. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Тип. Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. Т. 37. Хаким – Ходоров. С. 109.

та неофіційної. Першу частину складали різноманітні документи від місцевої влади, а другу – статті щодо життя та розвитку губернії, деякі статистичні дані, приватні оголошення тощо¹. До співробітництва з газетою вже на першому етапі долучалися такі видатні особистості, як В. Н. Каразін (1773–1842), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, В. В. Пассек (1808–1842), І. І. Срезневський (1812–1880) та ін.² Подібні газети друкувались не лише в Харкові, а й в інших губернських містах – Києві, Чернігові, Херсоні, Полтаві та ін.³ (так само, як і пам'ятні книжки та календарі друкувались в інших губерніях). Широке коло інформації, розміщене в «Харьковских губернских ведомостях», вже ближче за структурою до «Харьковского календаря», який також давав окрім суто статистичних даних деякі статті (зокрема, медичного характеру), друкував оголошення та рекламу⁴.

Важливе місце в житті тогочасного суспільства займала релігія, тому паралельно зі світською розвивалася періодика церковно-релігійного спрямування. У 1862 р. Харківською єпархією почав видаватись журнал «Духовный вестник». Ініціатором створення цього часопису був архієпископ Харківський та Охтирський Макарій (Булгаков, 1816–1882)⁵. Його видавцем і редактором з 1862 по 1867 рр. був протоієрей, ординарний професор кафедри богослов'я, логіки та психології Харківського університету, настоятель Університетської церкви св. Антонія Великого В. І. Добротворський (1823–1894)⁶. «Духовный вестник» видавався щомісяця та складався з 4-х розділів:

¹ Див., наприклад: Харьковские губернские ведомости. 1839. 17 июня. № 23 та ін.

² Клименко Ю. С. Питання історичного краєзнавства на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» (1838–1917 рр.). *«Історія та географія»*. 2010. Вип. 38. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=znphknpu_ist_2010_38_38 (дата звернення: 12.09.2020).

³ Ясь О. В. «Губернские ведомости» («Областные ведомости»). *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 243.

⁴ Див., наприклад: Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый 878 с. разд. паг. та ін.

⁵ Рункевич С. «Духовный вестник». *Православная богословская энциклопедия* / под ред. А. П. Лопухина. Петроград, 1904. Т. 5 : Донская епархия – Ифика. С. 128.

⁶ Добротворский Василий Иванович. *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 184.

християнське вчення; історія християнської, перш за все, Руської Церкви; сучасний огляд; критичний огляд духовної літератури¹.

У 1864–1866 рр. в Харкові друкувався тижневик «Духовный дневник», який за своїм змістом він був ширший за «Духовный вестник». Редакторами цього журналу були, як правило, ректори Харківської духовної семінарії, а програма видання була затверджена архієпископом Харківським та Охтирським Макарієм (Булгаковим). Окрім суто богословської тематики, видання розміщувало корисні поради для віруючих, бібліографічні відомості про нові видання, інші довідкові дані. Також журнал мав додаток, в якому було 2 розділи. У першому з них друкувалися начальницькі розпорядження по духовному відомству, а також єпархіальні вимоги, запрошення, оголошення і т. д., а в другому містилася єпархіальна статистика, описувалися звичаї, хресні ходи, інші релігійні події, розміщувалася інформація про грамотність і т. д.²

Зазначимо, що за характером інформації «Духовный вестник» був дещо схожим з «Харьковским календарём», в якому був окремий традиційний розділ «Отдел церковный». В ньому друкувалася інформація стосовно хресних ходів, православних чудотворних ікон, які знаходились у монастирях та храмах Харківської губернії, місяцеслів Православної церкви (а пізніше – й інших церков: католицької, магометанської (мусульманської) та ін.)³. Крім того, в цьому розділі також наводилися різноманітні статистичні дані стосовно єпархії, відомості про духовну семінарію, причому, вони друкувались регулярно.

¹ «Духовный вестник». *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 187.

² Див.: Рункевич С. «Духовный дневник». *Православная богословская энциклопедия* / под ред. А. П. Лопухина. Петроград, 1904. Т. 5 : Донская епархия – Ифика. С. 129–130; Шудрик И. А., Щедрин А. Т. «Духовный дневник». *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 187–188 та ін.

³ Див., наприклад: Отдел I. Церковный. *Харьковский календарь на 1888 год (високосный)* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. С. 2–55 разд. паг.; Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1907 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. Год тридцать пятый. С. 16–35 разд. паг. та ін.

У 1867 р. почалося видання часопису «Харьковские епархиальные ведомости». Його першим редактором був протоієрей І. Л. Чижевський (1821–1907)¹. Це було офіційне видання, яке друкувалося до 1883 р., а з 1884 р. входила окремим додатком до журналу «Вера и Разум»². Спочатку воно виходило 2 рази в місяць, а в останній рік свого існування – щотижня. У газеті були відділи офіційний і неофіційний. У першому з них друкувалися різні розпорядження центрального і місцевого церковного керівництва, місцева хроніка, а в другому відділі публікувалися статті, проповіді, слова і повчання, а також некрологи, оголошення і т. д.³

20 грудня 1834 р. в Російській імперії були засновані губернські статистичні комітети⁴, які займалися збором різноманітних даних. В той же час перша пам'ятна книжка з'являється в Оренбурзі⁵. Вона представляла собою систематизоване статистико-інформаційне видання Оренбурзького губернського статистичного комітету. Незабаром подібні збірники стали друкуватися по всій території імперії. Не дивлячись на те, що це була загальноімперська практика, кожне з цих видань відображало специфіку того регіону, де вони виходили, а отже, для кожного з них було унікальним.

Особливо активно це стало відбуватися після реформування статистичних комітетів в 1860 р., коли був виданий відповідний документ – «Положение о губернских и областных статистических комитетах»⁶. Згідно з цим документом, кожен статистичний комітет повинен був в певний термін складати різноманітні статистичні дані по губерніях, а саме: «[...] о количестве и качестве земель, народонаселении и производительных силах

¹ «Харьковские епархиальные ведомости». *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 501.

² Бондаренко Г. «Харьковские епархиальные ведомости». *Харківщина* : енцикл. слов. / редкол. : С. І. Посохов та ін. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 405.

³ Див., наприклад: Харьковские епархиальные ведомости. Харьков: В Университ. тип., 1869. Т. 8. X, 448 с.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1835. Т. 9 : 1834 : [в 2 отд-ниях]. Отд-ние 2. С. 282–283.

⁵ Див.: Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 23. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.11.2020).

⁶ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1862. Т. 35. 1860 : [в 2 отд.]. Отд-ние 2. С. 504–511.

губернии или области [...]»¹. На основі зібраних даних, комітети мали видавати їх у різних формах: «[...] печатанием соответственных статей и описаний в Губернских Ведомостях, составлением и печатанием памятных книжек о губерниях и областях, и об отдельных городах, и наконец печатанием отдельных монографий или описаний губерний и областей или частей оных»². При цьому зазначимо, що в «Положенні» чітка структура книжок не вказувалася. За нашими спостереженнями, вона формувалася в залежності від конкретного регіону та його особливостей.

Статистичний комітет очолював губернатор, а склад був наступним:

- помічник голови (обирався на загальних зборах на три роки з членів комітету);
- неодмінні члени (віце-губернатор, предводитель дворянства, профессор статистики в містах, де були університети та ін.);
- дійсні члени (особи духовного, вченого та інших звань, які беруть участь у створенні статистичних робіт);
- почесні члени (особи, які народились в губернії або області, чи мають тут майно, відомі своїми статистичними працями, або які надавали фінансові пожертви для статистичних цілей по губернії або області);
- секретар (обирався з осіб, які мали вчений ступінь або закінчили повний курс у вищому навчальному закладі). Ця посада була однією з ключових в справі видання пам'ятних книжок і взагалі наукових робіт комітету. Секретар разом з головою комітету мав контролювати своєчасне виконання робіт і хід місцевих статистичних досліджень, обробляти отримані таблиці та дані, вести переписку, контролювати фінансову звітність, доповідати про проблеми та складнощі, які виникали в ході статистичних обстежень і т. д.³

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1862. Т. 35. 1860 : [в 2 отд.]. Отд-ние 2. С. 506.

² Там само.

³ Там само. С. 506–508.

До видання своєї пам'ятної книжки долучилася також Харківська губернія*. 1862 року вийшов друком перший випуск статистичного збірника, який був надрукований у типографії Харківського імператорського університету. Зазначимо, що «Памятная книжка Харьковской губернии» є безпосереднім попередником «Харьковского календаря», тому ми зупинимось на ній більш детально.

Укладачем всіх випусків «Памятной книжки Харьковской губернии» (7 номерів) був вихованець юридичного факультету Харківського університету, секретар губернського статистичного комітету, колезький асесор Яків Якович Голяховський (1829–?). Він походив з сім'ї священника, у 1851 р. закінчив Харківський університет зі ступенем кандидата юридичних наук¹. Наступного року вступив на службу до Харківської палати державного майна². Того ж року отримав звання колезького секретаря, а потім став столоначальником місцевого відділення палати³. У 1853 р. перевівся на посаду столоначальника канцелярії попечителя Харківського учбового округу, а у 1855 р. став секретарем правління Харківського університету⁴. У 1856 р. Я. Я. Голяховський – титулярний радник, з 2 січня по 20 лютого 1858 р. виконував обов'язки секретаря Ради університету⁵. У Харківському губернському статистичному комітеті – з 1857 р., спочатку на посаді виконавця робіт⁶. З 1860 р. – колезький асесор⁷, того ж року Я. Я. Голяховського було призначено на посаду секретаря комітету⁸.

Його праця зі створення зазначеного видання була відмічена в самому комітеті. Ось який запис міститься в документі «Записка о заслугах секретаря Харьковского губернского статистического комитета коллежского ассесора

* В Харкові губернський статистичний комітет було утворено у 1835 р.

¹ О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 65.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 66.

⁵ Там само. Арк. 67.

⁶ Там само. Арк. 68.

⁷ Там само. Арк. 69.

⁸ Там само. Арк. 71.

Якова Голяховского» щодо цього питання: «[...] г. Голяховский [...] с первых можно сказать дней преобразования Комитета, принялся, с особенной заботою и с самым усидчивым трудом, за составление Памятной книжки Харьковской Губернии на 1862 год, и книга эта [...] 1 января 1862 года вышла в свет, быв встречена читающею публикою Харьковской губернии с большою признательностью, как первая справочная и полезная книга для здешней губернии [...]»¹. Далі йде запис про те, що з першого ж номеру книжки, вона набула неабиякої популярності серед читачів: «[...] все экземпляры были разобраны так, что за неё выручено было Комитетом около 300 руб. сер.*»². Таким був перший досвід Харківської губернії зі створення комплексних статистичних збірників і він виявився досить вдалим.

Про популярність видання в межах Харківської губернії свідчать й інші архівні документи. Наприклад, лист до Харківського губернського статистичного комітету від 27 квітня 1862 р., підписаний головою Богодухівського повітового мирового з'їзду, в якому зазначено, що ця організація отримала п'ять примірників «Памятной книжки», які коштували чотири рублі сріблом³. Чимало подібних листів з різних повітових установ зберігається в Державному архіві Харківської області (ДАХО)⁴.

Таку популярність збірника можна пояснити тим, що в ньому друкувалася інформація, яка була актуальною на той час і найбільш повно відображала розвиток Харківської губернії та модернізаційні процеси, характерні для даного періоду. В протоколі загальних зборів статистичного комітету за 1865 р. зазначається, що «Памятная книжка Харьковской губернии»: «[...] удержала [...] характер ежегодного периодического издания

¹ О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 51.

* На початку видання один примірник «Памятной книжки Харьковской губернии» коштував 80 копійок сріблом.

² О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 51.

³ Переписка разных учреждений с препровождением денег за высланную им памятную книжку Харьковской губернии. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 26.

⁴ Див., наприклад: Там само. 97 арк. та ін.

статистических трудов комитета, заключив в себе все главные статистические труды о Харьковской губернии [...]»¹. Тобто, самі члени комітету позиціонували видання як один з основних результатів своєї праці. Тим не менш, «Памятная книжка [...]» відносилася до видань «необов'язкових»², а це значить, що її вихід міг припинитися в будь-який момент.

На нашу думку, саме «Памятная книжка [...]» заклала основи для майбутнього, більш масштабного за змістом «Харьковского календаря». Деякі з рубрик, які були характерними для цього видання, стали традиційними* для наступного. Серед них – «Месяцеслов», «Адрес-календарь», різноманітні статистичні таблиці (наприклад, щодо кількості населення за певними категоріями) та багато іншої інформації³.

«Памятная книжка Харьковской губернии» складалася в основному з трьох частин (окрім перших двох випусків на 1862 р. і на 1863 р., де містився розділ «Месяцеслов», в якому розміщувалася інформація щодо святців, свят і астрономічні відомості)⁴:

- «Статистические сведения о Харьковской губернии» (наводились різноманітні таблиці, наприклад: «Таблица о числе жителей в Харьковской губернии по сословиям [...]»⁵, «Таблица о количестве разного рода земли в

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 36.

² Див., наприклад: там само. Арк. 123 та ін.

* Тобто, такі, які друкувалися в кожному номері.

³ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1869 год / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. Год первый 384 с. разд. паг.; Харьковский календарь на 1917 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1916]. Год сорок пятый 354 с. разд. паг. та ін.

⁴ Див: Месяцеслов. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862. С. 213–233; Месяцеслов. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. С. 319–339.

⁵ Див., наприклад: Таблица о числе жителей в Харьковской губернии по сословиям, за 1863 год. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 143–150 та ін.

Харьковской губернии по уездам»¹, «Таблица о числе церквей и других богослужебных зданий в Харьковской губернии [...]»² та ін.);

- «Разные справочные сведения» (наприклад: «Правила, относящиеся до учебных заведений города Харькова»³, «Сведения о почте»⁴, «Отчёт о действиях и занятиях Харьковского губернского статистического комитета [...]»⁵ та ін.);

- «Адрес-календарь лиц, служащих в Харьковской губернии» (наприклад: «Состав губернского и уездных по крестьянским делам учреждений Харьковской губернии»⁶, «Дворянское депутатское собрание»⁷, «Управление Харьковским учебным округом»⁸ та ін.).

Зазначимо, що змістовна частина кожного збірника детально обговорювалася на засіданнях Харківського губернського статистичного комітету. Про стан підготовки видання доповідав секретар (в даному випадку – Я. Я. Голяховський), він же анонсував деякі матеріали до «Памятной книжки [...]» на певний рік (наприклад, статистичні таблиці)⁹. Після того членами комітету обговорювалася доповідь і вони могли вносити свої пропозиції щодо покращення або розширення змісту. Наведемо приклад.

¹ Див., наприклад: Таблица о количестве разного рода земли в Харьковской губернии по уездам. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1866. С. 89–95 та ін.

² Див., наприклад: Таблица о числе церквей и других богослужебных зданий в Харьковской губернии, за 1865 г. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1867. С. 366–368 та ін.

³ Див., наприклад: Правила, относящиеся до учебных заведений города Харькова. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862. С. 131–164 та ін.

⁴ Див., наприклад: Сведения о почте. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 261–270 та ін.

⁵ Див., наприклад: Отчёт о действиях и занятиях Харьковского губернского статистического комитета, за 1866 год. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 93–110 разд. паг. та ін.

⁶ Див., наприклад: Состав губернского и уездных по крестьянским делам учреждений Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 297–303 та ін.

⁷ Див., наприклад: Дворянское депутатское собрание. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1867. С. 18 та ін.

⁸ Див., наприклад: Управление Харьковским учебным округом. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 35 та ін.

⁹ Див., наприклад: Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. 205 арк. та ін.

У протоколі загальних зборів комітету від 23 вересня 1865 р. записано, що після того, як членам було представлено «Памятную книжку Харьковской губернии на 1866 год»: «[...] действительный член Комитета Н. Д. Борисяк заявил, что весьма полезно было бы при настоящей книжке напечатать план города Харькова, в котором многие очень часто имеют надобность, а между тем его нигде нет напечатанного; причём г. Борисяк представил на рассмотрение членов имеющийся у него [...] план Харькова, сделанный весьма удовлетворительно [...]»¹. Це свідчить про те, що в деяких питаннях видання виступало новатором серед періодичних видань, публікуючи матеріали, яких раніше не було в жодному з них.

В кожному з випусків друкувалися статистичні таблиці, які стосувалися населення губернії. Ці відомості були розділені за певними критеріями, наприклад: «Ведомость о числе жителей Харьковской губернии по вероисповеданиям»², «Таблица о числе жителей в Харьковской губернии по сословиям»³, «Таблица о сельском населении Харьковской губернии»⁴, «Ведомость о числе умерших в Харьковской губернии»⁵, «Таблица о числе браков в Харьковской губернии»⁶ та ін. Як правило, таблиці були розділені за статевою ознакою і надсилалися з повітів, а оброблялися вже в комітеті. Також зазначимо, що відомості в таблицях містилися ті, які були на декілька років раніше за вихід «Памятной книжки [...]». Це було характерним явищем для дореволюційної статистики.

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 44.

² Див., наприклад: Ведомость о числе жителей Харьковской губернии по вероисповеданиям. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862. С. 65 та ін.

³ Див., наприклад: Таблица о числе жителей в Харьковской губернии по сословиям. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. С. 93–100 та ін.

⁴ Див., наприклад: Таблица о сельском населении Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 135–138 та ін.

⁵ Див., наприклад: Ведомость о числе умерших в Харьковской губернии за 1863 год. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 154–158 та ін.

⁶ Див., наприклад: Таблица о числе браков в Харьковской губернии за 1864 год. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1866. С. 143 та ін.

Те, що видання покращується з кожним роком, відзначив у своїй доповіді на загальних зборах 11 травня 1866 р. Я. Я. Голяховський: «Смело можно сказать, что с каждым годом издание это делается лучше и лучше и нужно быть слишком пристрастно вооружённым против всех трудов Харьковского статистического комитета, чтобы не видеть в этом издании никакой пользы и никакого усовершенствования [...]»¹. На нашу думку, ці слова відповідають дійсності, оскільки практично кожного року видання пропонувало нові матеріали, яких не було в попередніх випусках, ширше висвітлюючи процеси модернізації, що відбувалися в той час в Харківській губернії. Про цей факт свідчить і зростання інформаційного наповнення збірника з кожним роком. Якщо в перших випусках кількість сторінок сягала більше 300, то вже в останній рік ця позначка сягнула до майже 800.*

Більшу частину часу випуску сторінки нумерувалися підряд. Але починаючи з номеру за 1867 р. кожен розділ друкувався, починаючи з першої сторінки (роздільна пагінація). Цьому також є пояснення. На загальних зборах Харківського губернського статистичного комітету, які відбулися 11 травня 1866 р. Я. Я. Голяховський зауважив, що зазвичай нова «Памятная книжка [...]» виходить в березні або квітні того року, на який вона має бути². Це відбувалося через те, що загалом друкарська робота над виданням займає приблизно 7 місяців і розпочинається вона в листопаді. Головною причиною такої затримки був набір статистичних таблиць³. Тому виходом з такої ситуації, на думку секретаря комітету, мала бути пришвидшена робота над цими таблицями і їх набір повинен був розпочинатися з липня⁴. Він також зазначив, що: «[...] для ускорения набора и печатания весьма полезно сделать так, чтобы все три части, на которые обыкновенно разделяется памятная

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 124.

* В «Памятной книжке Харьковской губернии на 1868 год» кількість сторінок складала 748.

² Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 100.

³ Там само.

⁴ Там само.

книжка [...] имели отдельный счёт страниц, в таком случае все эти три отдела могут быть набираемы разом 3-мя наборщиками [...]»¹. Такий підхід дозволяв випускати збірник на початку року. Так, наприклад, «Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год» пройшла цензуру вже в листопаді 1866 р.², а це означає, що нова методика друку виявилася вдалою.

Відзначимо, що зв'язок між виданням «Памятной книжки Харьковской губернии» та університетом був досить тісним. По-перше, всі її випуски були надруковані в університетській типографії. По-друге, до числа членів комітету відносилися багато професорів, серед яких геолог Н. Д. Борисяк (1817–1882), зоолог О. В. Чернай (1821–1898), історик О. П. Зернін (1821–1866), агроном В. А. Кочетов (був ректором університету в період 1862–1872 рр.) та ін.³ О. П. Зернін виступив також в якості цензора в першому випуску збірника⁴. Дехто з них писав статті для видання. Так, наприклад, у випуску на 1865 р. була опублікована стаття геолога, професора університету І. Ф. Леваковського (1828–1893) «О влиянии рельефа страны на естественное направление дорог в Харьковской и других губерниях южной полосы России»⁵, а в виданні за 1868 р. надруковані статті професорів О. В. Черная «Обозрение фауны Харьковской губернии»⁶ та Н. Д. Борисяка «Местонахождения железных руд в Харьковской губернии»⁷. Такі приклади показують, що на сторінках «Памятной книжки [...]» можна було знайти не лише суто статистичні дані, але й наукові дослідження, які стосуються

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 100.

² Див.: *Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1867.

³ Див., наприклад: Переписка с профессорами Харьковского университета об избрании их в члены-корреспонденты статистического комитета, июнь 1854 г. – 14 октября 1860 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 8. 34 арк. та ін.

⁴ *Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862.

⁵ Леваковский И. О влиянии рельефа страны на естественное направление дорог в Харьковской и других губерниях южной полосы России. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 87–100.

⁶ Чернай А. Обозрение фауны Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 62–80.

⁷ Борисяк Н. Местонахождения железных руд в Харьковской губернии // Там само. С. 81–98.

губернії. Завдяки впливу університетських професорів і викладачів цьому розширювалося інформаційне наповнення збірника.

Студенти університету також мали відношення до роботи комітету та зокрема «Памятной книжки [...]». Наприклад, відомо, що вони брали участь в обробці статистичних таблиць, які згодом друкувалися в збірнику. Також їх разом з учнями Харківської духовної семінарії долучали до збору інформації про кількість населення, яка також розміщувалася на сторінках видання¹.

Розповсюдження збірника не обмежувалось лише Харківською губернією. Ним цікавились у різних куточках імперії. До того ж, між різними статистичними комітетами існувала загальноімперська практика обміну виданнями, тому важливо було показати свою губернію якомога ширше і з кращого боку. Таким чином, створювалася своєрідна «платформа» для діалогу між губерніями і областями. Так, наприклад, в листі Вологодського губернського статистичного комітету до Харківського від 12 червня 1868 р. вказано наступне: «Вологодский Статистический Комитет имеет честь препроводить изданную им Памятную книжку Вологодской губернии (с приложением), на 1867 и 1868 г., в обмен на соответствующие издания Харьковского Статистического Комитета»². Очевидно, що така практика обміну стала традиційною, оскільки на бланках, де був надрукований текст, залишали місце для того, щоб вписати назву комітету, з яким збиралися обмінятися виданнями і формулювання тексту на цих бланках майже не змінювалося. Ось, наприклад, такий зразок був у Рязанського губернського статистичного комітету: «Рязанский губернский статистический комитет имеет честь препроводить при сем Памятную книжку Рязанской губернии на 1868 год в обмен безвозмездно получаемых изданий Харьковского комитета»³. При цьому слово «Харьковского» було вписано чорнилами у

¹ Див, наприклад: Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 147, 153 та ін.

² Див., наприклад: О присылке разными статистическими комитетами памятных книжек, трудов и других изданий за 1868 год (препроводительные сообщения), 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 13 та ін.

³ Там само. Арк. 18.

спеціально відведеному місці для цього на бланку, яке позначалося великим пробілом. Така ж форма була характерною для інших подібних листів. Ці документи підписувалися секретарем комітету (що зустрічалося частіше) або його головою. Таким чином, «Памятная книжка Харьковской губернии» мала певний попит в інших регіонах Російської імперії.

Саме завдяки таким практикам обміну виданнями для губернських статистичних комітетів було важливо, щоб їх публікації вміщували якомога більше інформації різного характеру і показували губернію якнайширше і з кращого боку. Можливо, цим частково пояснюється різноманітність змісту «Памятной книжки Харьковской губернии», оскільки видання подібного роду можна вважати своєрідною «візитною карткою» регіону.

Ще одним важливим аспектом є методика збору матеріалу Харківським губернським статистичним комітетом (в тому числі, й для розміщення його в «Памятной книжке [...]»). Зокрема, відомі випадки запозичення тієї чи іншої методики з столиці Російської імперії – Санкт-Петербургу. Так, наприклад, на засіданні 31 травня 1864 р. члени комітету дійшли висновку, що для збору відомостей про кількість населення міста Харкова слід застосувати метод одноденного перепису, який вже практикувався Санкт-Петербурзьким статистичним комітетом. Для цього було вирішено: «[...] напечатать бланки по числу домохозяев и в каждый дом вручить чрез полицию [...] домохозяеву, пригласив каждого из них в назначенный день внести в бланку требуемые сведения»¹.

Або інший приклад такого запозичення. В протоколі засідання комітету від 23 грудня 1864 р. зазначено: «[...] при одном из протоколов С. Петербургского комитета получен один экземпляр брошюры издания этого комитета под названием «Фабрики и заводы в С. Петербурге». Казалось бы, что собрать подобные сведения о Харьковской губернии было бы весьма полезно; [...] и могли бы эти сведения напечатать в Памятной книжке

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 10.

Харьковской губернии на 1866 год»¹. Згодом про цю інформацію на засіданні від 21 квітня 1867 р. було сказано так: «[...] эти данные, добытые комитетом с таким трудом и усилением, напечатаны в памятной книжке как первоначальный материал в своём роде, который следует ещё продолжать исправлять и разрабатывать [...]»². Очевидно, що Харківський губернський статистичний комітет прагнув до вдосконалення методів збору матеріалу, використовуючи для цього досвід інших губерній.

У 1868 р. вийшов останній випуск «Памятной книжки Харьковской губернии». Однак, видання, по суті, не припинило своє існування. Воно переросло в більш солідне – «Харьковский календарь», яке в своїй основі спиралося на свого безпосереднього попередника. Проєкт нового видання був запропонований у вересні 1868 р. Олександром Йосиповичем Подвисоцьким (1825–1883)*, який на той час обіймав посаду старшого радника Харківського губернського правління³. Спочатку передбачалося назва збірки «Месяцеслов, адресная и справочная книга г. Харькова и Харьковской губернии на 1869 год». Його програму укладач заздалегідь обговорив з головою Харківського губернського статистичного комітету П. П. Дурново (1835–1919). В результаті, О. Й. Подвисоцький отримав доручення від комітету надрукувати його за власний рахунок⁴. При цьому його зобов'язали після друку направити 25 примірників до губернського статистичного комітету з тим, щоб розіслати збірник «[...] в некоторые высшие учреждения»⁵. Тобто, це був своєрідний пробний тираж. Досвід визнали вдалим і в подальшому вийшло 49 випусків «Харьковского календаря».

¹ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 17.

² Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 1 мая 1867 г. – 2 июня 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 108.

* О. Й. Подвисоцький також був вихованцем Харківського імператорського університету (філософського факультету).

³ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 1 мая 1867 г. – 2 июня 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 129.

⁴ Там само. Арк. 130.

⁵ Там само.

Таким чином, статистико-інформаційний щорічник «Памятная книжка Харьковской губернии» – перше місцеве видання подібної спрямованості. Воно вміщувало в собі різноманітну інформацію, яка була актуальною для того часу. Завдяки йому можна простежити особливості модернізаційних процесів, що відбувалися на цій території в епоху Великих реформ імператора Олександра II. Крім того, воно заклало основи одного з найвідоміших статистико-інформаційних збірників в Російській імперії – «Харьковского календаря», останній випуск якого вийшов на 1917 рік.

Отже, «Харьковский календарь» мав досить багато попередників як в самому Харкові, так і за його межами. Він увібрав у себе певні традиції друкування подібних інформаційних збірників і періодичних видань (газет, журналів, альманахів тощо). Поступово він розміщував на своїх сторінках значно більше інформації, переростаючи в окреме самостійне та універсальне місцеве видання.

2.2 Структура, спрямованість і трансформації «Харьковского календаря»

Новий етап розвитку видавничої справи в Харківській губернії почався з виходом «Харьковского календаря на 1869 год», який є одним з основних джерел з вивчення історії міста Харкова та Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Він став видаватися в той час, коли в Російській імперії відбувалися реформи Олександра II і здійснювалася швидка модернізація. У цей період Харків стрімко розвивався: з'являлися нові підприємства, установи, спостерігалася швидке зростання населення і т. д. Місто поступово ставало великим промислово-транспортним центром на півночі від Донецько-Придніпровського економічного району. Ці процеси розвитку в тій чи іншій мірі були відображені на сторінках статистико-інформаційного збірника «Харьковский календарь».

О. Й. Подвисоцький видав чотири випуски «Харьковского календаря» (на 1869–1872 pp.), а потім видання деякий час друкувалося з підписом: «издание Харьковского губернского статистического комитета», без позначення укладача*. Показовим є той факт, що з 1873 р. номери збірника отримали відлік з першого, не враховуючи випусків, що були видані О. Й. Подвисоцьким. При цьому їхній зміст не сильно відрізнявся та не можна сказати, що саме видання стало принципово іншим. Це пояснюється тим, що випуски до 1873 р. вважалися приватною публікацією¹, хоча так само, як і «Памятная книжка Харьковской губернии», збірник надсилався до різних установ в якості офіційного видання (наприклад, до Імператорської Академії наук, яка 20 лютого 1871 р. надіслала подяку до Харківського губернського статистичного комітету за відправлений екземпляр²).

Однією з причин переходу від офіційного видання до приватного могли бути борги Харківського губернського статистичного комітету перед Університетською типографією, в якій друкувалася «Памятная книжка Харьковской губернии». Про це свідчить визначення статистичного комітету в жовтні 1868 р.: «Правлению Императорского Харьковского университета следует уплатить [...] за печатание в Университетской типографии памятных книжек Харьковской губернии, а именно: за книжку на 1866 год 293 руб. 55 коп., а за книжку на 1867 год – 259 р. 25 коп., а всего 552 р. 80 коп.»³. Відомо також, що борги перед типографією не були повністю виплачені й після завершення виходу «Памятной книжки [...]». Такий запис міститься у журналі вхідних документів губернського статистичного комітету від 23 березня 1870 р.: «Рапорт секретаря комитета Голяховского о перечислении

* Редактори почали вказуватися з випуску на 1881 р., а з випуску на 1906 р. знову не вказувалися.

¹ От редакции. *Харьковский календарь на 1897 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. Год двадцать пятый. С. XVII разд. паг.

² Журнал регистрации входящих документов. 31 января 1868 г. – 18 апреля 1873 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 56.

³ Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 1 мая 1867 г. – 2 июня 1868 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 131.

разных остатков от сумм Комитета для уплаты 479 р. 70 ½ к. Правлению университета в число 607 р. за отпечатание памятных книжек*»¹.

Ще однією причиною може бути існування конкуренції в самому комітеті за укладання збірника між Я. Я. Голяховським і О. Й. Подвисоцьким.

Також цікавим моментом у виданні перших випусків «Харьковского календаря» є те, що його не укладав секретар комітету, оскільки О. Й. Подвисоцький не займав цю посаду. В цей час посаду секретаря до 30 грудня 1871 р. обіймав Я. Я. Голяховський, а потім його змінив Іван Іванович Бєсядовський². А отже, Харківський губернський статистичний комітет вирішив відійти від традиційної системи укладання видання (коли укладачем був секретар), доручивши займатись цим особі з комітету в приватному порядку.

Коштував «Харьковский календарь» трохи дорожче, ніж «Памятная книжка Харьковской губернии». Вартість одного номера з самого початку складала 1 рубль сріблом. Поступово ціна на нього збільшувалася. Останній номер на 1917 рік коштував 1 рубль 50 копійок.

Якщо «Памятная книжка Харьковской губернии» обмежувалася лише трьома частинами, то структура «Календаря» змінювалася досить динамічно, включаючи в себе нові розділи і розширюючи вже існуючі. Традиційними для «Харьковского календаря» можна вважати наступні розділи («Отделы»):

- «Месяцеслов» («Отдел церковный») (містив наступні рубрики: «Объяснение церковного исчисления»³, «Перечень крестных ходов,

* Перевірити цю справу університетськими документами неможливо, бо архів університету загинув у роки Другої світової війни.

¹ Журнал регистрации входящих документов. 31 января 1868 г. – 18 апреля 1873 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 45.

² Там само. Арк. 69.

³ Див., наприклад: Объяснение церковного исчисления. *Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии С. 4–5 та ін.

совершающихся в Харьковской губернии в течении года, с указанием времени учреждения и совершения их»¹, «Неприсутственные дни»² та ін.);

- «Отдел финансовый» (в ньому друкувалися відомості стосовно фінансових закладів Харкова та губернії: «Кредитные учреждения Харьковской губернии»³, «Обложение сборами торговли и промышленности»⁴, «Образцы векселей»⁵ та ін.);

- «Отдел статистический» (з часом поділявся на місцевий, обласний та загальний; друкувалися різні статистичні дані та таблиці: «Разделение Харьковской губернии по управлению крестьянскими делами на мировые участки и волости, с показанием в них числа селений, обществ и крестьян мужского пола, всех наименований»⁶, «Движение населения Харьковской губернии»⁷, «Пространство и население земного шара»⁸ та ін.);

- «Адрес-календарь» (друкувався список установ, адрес і посадових осіб, розділених за приналежністю до тих чи інших міністерств, відомств і т. д., при цьому відомості про кожне міністерство складали окремий підпункт зі списком установ: «Министерство внутренних дел»

¹ Див., наприклад: Перечень крестных ходов, совершающихся в Харьковской губернии в течении года, с указанием времени учреждения и совершения их. *Харьковский календарь на 1880 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1879. Год восьмой. С. 45 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Неприсутственные дни. *Харьковский календарь на 1900 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, 1900. Год двадцать восьмой. С. 1 разд. паг. та ін.

³ Див., наприклад: Кредитные учреждения Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1876 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. С. 357–370 разд. паг. та ін.

⁴ Див., наприклад: Обложение сборами торговли и промышленности. *Харьковский календарь на 1896 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Год двадцать четвёртый с прилож. «Харьковского сборника». С. 415 разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Образцы векселей. *Харьковский календарь на 1903 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря С. 247–248 разд. паг. та ін.

⁶ Див., наприклад: Разделение Харьковской губернии по управлению крестьянскими делами на мировые участки и волости, с показанием в них числа селений, обществ и крестьян мужского пола, всех наименований. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй С. 304–314 разд. паг. та ін.

⁷ Див., наприклад: Движение населения Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1895 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Год двадцать третий. С. 108–109 разд. паг. та ін.

⁸ Див., наприклад: Пространство и население земного шара. *Харьковский календарь на 1902 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. Год тридцатый : с прилож. плана 16 городов Харьковского наместничества и стенного календаря. С. 251–252 разд. паг. та ін.

(«М. В. Д.»)¹, «Министерство финансов»², «Ведомство православного исповедания»³ та ін.);

- «Объявления» (друкувалася різноманітна реклама:
 - підприємств: Фабрики олійних швидкозастигаючих фарб І. І. Кнапа⁴, Механічно-чавунно-ливарного заводу К. Трепке⁵, Товариства М. Гельферіх-Саде⁶ та ін.;
 - банківських, страхових і кредитних установ: Харківського торгового банку⁷, Страхового товариства «Якорь»⁸, Товариства взаємного кредиту прикажчиків⁹ та ін.;
 - магазинів: Магази́ну аптекарських матеріалів і припасів Ф. Нечипоренка¹⁰, Спеціального магазину взуття Ф. Глаголева¹¹, Магази́ну срібних, золотих і діамантових речей С. Щеклеєва¹² і т. д.).

Такими були основні види оголошень, які друкувалися на сторінках «Харьковского календаря».

Деякі з цих розділів згодом перейменовували, об'єднували з іншими, але зміст залишався незмінним. В ці ж відділи додавалася нова інформація, вони розширювалися практично з номера в номер. Так, наприклад, відділ

¹ Див., наприклад: Гражданское ведомство. М. В. Д. *Харьковский календарь на 1873 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 444–461 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Министерство финансов. *Харьковский календарь на 1910 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1909. Год тридцать восьмой. С. 21–29 разд. паг. та ін.

³ Див., наприклад: Ведомство православного исповедания. *Харьковский календарь на 1917 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1916]. Год сорок пятый С. 93–99 разд. паг. та ін.

⁴ Див., наприклад: Частные объявления. *Харьковский календарь на 1872 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1871. Год 4-й: с планом города Харькова. С. 31 разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Объявления. *Харьковский календарь на 1888 год (високосный)* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый та ін.

⁶ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1908 год/ издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Губернского правления, 1908. Год тридцать шестой С. 10 разд. паг. та ін.

⁷ Див., наприклад: Частные объявления. *Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й: с картою Харьковской губернии та ін.

⁸ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой та ін.

⁹ Див., наприклад: Объявления. *Харьковский календарь на 1893 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Год двадцать первый с прилож. карты Харьковской губернии С. 1 разд. паг. та ін.

¹⁰ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой та ін.

¹¹ Див., наприклад: Объявления. *Харьковский календарь на 1899 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. С. 22 разд. паг. та ін.

¹² Див., наприклад: Объявления. *Харьковский календарь на 1914 год* / изд. Харьков. губерн. стат. комитета. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1913]. Год сорок второй. С. 9 разд. паг. та ін.

історичний, куди входила інформація щодо російського імператорського дому, знаменних дат і т. д.¹, об'єднався з відділом церковним (або «Месяцеслов», як він здебільшого називався)². З випуску на 1885 рік з'явився медичний відділ, в якому була різноманітна корисна інформація щодо лікування хвороб, адреси лікарів з годинами прийому та ін.³ Такі приклади можна продовжити.

Вже з першого випуску збірника він зарекомендував себе як ґрунтовне статистичне видання. Тут у подробицях були розписані церковні свята, кількість населення Харківської губернії за різними критеріями, містився адрес-календар посадових осіб тощо.

Відзначимо, що особливе місце в календарі відводилося церковному місяцеслову, який виходив у кожному збірнику. Сюди включалися відомості про релігійні свята, хресні ходи та інша подібна інформація. З часом, розширюючи зміст збірника, в цьому розділі з'явилася інформація, яка відносилися не лише до церкви православного сповідання, а й інших (магометанської, римсько-католицької, лютеранської, іудейської). Так, наприклад, у церковному відділі (іноді він об'єднувався з астрономічним⁴) збірника містилися підрозділи (або рубрики) «Месяцеслов церквей православной, римско-католической и лютеранской [...]», «Еврейские праздники»⁵, «Календарь евреев-раввинистов [...]»⁶ тощо. У розділі «Адрес-календарь» існував підрозділ «Церкви и молитвенные дома иноверческих

¹ Див., наприклад: Отдел исторический. *Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й: с картою Харьковской губернии. С. 127–164 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Отдел церковный. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 49–51 та ін.

³ Див., наприклад: Отдел V, Медицинский. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 260–321 разд. паг. та ін.

⁴ Див., наприклад: Отдел I-й церковный и астрономический. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 1–55 разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 1–27 разд. паг. та ін.

⁶ Див., наприклад: Отдел церковный. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 46–48 та ін.

исповеданий, с существующими при них учреждениями»¹. Згодом у виданні почали друкуватися «Месяцеслов Армяно-Григорианский» та «Месяцеслов Магометанский»². Це свідчило про те, що в цей період у губернії зростала кількість населення різних сповідань, яке потребувало інформацію такого характеру³.

До того ж, в «Харьковском календаре» містилися статистичні дані щодо церков і монастирів губернії. Наприклад, згідно з інформацією збірника, станом на 1874 р. Харківська єпархія мала 491 парафію⁴, на 1884 р. ця цифра зросла до 694⁵, а на 1905 р. – до 782⁶. Це свідчило про стрімке зростання кількості населення і потребу в більшій кількості церков у губернії.

Окремий розділ* займали рекламні оголошення, які розміщувалися, як правило, наприкінці випуску. Згодом їх почали друкувати на початку, в середині та в кінці «Харьковского календаря», а з середини 1890-х рр. також на кольоровому папері. Варто зазначити, що у перші роки видання реклама з'являлася лише наприкінці збірника, а потім – на початку, в середині та в кінці. Дані додатки мають різне оформлення, а з середини 90-х рр. XIX ст. їх стали регулярно публікувати на кольоровому папері (червоний, зелений,

¹ Див., наприклад: Церкви и молитвенные дома иноверческих исповеданий, с существующими при них учреждениями (Вед. М. В. Д.). *Харьковский календарь на 1877 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1876. Год пятый : с приложением карты Харьковской губернии С. 111–112 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1906 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1906. Год тридцать четвёртый. С. 31–35 разд. паг. та ін.

³ Янкул О. Церковне життя Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. у відображенні «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» (1862–1917 рр.). *Науково-практична конференція до 25-річчя Харківського Архієрейського Собору 1992 року* : зб. матеріалів конф. (27 квітня 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 119–120.

⁴ Распределение Харьковской губернии в отношениях административно-полицейском, церковно-административном, судебном, по управлению крестьянскими делами и в отношении к акцизным сборам. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 271 разд. паг.

⁵ Разделение Харьковской епархии в церковно-административном отношении. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 118 разд. паг.

⁶ Округа и приходы Харьковской епархии. *Харьковский календарь на 1905 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. М. И. Плещеева. Харьков : Тип. Г. Б. Молчадского, 1904. Год тридцать третий С. 165 разд. паг.

* Іноді до 30 і більше сторінок.

жовтий, білий, сірий, блакитний та ін.), який був щільнішим, ніж звичайні листи «Харьковского календаря»¹.

З 1890-х рр. у виданні з'явилася спеціальна сторінка – зміст для реклами, який допомагав читачеві знайти потрібне оголошення². Це свідчило не тільки про стрімкий розвиток Харкова, але й про формування в місті потужної сфери рекламних послуг*. Слід зазначити, що нами не виявлено певної системи в розміщенні реклами. На сторінках видання різні оголошення розташовувалися хаотично. Будь-яких уточнень, спростувань, змін щодо розміщених рекламних матеріалів у попередніх випусках не було.

Серед прикладів рекламних оголошень ми можемо навести ті, які стосувалися фінансової сфери, оскільки в той час вона, на рівні з промисловими підприємствами, розвивалася досить активно. Реклама в даній сфері включала в себе текстові повідомлення російською мовою. Будь-яка візуалізація подібних оголошень практично відсутня. Оголошення склалися за певними, загальноприйнятими в той період шаблонами. У тексті вказувалася назва закладу, його адреса (або адреси філій, відділень), коротко описувалася сфера послуг, іноді вказувався зворотний капітал, що повинно було свідчити про солідність і надійність підприємства. Попри наявність загальної схеми, зустрічалися й особливості. До них ми відносимо таку інформацію, як статuti організацій, інформація щодо балансу установи за певний період і т. д. (наприклад, баланс Харківського міського громадського банку та ін.³).

Деякі з установ, що публікували оголошення, збанкрутіли, змінили власників, стали частиною інших організацій і т. д. Так, прикладом фінансової установи, що збанкрутіла внаслідок кризи на межі XIX – початку

¹ Янкул О. М. Реклама банківських, кредитних і страхових установ на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.). *«Історія та географія»*. Харків, 2017. Вип. 54. С. 158.

² Див., наприклад: Харьковский календарь на 1898 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Год двадцать шестой та ін.

* Відзначимо, що в «Памятной книжке Харьковской губернии» реклама не друкувалася взагалі.

³ Див., наприклад: Частные объявления. *Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. С. 42–43 разд. паг. та ін.

XX ст., є «Харьковский Земельный банк», власником якого в цей час був відомий підприємець, купець першої гільдії О. К. Алчевський (1835–1901)¹. Після його самогубства банк продовжував регулярно друкувати свою рекламу на сторінках «Харьковского календаря», перебуваючи вже в руках інших власників (головою правління став В. П. Рябушинський (1873–1955)².

У виданні була відсутня обов'язкова для нашого часу примітка про те, що видавництво не несе відповідальності за інформацію в оголошеннях. У зв'язку з цим, траплялися курйозні випадки. Так, наприклад, в «Харьковском календаре» розміщував рекламу свого банкірського дому петербурзький фінансист Генріх Блокк (1860–1906). Однак, на початку XX ст. Особлива канцелярія з кредитної частини заборонила йому публікувати оголошення своєї установи, оскільки отримала про нього негативні повідомлення з Цензурного комітету³. Проте банкір все-таки давав свої непримітні оголошення, в яких не вказувалася відповідна сфера послуг, а був простий напис: «Генрих Блокк»⁴.

Особливе значення має публікація на його сторінках докладних звітів про діяльність протягом того чи іншого року деяких банків і страхових товариств. Втім, далеко не всі такі установи надавали інформацію, та й ті, які оприлюднювали свої звіти («Харьковский Городской общественный банк», «Харьковский Торговый банк» та ін.⁵), до середини 90-х рр. XIX ст. припинили подібну практику. На нашу думку, причин цього було декілька. І

¹ История города Харькова XX столетия / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн и др. Харьков : Фолио; Золотые страницы, 2004. С. 30.

² Див.: Объявления. *Харьковский календарь на 1903 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря. С. II разд. паг. та ін.

³ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград : Наука, 1991. С. 4.

⁴ Див., наприклад: Объявления. *Харьковский календарь на 1899 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. С. VIII разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1875 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий та ін.

серед них не тільки подорожчання реклами, але й погіршення становища в усій фінансовій сфері Російської імперії наприкінці XIX ст.¹

При цьому, були й випадки, коли Харківський губернський статистичний комітет з певних причин відмовляв у друці оголошень. Так, наприклад, в журналі реєстрації вихідних документів за 1880 р. зустрічаємо такий запис від 2 жовтня: «[...] в Южное отделение редакции газеты «Голос» с уведомлением, что присланное им объявление не станет быть напечатанным в Календаре на 1881 г.»². Можна припустити, що ця відмова була пов'язана з тим, що оголошення було надіслано надто пізно, коли «Харьковский календарь на 1881 год» був вже на стадії друку.

З часом кількість оголошень зростала, тому в «Харьковском календаре» виділили для них окрему позицію у змісті. У календарі на 1896 р. містилася наступна звітка про ціну на оголошення в наступному випуску на 1897 р.: «[...] На изящество объявлений будет обращено особое внимание. Выписываются для объявлений специальные шрифты. Объявления будут помещаться перед текстом, внутри книги и в конце её. Цена за страницу на белой бумаге: в конце книги 12 руб., в начале 15 руб.; на цветной бумаге: внутри книги 15 р., в начале 20 р. За ½ страницы вдвое дешевле. Заказавшие объявление на страницу получают Календарь со всеми приложениями бесплатно»³. При цьому вартість самого «Календаря» в ці роки складала 1 рубль 80 копійок.

Інколи з розміщенням оголошень в «Харьковском календаре» траплялися курйозні випадки. Так, наприклад, 10 січня 1913 р. до Харківського губернського статистичного комітету надійшов лист від Санкт-Петербурзького книжкового складу «Провинция» наступного змісту:

¹ Янкул О. М. Реклама банківських, кредитних і страхових установ на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.). *«Історія та географія»*. Харків, 2017. Вип. 54. С. 160.

² Журнал регистрации исходящих документов (07 января – 31 декабря 1880 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 39.

³ Объявления. *Харьковский календарь на 1896 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Год двадцать четвёртый, с прилож. «Харьковского сборника» С. 34 разд. паг. та ін.

«Сегодня мы получили по своему адресу Харьковский календарь на 1913 год и счёт [...] за объявления, напечатанные фирмой «Провинциал», очевидно созвучие между фирмами «Провинция» и «Провинциал» и было причиной, что этот счёт ошибочно нам послан. Самый счёт мы возвращаем Вам обратно, а календарь оставили у себя и стоимость его прилагаем марками в сумме один рубль 50 к., получение которых просим подтвердить»¹.

Тож, навіть завдяки оголошенням, які розміщувалися на сторінках «Календаря», ми можемо бачити швидкий розвиток Харкова в економічному плані (в тому числі, торговому та промисловому), а також зв'язки з іншими містами Російської імперії, а також з закордоном.

Відзначимо, що паралельно з «Харьковским календарём» з'явилося ще кілька схожих видань. Наприклад, серед таких ми можемо назвати «Статистический листок Харьковской губернии»², який також надсилався до інших губернських статистичних комітетів імперії та «Обзоры Харьковской губернии»³. Але, на відміну від «Харьковского календаря», що мав універсальний характер, ці видання мали вужчу спрямованість і не були розраховані на масового читача.

Крім того, друкувався «Харьковский народный календарь»⁴ (або, як його ще називали: «малый Харьковский календарь»⁵), який почав видаватися ще наприкінці XIX ст. (а саме – у 1895 р.) як приватне видання, а згодом його друкував Харківський губернський статистичний комітет. Укладачем перших двох випусків (на 1896 рік і на 1899 рік) цього збірника був збирач

¹ Переписка комитета с учреждениями Харьковской губернии о распространении печатного издания «Харьковский календарь» (08 ноября 1910 г. – 24 января 1913 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 5.

² Див.: Журнал регистрации входящих документов (04 января 1882 г. – 27 февраля 1886 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 12 та ін.

³ Див.: Дело о распространении в Харьковской губернии печатного издания «Харьковский календарь» (15 сентября 1910 г. – 27 января 1911 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 15 та ін.

⁴ Див., наприклад: Харьковский народный календарь на 1908 год. Харьков: Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1907. [3], VII, 26, 7, 3, 65, [4], 32, 16, [1] л. портр., [2] л. рекл. объявл. та ін.

⁵ Див.: Переписка комитета с учреждениями губернии о распространении «Харьковского календаря» (07 января – 11 июня 1910 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 45 та ін.

фольклору І. Водолажський¹. За періодичністю видання (перший випуск з'явився у 1895 р., а другий – у 1898 р.) можна припустити, що це видання було пробним і любительським, оскільки чіткої періодичності воно не мало, на відміну від офіційних видань. Тим не менш, для нього обов'язковою була попередня цензура, оскільки на початку першого тому було вказано: «Дозволено цензурою с исключением г. Киев 23 сентября 1895 года»². Зміст видання розміщувався наприкінці (в «Харьковском календаре» він був на початку, що, на нашу думку, було більш зручно). Також, можна припустити, що одним із так званих «спонсорів» цього календаря був книжковий магазин Ф. І. Михайлова, оскільки на початку першого випуску зазначалося: «Издание книжного магазина Ф. И. Михайлова»³, а в другому випуску даному підприємству був присвячений ряд оголошень⁴.

На відміну від «Харьковского календаря», де основу видання складали статистичні дані, а додаткова інформація була доповненням, «Харьковский народный календарь» можна позиціонувати як довідник, оскільки інформація довідкового характеру займала чимале місце. Отже, всю інформацію в даному збірнику ми можемо розділити на кілька напрямків:

- довідкова інформація («Российский императорский дом», «Отдел юридический», «Отдел кредитный», «Отдел торговый», «Адрес-календарь г. харькова», «Учебные заведения г. Харькова», «Врачи г. Харькова» та ін.);
- релігійна та астрономічна інформація («Месяцеслов», «Астрономический календарь», «Таблица для поверки часов...» і т. д.);
- статистичні та історичні дані («Отдел статистико-географический общий», «Отдел историко-географический местный», «Годовщины исторических событий и кончин замечательных людей» та ін.);

¹ К XIII Археологическому съезду в Екатеринославе: харьковская комиссия по подготовке съезда. *Южный край*. 1903. 5 мая.

² Харьковский народный календарь на 1896 год (високосный) / сост. и изд. И. В-ский. Харьков : Тип. А. И. Степанова, 1895. Год первый с приложением карты южных железных дорог.

³ Там само.

⁴ Объявления. *Харьковский народный календарь на 1899 год* / [сост.] И. Водолажского. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1898. Год второй : с адрес-календарём г. Харькова и картой железных дорог.

- ветеринарна та сільськогосподарська інформація («Лечение и уход за домашними животными», «Хирургия домашних птиц», «Заметки по сельскому хозяйству» та ін.)
- літературний додаток (наприклад, в першому випуску в цьому розділі була надрукована біографія Т. Г. Шевченка, а також вірші закордонних поетів у перекладі російською мовою: Т. Гуда «Жалоба швеи», «Мост вздохов»; Дж. Г. Байрона «Угаснешь ты», «Не вспоминай», «Умирующий гладиатор»; Дж. Ніколя «Все люди братья»; Й. Шерра «Песня о верном товарище»; Г. Гейне «Горная идиллия», «Зимний вечер», «Лежу ли бессонною ночью...» та інші вірші без зазначення автора);
- оголошення¹.

Таким чином, «Харьковский народный календарь» за своїм змістом частково нагадував не лише «Харьковский календарь», а й видання, які друкувалися в Харкові на початку ХІХ ст. (наприклад, «Украинский вестник», в якому серед іншого друкувалися також поезії)².

На другому етапі свого існування «Харьковского народного календаря» (коли він видавався Харківським губернським статистичним комітетом, також було видано 2 випуски на 1908 і 1910 роки, при цьому укладач не вказувався), це був досить спрощений варіант «Харьковского календаря», який складався з двох загальних відділів та інформації про імператорський дім, астрономічні відомості та ін. Його інформаційне поле в цей час значно зменшилось у порівнянні за часів приватного видання, воно стало більш лаконічним і було фактично суто довідковим (особливо другий випуск на 1910 рік). Варто зазначити, що зі сторінок «Харьковского народного календаря» майже зникли статистичні відомості (за винятком адміністративного відділу, де наводилась таблиця з розподілом Харківської

¹ Харьковский народный календарь на 1896 год (високосный) / сост. и изд. И. В-ский. Харьков : Тип. А. И. Степанова, 1895. Год первый с приложением карты южных железных дорог. 321 с. разд. паг.

² Див.: Куницкий П. Орфей и Евридика (Из Виргилиевых Георгик). *Украинский вестник на 1816 год*. Харьков : В Университетской типографии, 1816. Часть четвёртая. Месяц октябрь. С. 92–97. URL : <https://archive.org/details/UkrainenVestnik1816/page/n91/mode/2up> (дата звернення : 15.11.2020) та ін.

губернії, в якій зазначалась кількість населення за повітами, а наприкінці наводилась загальна цифра по губернії¹).

Основні напрямки інформаційного поля в «Харьковском народном календаре» за часів його видання Харківським губернським статистичним комітетом можна окреслити наступним чином:

- довідкова інформація («Российский императорский дом», «Отдел почтово-телеграфный», «Отдел железнодорожный», «Землевладение», «Адрес-календарь г. Харькова» та ін.);
- релігійна та астрономічна інформація («Астрономический календарь», «Метеорологические сведения», «Месяцеслов», «Указатель имён святых»);
- документи і звіти («Формы деловых бумаг», «Циркулярные предложения Министерства внутренних дел по устройству крестьянского населения», «Отчёты по поездкам крестьян для осмотра хуторских хозяйств», «Примерные формы векселей и надписей» та ін.);
- вірші (друкувалися лише у випуску на 1908 рік і містив патріотичні твори без авторства: «Царский призыв», «Россия для русских», «Хранитель вечный доблестной Руси...», «Клич»);
- оголошення².

Можна припустити, що поява такого календаря могла бути пов'язаною з тим, що в цей час збільшилася кількість читаючої публіки і подібного роду видання могли придбати всі охочі, для кого воно могло бути корисним.

Вартість «Харьковского народного календаря» на початку його друку (1895 р.) становила 30 копійок, а з 1907 р. – 10 копійок, в той час як вартість «Харківського календаря» у 1896 р. становила 1 рубль 80 копійок (разом із «Харьковским сборником»), а в 1907 р. – 1 рубль.

¹ Див.: Административное разделение Харьковской губернии. *Харьковский народный календарь на 1908 год*. Харьков : Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1907. С. 23 разд. паг. та ін.

² Харьковский народный календарь на 1908 год. Харьков : Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1907. [3], VII, 26, 7, 3, 65, [4], 32, 16, [1] л. портр., [2] л. рекл. объявл.; Харьковский народный календарь на 1910 год. Харьков : Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1909. V, 100, 102, 114, 15 с.; 23 л. рекл. объявл.

Як і будь-яке видання, «Харьковский календарь» пройшов кілька етапів свого розвитку. Ми можемо запропонувати умовну періодизацію цих процесів (враховуючи «Памятную книжку Харьковской губернии»):

- 1862 – до 1880-х рр. – період становлення видання (в тому числі – «Харьковского календаря» як самостійного), тривалий пошук в інформаційному наповненні;
- 1880-ті рр. – до 1900-х рр. – період «розквіту» видання, зростання популярності та остаточні розширення в змістовній частині. Особливо відзначимо ті номери (на 1884–1887 рр.), редактором яких був секретар комітету, історик, етнограф і громадський діяч Петро Савич Єфименко (1835–1908). В цей період в «Календаре» увага приділялася не лише статистичним даним, а й з'являється чимало аналітичних матеріалів (відповідно, з'являється науково-довідковий¹ або літературно-науковий відділ²). Поступово частина таких матеріалів зростала, завдяки чому у 1887 році з'явився додаток до «Харьковского календаря» – «Харьковский сборник» (про нього більш докладно – в наступному параграфі), що містив на своїх сторінках етнографічні, історичні та краєзнавчі розвідки.

Підтвердженням зазначеному може бути оцінка діяльності П. С. Єфименка в самому комітеті, що відобразилася в передмові до другого випуску «Харьковского сборника», який вийшов друком у 1888 р.: «В должности секретаря статистического комитета П. С. выступает в новой роли – в роли организатора. [...] Харьковский календарь в его руках начал постепенно вырастать. [...] Особенное внимание обратил он на разнообразие программы календаря: статьи научного характера соединялись с богатыми справочными сведениями, со всевозможными практическими наставлениями. Редактор исходил из верного взгляда, что календарь служит настольной

¹ Див., наприклад: Отдел IV-й научно-справочный. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 342–439 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Отдел IX, Литературно-научный. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 480–667 разд. паг. та ін.

книгой для лиц самых разных положений. Он завёл отделы сельскохозяйственный, земский, городской, медицинский, литературно-научный. [...] Постепенно в составлении календаря стали принимать участие и посторонние лица, которые увидели, что в искусных руках Петра Саввича календарь обращается в серьёзный провинциальный орган, имеющий более 2 ½ тысяч покупателей и, следовательно, гораздо больше читателей»¹. Така рефлексія з боку колег П. С. Єфименка свідчить про те, що прогрес у виданні «Харьковского календаря» був очевидним, а до складання збірника долучалися (окрім працівників комітету) зацікавлені особи (наприклад, історик і громадський діяч Д. І. Багалій (1857–1932), ботанік і фахівець в галузі сільського господарства Л. О. Павлович (1827–1898), історик церкви, протоієрей М. О. Лащенков (1829–1896) та ін.).

В цій же передмові до «Харьковского сборника» ми також зустрічаємо оцінку діяльності інших губернських статистичних комітетів у цей період, які випускали календарі або пам'ятні книжки: «Издание тоненьких календарей, в значительной доле составленных из месяцеслова и адрес-календаря и изредка украшенных случайною статьею постороннего сотрудника — вот к чему сводились и сводятся работы большей части губернских комитетов»². Таке висловлювання показує амбіційність планів Харківського губернського статистичного комітету, бажання до покращення своєї роботи. Крім того, це також свідчить про наявність конкуренції між подібними установами в Російській імперії. Адже, як ми вже зазначали, практика обміну виданнями та звітами між статистичними комітетами існувала постійно.

Звісно, що кількість матеріалу в календарях інших губерній залежала, серед іншого, і від місцевих можливостей, оскільки не всі мали достатню матеріальну базу і кадровий потенціал для проведення серйозних локальних

¹ От редакции «Харьковского сборника». *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губ. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губ. правл., 1888. Вып. 2. С. IV–V разд. паг.

² Там само. С. IV разд. паг.

досліджень. Звичайно, це не означає, що інформація, що містилася на їх сторінках (нехай і в загальноприйнятих рубриках), має меншу цінність.

Прикладом такого видання може бути «Бессарабский календарь на 1883 год» (перший випуск), який видавався в Кишиневі. В ньому ми дійсно бачимо всього три загальноприйняті розділи: «Отдел церковный», «Статистический отдел» і «Адрес-календарь»¹. Такі ж рубрики в цьому році мав і «Харьковский календарь». Проте, широта подання інформації різна. «Бессарабский календарь» розміщував єдині в своєму роді статистичні таблиці для свого регіону (наприклад, «Общий характер естественных и производительных сил Бессарабской губернии»², «Разделение Бессарабской губернии в санитарном отношении»³, «О числе раскольников разных сект»⁴ і т. д.). Такі дані відображають особливості їх регіону, а тому є унікальними для його вивчення, не дивлячись на менший обсяг.

За період 1880-х – 1890-х рр. в «Харьковском календаре» значно збільшилася інформація щодо Харківської губернії, що робило збірник ще більш цінним. Одним із свідчень популярності збірника може бути запит у 1880 р. капітана-лейтенанта Л. В. Ілляшевича (1845–1914) до Харківського губернського статистичного комітету з проханням придбати колекцію «Харьковского календаря» минулих років⁵. На це прохання була дана позитивна відповідь і Л. В. Ілляшевич отримав 4 примірники «Памятных книжек Харьковской губернии» та 5 екземплярів «Харьковского календаря»⁶.

• Після 1900 р. до 1917 р. розпочинається останній період розвитку «Харьковского календаря», який можна визначити як поступовий занепад. Він виявився в тому, що інформаційне наповнення вже майже не

¹ Бессарабский календарь на 1883 год, изданный, по распоряжению Губернского Начальства, редакцией «Бессарабских губернских ведомостей». Кишинёв : Тип. Бессарабского Губернского Правления, [1882]. Год первый. XIII, 108, VI, 133, 24 с. [1] л. карт., разд. паг.

² Общий характер естественных и производительных сил Бессарабской губернии. *Там само*. С. 25–30 разд. паг.

³ Разделение Бессарабской губернии в санитарном отношении. *Там само*. С. 47–51 разд. паг.

⁴ О числе раскольников разных сект. *Там само*. С. 57 разд. паг.

⁵ Журнал регистрации входящих документов (08 января – 30 декабря 1880 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 4.

⁶ Журнал регистрации исходящих документов (07 января – 31 декабря 1880 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 9.

змінювалось, а в деяких випадках навіть скорочувалось, менше підприємств і установ почали розміщувати тут свої оголошення та ін. Це можна пояснити складною загальноімперською ситуацією: фінансова криза початку ХХ ст., російсько-японська війна 1904–1905 рр., Перша російська революція 1905–1907 рр., Перша світова війна 1914–1918 рр., революційні події 1917 р. і т. д.

В часи Першої світової війни в Харкові всі періодичні видання підлягали частковій цензурі, яка здійснювалася після виходу видання інспектором у справах друку (він був підзвітний губернатору або генерал-губернатору)¹. Цей факт також міг стати причиною занепаду «Харьковского календаря», оскільки губернатор був головою Харківського губернського статистичного комітету і деяка інформація, що розміщувалася на сторінках збірника, була забороненою до друку*. З березня 1917 р., після Лютневої революції, влада в губернії опинилась в руках губернського комісара П. П. Добросельського².

Не дивлячись на такі складнощі, «Харьковский календарь» не втратив своєї популярності в означений період. До Харківського губернського статистичного комітету продовжували звертатись з різних установ імперії для того, аби вони надіслали їм примірник. Наприклад, лист з канцелярії міністра внутрішніх справ Російської імперії, підписаний товаришем міністра О. І. Ликошиним (1861–1918) від 17 листопада 1910 р. наступного змісту: «Встречая постоянную необходимость в справках о местных губернских и уездных учреждениях и о составе служащих в них лиц разных ведомств, имею честь покорнейше просить [...] о доставлении в Канцелярию Министра ныне же по одному экземпляру памятных книжек или адрес-календарей

¹ Кирієнко О. Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 255.

* Серед іншого, в цей час зі сторінок «Харьковского календаря» зникла інформація військового характеру (адреси військових частин, військових та ін.).

² Посохов С. І., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. С. 102.

вверенной вам губернии и высылать в Канцелярию ежегодно таковые же издания вслед за выпуском их в свет»¹.

Або інший приклад. 20 жовтня 1912 р. до губернського статистичного комітету надійшов лист від Комітету товариства для допомоги нужденним студентам Імператорського Харківського університету такого змісту: «Комитет, озабоченный разысканием должников Общества, за коими в настоящее время имеется более 100 тысяч долга, имеет честь просить Статистический Комитет не отказать выслать I экземпляр издаваемого комитетом справочника или ежегодника за последний год»². Подібні приклади легко продовжити.

У 1917 р., у зв'язку з революційними подіями і загальною нестабільністю в країні, багато видань Російської імперії припинили своє існування. Не оминула ця участь і харківську періодику, зокрема, «Харьковский календарь». Зокрема, газета «Русское слово» від 24 жовтня 1917 р. описувала ці події так: «Сегодня забастовали все газетные типографии. Не вышел вечерний «Южный край». Завтра не выйдет в Харькове ни одна газета. Причина забастовки – поддержка бастующих наборщиков негизетных типографий, где забастовка продолжается уже 4 месяца»³. Такими подіями можна пояснити те, що випуск «Харьковского календаря на 1918 год» якщо і планувався, то втілити в життя ці задуми не було можливим. Сам Харківський губернський статистичний комітет припинив своє існування 15 березня 1919 р.⁴

Завдяки «Харьковскому календарю» можна простежити, як зростали та розвивалися Харків і Харківська губернія у другій половині XIX – на початку XX століття. На його сторінках наводиться статистика не лише стосовно

¹ Дело о распространении в Харьковской губернии печатного издания «Харьковский календарь» (15 сентября 1910 г. – 27 января 1911 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 75.

² Переписка комитета с учреждениями о распространении статистических изданий и сборе статистических сведений в губернии (12 января 1912 г. – 10 января 1913 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 236. Арк. 38.

³ Цит. за: Ижицкий Г. Харьков в газетном репортаже. 1917. Харьков : Сага, 2014. С. 182.

⁴ Кондратьев А. Н. Предисловие к описи № 1 дел постоянного хранения фонда № 51, Харьковский губернский статистический комитет, г. Харьков. URL : <http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D1%84-51.pdf> (дата звернення: 11.05.2020 р.).

населення регіону, але й різні дані щодо підприємств, різноманітних установ, які діяли у Харкові та повітах губернії, кількість яких майже кожного року збільшувалася. Це свідчило про стрімкий підйом регіону завдяки багатьом чинникам. Завершення промислового перевороту в 70-80-х рр. XIX ст. на теренах України дало поштовх для виникнення великої кількості підприємств, розвитку залізниці та зростання економічного потенціалу Харківської губернії в цілому.

До того ж, з появою видань Харківського губернського статистичного комітету – «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря», багато даних статистики перестали бути закритими для суспільства і стали частиною його повсякденного життя. Читаюча публіка могла ознайомитися з ними в цих щорічниках.

Зазначений статистичний збірник практично не мав аналогів у Харкові та губернії. Як і кожне подібне видання в інших губерніях, воно представляло цінність для інших регіонів імперії, бо містило унікальні місцеві дані. До того ж, сам губернський статистичний комітет вирішував, якою буде структура збірника, що робило таке видання різним в кожній губернії не лише за змістом, а й за формою подання інформації.

«Харьковский календарь» містив інформацію, яку раніше можна було лише частково віднайти в місцевих газетах («Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро» та ін.), у деяких більш ранніх календарях (церковний місяцеслів, перелік релігійних свят і т. д.) тощо. Зрозуміло, що солідне видання, яке виходило протягом майже півстоліття, враховувало нові віяння у видавничій тактиці та стратегії, в тому числі, досягнення своїх колег (а часто і конкурентів) – видань, які виникли пізніше «Харьковского календаря» і певний час друкувалися паралельно з ним (наприклад, «Список домовладельцев города Харькова»¹ та ін.). Найбільш

¹ Див.: Список домовладельцев города Харькова, с показанием стоимости их недвижимых имуществ, для взимания государственного налога и земских сборов, определенной на 1887 год / Харьк. гор. управа. Стат. отдел. Харьков, 1887. 359 с. та ін.

близьким за концепцією був «Харьковский народный календарь», оскільки він був своєрідною мініатюрною версією «Харьковского календаря». Спочатку це видання планувалося як приватне, але згодом Харківський губернський статистичний комітет перехопив цю ініціативу. Згідно зі змістом, «Харьковский народный календарь» увібрав на своїх сторінках не лише досвід «Харьковского календаря», а й видань, які йому передували (наприклад, «Харьковский еженедельник», «Харьковский демокрит» та ін.). Спроба відродити подібне видання була зроблена у 1957 р., коли вийшов довідник «Харьков. Справочная книга».

2.3 Науковий додаток до «Харьковского календаря» – «Харьковский сборник» (1887–1898 рр.)

Завдяки модернізаційним процесам, які охопили суспільство Російської імперії, з'явилась потреба в періодичних виданнях та публікаціях з локальної історії. В структурі періодики Харківщини не менш важливе місце займає «Харьковский сборник», який друкувався в період з 1887 р. по 1898 р. (всього вийшло 12 номерів). Він був додатком до «Харьковского календаря» і продавався разом з ним. Окремо його придбати було неможливо, про що зазначалося на титульній сторінці. На початку його вартість разом з «Календарём» складала 1 р. 20 коп.

«Харьковский сборник» представляв собою видання, в якому друкувалися наукові та науково-популярні статті, присвячені вивченню історії міста Харкова та губернії, природі та ін. У передмові до другого номеру збірника на 1888 рік редколегія дала таку його характеристику: «[...] Харьковский Сборник – есть единственное в Харькове периодическое издание, группирующее местные труды по народному хозяйству, истории, этнографии, литературе, географии. До сих пор пристанищем для этого рода

работ служили наши две газеты*, в которых серьёзные статьи терялись среди политических, внутренних и местных новостей, заметок публицистического и фельетонного характера. Обыкновенно, работы, представлявшие интерес больше, чем дня, пропадали вместе с газетным листом, который сохраняется очень немногими любителями. «Харьковский Сборник» представляет собою кладовую, обеспечивающую лучшее сохранение для статьи серьёзного характера»¹.

Тут же відзначається, що для того, аби дослідити Російську імперію в цілому, варто почати з її окремих регіонів «[...] для того, чтобы, устанавливая общие взгляды, не рисковать стать в противоречие с истиной»². Зазначимо, що збірник цілком відповідав заданому напрямку.

Змістовна частина першого випуску збірника не поділялася на розділи, статті друкувалися у вільному порядку. Починаючи з другого номеру у збірнику з'являється поділ на два розділи: «Отдел I. Статистико-экономический» та «Отдел II. Литературно-научный». Починаючи з 5-го випуску (1891 р.) ці розділи міняються місцями. У сьомому випуску (1893 р.) матеріали знову друкуються без поділу.

З 1894 р. поділ на розділи відбувається знов, але тепер вони не мали назви, а підписувалися як «Отдел I-й» та «Отдел II-й». Причому, в першому відділі публікувалися статті, а в другому – етнографічні матеріали за повітами, за окремими слободами. Це означало початок систематичних етнографічних досліджень. В подальших випусках ці етнографічні дані друкувалися регулярно*. В статтях такого характеру розглядалися питання про народні свята, пісні, одяг та ін. З цього ж номеру почали друкуватися етнографічні матеріали з вивчення слобід Старобільського повіту

* Маються на увазі «Харьковские губернские ведомости» і «Южный край».

¹ От редакции «Харьковского сборника». *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вып. 2. С. I разд. паг.

² Там само. С. II разд. паг.

* Окрім випуску 1896 р., де «Отдел 2-й» складала нова рубрика «Харьковского сборника» – «Обычное право крестьян Харьковской губернии», але в передмові це пояснювалося браком місця в збірнику для розміщення етнографічних матеріалів.

Харківської губернії*. Очевидно, що планувалося видання матеріалів стосовно інших повітів, однак, це не було реалізовано через те, що збірник припинив своє існування у 1898 році.

З 1896 р. в «Харьковском сборнике» відбувається ще одне нововведення: з'являється рубрика, яка була присвячена селянському праву. Тут аналізувалися різноманітні правові традиції, що панували в тому чи іншому повіті. Як зауважили укладачі збірника в передмові до цього випуску: «Не будучи кодефицировано, собрано в местные сборники, научно изучено и очищено от чуждых наслоений и несоответствующих своему духу и времени вариантов, обычное право мало знакомо лицам, признанным в качестве земских начальников, городских судей, почётных мировых судей, уездных членов окружного суда, к отправлению правосудия для крестьянского населения. Судья же, не знающий права своего народа, не в состоянии удовлетворить запросам жизни народа»¹. В цій передмові опосередковано було сказано не лише про корисність такої інформації, а й про проблеми тогочасної судової системи в регіоні, її нездатність в деяких випадках винести справедливий вирок через необізнаність з юридичними традиціями. В даному плані «Харьковский сборник» взяв на себе своєрідну просвітницьку функцію. З 1897 р. подібні матеріали публікувалися в третьому розділі збірника. Актуальність такої інформації була пов'язана з проведенням Селянської реформи 1861 р. й суперечностями, які виникли між різними категоріями землевласників.

Крім того, у збірнику публікувалися уривки з монографій вчених, які стосувалися й питань краєзнавства. В окремому відділі вони почали виходити з 11 випуску (з 1897 р.), а в цілому їх фрагменти розміщувалися практично в кожному номері. Наприклад, у ряді номерів були надруковані монографії Л. О. Павловича «Очерки растительности Харьковской губернии

* Цю роботу розпочав М. О. Лашенков.

¹ От редакции. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Вып. 10. С. I разд. паг.

и соседних с нею местностей» (друкувалася частинами в номерах з 1889 р. до 1897 р.)¹, протоієрея М. О. Лашенкова «Материалы к столетию Харьковской кафедры. Аполлос – второй епископ Слободско-Украинский и Харьковский» (друкувалася у випусках за 1896 р. і 1898 р.)², В. І. Мезенцова «Доходность частного землевладения в Харьковской губернии»³ та інші.

Відзначимо, що з часом змінювався не лише зміст «Харьковского сборника», а й його зовнішній вигляд. Перші номери друкувалися без особливого ілюстративного оформлення. Але з випуску за 1890 р. таке положення поступово змінювалось. З цього номеру в оформлення сторінок додалися верхні колонтитули (колонцифри), де на першій сторінці розвороту був напис з назвою статті, а на другій сторінці був напис: «Харьковский сборник». Це поліпшувало для читача навігаційний апарат книги. До 1892 р. колонтитули оформлювалися хвилястою лінією, а потім – прямою. З 1893 р. початок кожної статті доповнювався оригінальною віньєткою (картушем), а згодом також зображенням. З 1896 р. зміст та передмова почали оформлюватись певними зображеннями, а також рамками. Наступний розділ починався зі сторінки з малюнком. На даних прикладах ми бачимо, що постійний творчий пошук редакторського колективу відбувався не лише в текстовій частині, а й у візуальній, аби книга мала більш привабливий вигляд і з нею було більш комфортно працювати.

На сторінках «Харьковского сборника» розміщувалися статті, які вийшли з-під пера істориків, краєзнавців, етнографів, ботаніків, географів та інших представники різних галузей знань. Основною ідеєю збірника була публікація матеріалів саме з вивчення Харківщини. Причому, матеріали були

¹ Див.: Павлович Л. О. Очерки растительности Харьковской губернии и соседних с нею местностей. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Вып. 3. С. 26–53 разд. паг. та ін.

² Див.: Лашенков Н. А., прот. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Аполлос – второй епископ Слободско-Украинский и Харьковский. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Вып. 10. С. 222–260 разд. паг. та ін.

³ Мезенцов В. И. Доходность частного землевладения в Харьковской губернии. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. Вып. 11. С. 1–248 разд. паг.

різноплановими і охоплювали широкий спектр питань: від духовного життя до економіки та природи.

Чимало уваги приділялося не лише історії регіону, а й видатним постатям в історії Харкова та губернії (наприклад, рубрика «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии»¹, статті «Памяти ректора Харьковского университета Петра Петровича Гулак-Артемовского»², «Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова»³ та ін.). Зауважимо, що в подібних публікаціях наводилися не лише біографічні дані, а й авторські оцінки відповідних осіб*.

У виданні публікували свої наукові та науково-популярні матеріали такі видатні діячі Харківщини, як історик і громадський діяч Дмитро Іванович Багалій, ботанік, географ, засновник Батумського ботанічного саду Андрій Миколайович Краснов (1862–1915), економіст, статистик і громадський діяч Олександр Олександрович Русов (1847–1915), етнограф, літературознавець, історик мистецтва та музейний діяч Микола Федорович Сумцов (1854–1922) та інші.

Варто зазначити, що в збірнику розміщувалися не лише наукові та науково-популярні дослідження, які стосувалися Харківщини, а й мемуарні свідчення щодо історії краю. Так, наприклад, у першому випуску збірника були надруковані розвідки: «г. Харьков 20-х и 30-х годов. По воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта»⁴ та «Из воспоминаний В. И. Ярославского о городе Харькове и Харьковской губернии (1788–1820 г. г.)»⁵ та ін.

¹ Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 142–150 разд. паг.

² Лашенков Н. Памяти ректора Харьковского университета Петра Петровича Гулак-Артемовского. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Вып. 4. С. 93–98 разд. паг.

³ Русов А. Костомаров в Харькове. По поводу автобиографии Н. И. Костомарова. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Вып. 5. С. 1–20 разд. паг.

* Докладніше про це мова піде в наступному розділі дисертаційної роботи.

⁴ Г. Харьков 20-х и 30-х годов. По воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 1–28 разд. паг.

⁵ Из воспоминаний В. И. Ярославского о городе Харькове и Харьковской губернии (1788–1820 г. г.). *Там само*. С. 29–52 разд. паг.

Виходили, серед іншого, статті, в яких аналізувалися статистичні відомості, зокрема ті, що були надруковані в «Харьковском календаре». Так, наприклад, у випуску за 1890 рік була надрукована стаття «Итоги земской статистики в Харьковской губернии за прошлое десятилетие» економіста О. О. Русова¹, який очолював в той період оціночно-статистичну роботу в Харківській губернії. В своїй статті автор проаналізував стан харківських земських статистичних досліджень, починаючи з 1880 року та розглянув інші питання, пов'язані з цією справою.

Відзначимо, що на різні календарі та пам'ятні книжки губерній виходили рецензії (або огляди) в різноманітних наукових журналах, публікувалися анонси і повідомлення в газетах. Друкувалися вони й на «Харьковский сборник». Так, у томі XXXIV журналу «Киевская старина» (1891 р.) у розділі «Библиография» з'явився огляд випуску «Харьковского сборника. Выпуск V» (1891 р.). Цей текст був написаний М. Ф. Сумцовим. Тут автор дає коментарі щодо статей, опублікованих у збірнику, а також робить свою загальну оцінку виданню: «Это издание представляется отрадным явлением провинциальной жизни. Добрый почин П. С. Ефименко, издавшего первый выпуск Харьков[ского] Сборника пять лет назад, не заглох, и при новом секретаре статистического комитета издание [...] продолжается с прежним успехом. Пять выпусков Харьков[ского] Сборника в совокупности составляют уже ценный вклад в местную историю и этнографию»². Як бачимо, знов відзначається праця П. С. Єфименка та його внесок у підготовку збірника.

Рецензію на цей же випуск «Харьковского сборника» ми зустрічаємо і в іншому виданні – «Историческом вестнике», який виходив в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі. Рецензія вийшла з підписом автора як

¹ Русов А. Итоги земской статистики в Харьковской губернии за прошлое десятилетие. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Вып. 4. С. 82–103 разд. паг.

² Сумцов Н. Ф. Харьковский сборник, литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 г., выпуск V, под ред. В. И. Касперова. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Год десятый. Т. XXXIV, 1891 г. Июль, Август и Сентябрь. С. 162.

«В. Б.» в розділі «Критика и библиография». Під цими ініціалами, скоріш за все, друкувався В. Ф. Боцяновський (1869–1943), який співробітничав із журналом у 1890-ті рр.¹. Цей автор написав більш критичну рецензію, аніж та, яка вийшла в «Киевской старине». Наприклад, автор критично ставиться до публікації про перебування М. І. Костомарова в Харкові: «[...] «Сборнику» следовало бы дорожить местом, не заполнять своих страниц, чем придётся. К чему, например, было делать перепечатку из «Литературного наследия» о пребывании Костомарова в Харькове? [...] три печатных листа, занятых частью биографии Костомарова, которую каждый может прочесть, да и прочёл уже в издании г-жи Костомаровой или «Русской мысли», могли быть отведены под печатание каких-нибудь новых материалов или статей»². Хоча в цілому автор відзначає важливість таких збірників для вивчення загальноімперської історії, зауважуючи, що «[...] «Харьковский сборник является очень важным и симпатичным делом»³.

Крім того, цей автор дав поради щодо змістовної частини збірника: «Мы конечно не говорим, что сборники исключительно должны наполняться статьями по местной истории, этнографии, археологии и т. д. Было бы чрезвычайно важно, если бы они издавали также и сырой материал, документы, которые всё больше и больше начинают исчезать, особенно из монастырских библиотек, где с архивами обращаются крайне небрежно, и которые не всегда и не везде могут быть напечатаны»⁴.

Таким чином, «Харьковский сборник» розміщував на своїх сторінках різноманітні наукові статті, які стосувалися питань історії та краєзнавства Харківської губернії. Значна кількість цих праць була присвячена вивченню побуту населення, історії Харкова та губернії і т. д. Це видання є важливим і

¹ Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, учёных и общественных деятелей : в 4 т. Москва : Изд-во Всесоюз. Кн. Палаты, 1956. Т. 1. С. 184.

² В. Б. Харьковский сборник под редакцией члена-секретаря В. И. Касперова. Литературно-научное приложение к «Харьковск. календарю» на 1891 год. Выпуск 5-й. Харьков. 1891. *Исторический вестник. Ист.-лит. журнал*. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1891. Т. XLVI. С. 510.

³ Там само.

⁴ Там само.

актуальним історичним джерелом*, оскільки висвітлює різноманітні сторони життя регіону: від духовності до історії краю.

Його укладачі у 1888 р. зазначали: «Мы не сомневаемся, что наш «Сборник» имеет много недостатков [...] Но позволяем себе высказать убеждение, что содействие местного образованного общества значительно облегчило бы его улучшение. В таком культурном центре, как Харьков, при содействии местных интеллигентных сил, может с успехом поддерживаться издание, посвящённое такому симпатичному делу, как изучение местной истории»¹. На нашу думку, саме «Харьковский сборник» був флагманом серед місцевих видань науково-популярного характеру в той період, адже на його сторінках друкувалася почасти унікальна інформація, яка не втрачає своєї актуальності й сьогодні, а також буде в нагоді наступним поколінням дослідників.

Підводячи підсумок до розділу, варто зазначити, що «Харьковский календарь», завдяки широті свого інформаційного поля, займає, на нашу думку, одне з провідних місць в харківській періодиці та є помітним явищем на теренах усіх українських губерній. Він з'явився, коли на Харківщині вже склалися певні традиції в друкарській справі, але, не зважаючи на це, ознаменував нове слово в цій царині – появу статистико-інформаційних видань більш високого рівня. На своїх сторінках він надавав інформацію, яку раніше можна було зустріти окремо в газетах, журналах, альманахах тощо, котрі створюють умовну систему видань, що передували йому. Однак, «Календарь» містив і дані, які раніше були невідомі широкому загалу (наприклад, різноманітні статистичні матеріали). Подібні збірники виходили в кожній губернії, кожен з них унікальний за своїм змістом і актуальний для конкретного регіону. Втім, є підстави стверджувати, що «Харьковский

* Про це свідчать численні посилання на нього в пізнішій, в т. ч. сучасній науковій літературі.

¹ От редакции «Харьковского сборника». *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вып. 2. С. VI разд. паг.

календарь» мав очевидні переваги перед багатьма такого роду виданнями, які виходили друком в інших губернських центрах Російської імперії.

Зазначене видання продовжило й розвинуло ті традиції, які вже склалися в системі регіональних видань. Основу для «Харьковского календаря» заклала «Памятная книжка Харьковской губернии», яка була першою спробою в губернії зробити універсальний статистико-інформаційний збірник, призначений для широкого кола читачів. «Харьковский календарь» являв собою нову сходинку в цьому плані. Можна казати про те, що він став певним результатом статистичного обстеження регіону. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив перепис населення, обробляв і систематизував ці дані, складав відповідні таблиці. Завдяки подібній інформації можна простежити розвиток Харкова та губернії в економічному, соціальному та культурному плані, зокрема, з'ясувати наслідки модернізаційних процесів, які відбувалися в період так званих «Великих реформ», подальшому прогресі суспільства.

З появою наукового додатку «Харьковский сборник» розширилося уявлення про Харків і губернію завдяки науковим і науково-популярним статтям фахівців (вчених, які представляли різні галузі знань), а також і аматорів – дослідників краю. В. С. Романовський зазначив, що: «Харківський губернський статистичний комітет об'єднував не лише професійних науковців, але й дослідників-аматорів, шанувальників старовини, переважно — представників духовенства, які діяли на громадських засадах. Співпрацюючи з науковими організаціями, вони не лише сприяли їхній роботі, але й поглиблювали власну освіченість, намагалися наслідувати більш освічених авторів»¹. Це видання здійснювало не лише просвітницьку функцію, а й популяризацію місцевої історії, збереження пам'яті про минуле

¹ Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання. *Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р.* Харків, 2009. Вип. 1. С. 22–23. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.).

регіону. Крім того, на нашу думку, воно давало потужний поштовх до розвитку краєзнавства на Харківщині.

Про те, що «Харьковский календарь» майже півстоліття залишався одним з головних видань в губернії, свідчать неодноразові спроби (як правило, не дуже вдалі) розпочати друк подібних видань («Харьковский народный календарь» та ін.). Втім, до вимушеного припинення свого існування у 1917 р. збірник був найсоліднішим і найавторитетнішим в тих галузях інформації, якими він опікувався.

Під час революційних подій 1917–1921 рр. багато періодичних видань припинили своє існування, в тому числі й «Харьковский календарь». Однак, вже у 1920-х рр. ми бачимо відродження деяких дореволюційних традицій. Йдеться, наприклад, про публікацію збірників «Весь Харьков»¹ та ін. Дещо подібне «Харьковському календарю» можна побачити й сьогодні.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [367; 369; 370; 374; 378; 380; 383; 384].

¹ Див., наприклад: Весь Харьков: Справочная книга на 1925 год. Харьков : Коммунист, 1925. 505, 292 с. разд. паг.

РОЗДІЛ III
МАТЕРІАЛИ З РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
НА СТОРІНКАХ «ХАРЬКОВСКОГО КАЛЕНДАРЯ»
ТА ЙОГО ДОДАТКУ – «ХАРЬКОВСКОГО СБОРНИКА»

3.1 Світові, загальноімперські та місцеві матеріали на сторінках
«Харьковского календаря»

«Харьковский календарь» протягом всього періоду свого існування (1868–1917 рр.) містив матеріали, які стосувалися не лише Харкова та губернії, але й Російської імперії в цілому, а подекуди йшлося й про світові події (інформація стосовно світових релігій, дані щодо іноземних валют і т. ін.). Причому, одразу можна зазначити, що, за нашими спостереженнями, більш «загальна інформація» (тобто та, яка стосувалася імперії та світу в цілому) займала чимале місце, особливо на початковому етапі існування «Харьковского календаря» як самостійного видання. В даному параграфі ми розглянемо ці дані, визначимо характер таких відомостей, окреслимо співвідношення місцевої інформації до загальноімперської.

Починаючи з «Памятной книжки Харьковской губернии», дані, які розміщувалися на сторінках видання можна умовно поділяти на «загальні» (загальноімперські та світові) та «місцеві» (ті, які стосувалися міста Харкова, окремих повітів і Харківської губернії в цілому). Протягом всіх семи випусків цього збірника він зарекомендував себе передовсім як статистико-інформаційне видання з великою кількістю «місцевих відомостей». В деяких випусках «загальна інформація» відсутня взагалі (наприклад, за 1864–1865, 1867 рр.¹). З перших номерів локальні дані за своєю кількістю значно

¹ Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. IV, 338 с.; Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. VIII, 385 с.; Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1867. 527 с. разд. паг.

перевищували імперські, а інформація про світові події обмежувалася церковно-релігійною тематикою¹.

Для прикладу порівнюємо змістовну частину столичної «Памятной книжки Санкт-Петербургской губернии на 1864 год»² з аналогічним збірником по Харківській губернії за цей же рік. Ми обрали для порівняння саме столичне видання, оскільки можна припустити, що саме воно мало бути флагманом серед подібних видань і провінційні губернські статистичні комітети намагалися рівнятися на нього при створенні своїх пам'ятних книжок і календарів.

В першому випадку місцеві матеріали, що стосувалися Санкт-Петербургу та губернії складають основну частину змісту, а будь-які дані по імперії в цілому відсутні. Так само і в Харкові регіональні дані в цей рік повністю займають весь зміст «Памятной книжки...». Однак, варто зазначити, що, на відміну від харківського видання, в Санкт-Петербурзькому був зручнішим навігаційний апарат. Зокрема, в змісті (який знаходився наприкінці, а не на початку, як в «Памятной книжке Харьковской губернии») ми бачимо чіткий розподіл статистичних даних за визначеними критеріями, наприклад: «Пространство и постройки», «Народонаселение», «Промышленность и торговля»³ тощо. Такий розподіл дозволяв читачу швидше знайти необхідну інформацію. В харківському випадку подібні дані в змісті не виділялися окремо, а просто друкувалися під загальною назвою «Статистические сведения о Харьковской губернии»⁴.

Зазначимо, що обидва видання за своїм наповненням не є подібними. В харківському збірнику в цей рік вийшло кілька наукових статей щодо природи краю (наприклад, статті Н. Д. Борисяка (1817–1882) «Об

¹ Див., наприклад: *Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. С. 319–334 та ін.

² *Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии на 1864 год* / изд. Санкт-Петербург. стат. ком. Санкт-Петербург : [Тип. Санкт-Петербург. губерн. правл.], 1864. 428 с.

³ Див.: Там само. С. 200–310 та ін.

⁴ *Статистические сведения о Харьковской губернии. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 93–260.

орографических отношениях на пространстве, занимаемом Изюмским уездом Харьковской губернии»¹ та А. С. Пітри (1830–1889) «О студенистых водорослях Змиевского Лимана (Харьковской губернии)»²). «Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии на 1864 год» була суто статистико-довідковим виданням, оскільки тут наводився адрес-календар правлячих осіб, чиновників та установ губернії та різноманітні статистичні дані. Інша інформація не зустрічається. Такого підходу видавці в Петербурзі дотримувалися й надалі.

Отже, ми можемо стверджувати, що «Памятная книжка Харьковской губернии» була виданням з великим регіональним ухилом (місцева статистика, відповідні наукові та науково-популярні статті, довідкові дані та ін.). Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що Харківський губернський статистичний комітет, ймовірно орієнтуючись на столичні зразки, все ж намагався створити своє, оригінальне видання, яке, зокрема, відрізнялося завдяки публікації наукових і науково-популярних праць. Також це підтверджує нашу думку, висловлену в попередньому розділі про те, що викладачі та професори Харківського університету значно впливали на роботу Харківського губернського статистичного комітету зі створення пам'ятних книжок, надаючи для публікації свої наукові та оглядові розвідки, що, вважаємо, позитивно вплинуло на змістовну частину.

Коли на зміну «Памятной книжке Харьковской губернии» прийшов «Харьковский календарь», пошуки оптимального змісту не припинились. Випуски «Харьковского календаря» на 1869 та 1870 рр. суттєво відрізнялись від того, що пропонувала «Памятная книжка...». Зокрема, відмінність полягала в тому, що збільшився обсяг загальноімперської інформації. У календарі на 1869 р. таких матеріалів було біля 20³, а наступного року –

¹ Борисяк Н. Об орографических отношениях на пространстве, занимаемом Изюмским уездом Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 237–245.

² Питра А. О студенистых водорослях Змиевского Лимана (Харьковской губернии). *Там само*. С. 246–258.

³ Харьковский календарь на 1869 год / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. Год первый. 384 с. разд. паг.

понад 70¹. При цьому, в цих випусках й місцевої інформації було більше (в другому випадку – незначно), але тільки за рахунок статистики, довідкових матеріалів (зокрема, адрес-календаря) і оголошень. Наукових і науково-популярних матеріалів в перших випусках не було. Можна припустити, що укладач О. Й. Подвисоцький намагався створити збірник, який би відрізнявся від «Памятной книжки Харьковской губернии». Проте, вже починаючи з «Харьковского календаря на 1871 год», цей збірник за змістом нагадував «Памятную книжку...», але в більш розширеному варіанті.

З того часу, коли «Харьковский календарь» став видаватися Харківським губернським статистичним комітетом, кількість місцевої інформації поступово збільшувалася та мала значну перевагу над імперською (знов-таки, завдяки адрес-календарю). Це також пояснюється об'єднанням деяких рубрик, через що кількість матеріалів, розміщених окремо, зменшувалась. Для прикладу, у календарі на 1874 рік місцеві відомості були поділені на кілька рубрик: «Почта, телеграф, железные дороги»², «Сведения по части народного образования»³, «Статистический отдел»⁴ та деякі інші. Через 10 років, у календарі на 1884 р. дані з цих розділів були об'єднані в «Отдел III-й местный справочный»⁵.

Зауважимо, що всі цифри, наведені нами стосовно «Харьковского календаря» подані без урахування довідок, які друкувалися в адрес-календарі, але в місцеву інформацію окремо рахувалися також різноманітні додатки, якщо вони були. Кількість матеріалів як загальних, так і місцевих вказана приблизно, оскільки в ході підрахунків могли бути погрішності. Під «кількістю матеріалів» ми розуміємо окремо розташовані матеріали в рубриках. Наприклад, в «Харьковском календаре на 1876 год» рубрика

¹ Харьковский календарь на 1870 год: с картою русских железных дорог / сост. и изд. А. Подвисоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1869. [2], 2, [1], VII, [4], 352, [2] с., [1] л. карт, [17] л. объявл.

² Див.: Почта, телеграф, железные дороги. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 109–161 разд. паг. та ін.

³ Див.: Сведения по части народного образования. *Там само*. С. 231–246 разд. паг. та ін.

⁴ Див.: Статистический отдел. *Там само*. С. 262–322 разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Отдел III-й местный справочный. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 116–341 разд. паг. та ін.

«Отдел церковный» складалась з 5 окремих матеріалів, 4 з яких належать до загальних матеріалів і один, який стосувався Харківщини («Перечень крестных ходов, совершающихся в Харьковской губернии в течение года»¹), і т. д. Таким чином рахувались матеріали і в інших рубриках.

Починаючи з «Харьковского календаря» на 1874 р. кількість загальноімперської інформації поступово почала скорочуватись. Так, у виданні на цей рік і на наступний 1875 р. таких матеріалів окремими статтями налічувалось 34, місцевих – понад 30², а вже у 1877 р. кількість загальної інформації скоротилась до 24, місцевих відомостей знову було понад 30³. У календарі на 1878 р. загальна інформація складала вже 32 матеріали, місцева – 42⁴, а на наступний рік місцева інформація зросла до 51, загальна зменшилася до 29 матеріалів⁵.

У 1880-ті роки (на нашу думку, це був період розквіту «Харьковского календаря») інформація місцевого характеру спочатку залишилася на тому ж рівні за кількістю, як і наприкінці 1870-х рр. Однак, ситуація була дещо іншою порівняно з попередніми періодами. Були спроби об'єднання матеріалів в укрупнених розділах. Особливо виразно це простежується у випуску на 1882 р., коли загальні матеріали складали 11 позицій, а місцеві – 24⁶. Майже те саме простежується наступного року (загальні – 16, місцеві – 21)⁷. Ситуація почала змінюватися в період, коли редактором «Харьковского календаря» став П. С. Єфименко (1835–1908). В цей час кількість місцевих

¹ Перечень крестных ходов, совершающихся в Харьковской губернии в течение года. *Харьковский календарь на 1876 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. С. 46–47 разд. паг. та ін.

² Харьковский календарь на 1874 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. 542 с. разд. паг.; Харьковский календарь на 1875 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий. 724 с. разд. паг.

³ Харьковский календарь на 1877 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1876. Год пятый : с приложением карты Харьковской губернии. 794 с. разд. паг.

⁴ Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. 792 с. разд. паг.

⁵ Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой. 720 с. разд. паг.

⁶ Харьковский календарь на 1882 год / изд. Харьков. губерн. стат. Комитета ; под ред. секретаря И. И. Киткевича. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1882. Год десятый. 496 с. разд. паг.

⁷ Харьковский календарь на 1883 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; ред. секретарь ком. И. И. Киткевич. Харьков : Тип. Харьков. губерн. Правл., 1882. Год одиннадцатый. 726 с. разд. паг.

повідомлень значно перевищувала загальні в порівнянні з попередніми роками. У виданні на 1884 р. її кількість збільшилась до 69 матеріалів (загальних було 21)¹, а вже у 1885 р. ця цифра зросла до 133 (загальних – 59)². Це відбулося ще й тому що з цього року в збірнику з'явився новий розділ – медичний, де містилася велика кількість інформації щодо лікарень міста Харкова, приватних клінік, наводилася статистика різноманітних захворювань тощо³. У випуску на 1887 р. кількість місцевих матеріалів досягла вищої позначки – 156 (загальних – 86)⁴. При цьому зазначимо, що в цей же рік збільшилась і кількість сторінок «Календаря» – 1043 при 892-х сторінках в попередньому збірнику⁵. З 1889 р. в збірнику вже спостерігається зниження кількості окремої поданої інформації як місцевого (96), так і загального характеру (47)⁶. Це пов'язано з подальшими пошуками оптимального комплектування розділів, які спостерігаються безперервно протягом всього часу існування збірника.

У 1890-х рр. стан змістовної частини знову почав змінюватись. У порівнянні з випуском на 1889 рік, з наступного збірника кількість інформації (як загальної, так і місцевої) почала зменшуватись (понад 40 позиції загальних та 69 місцевих матеріалів)⁷. Подібна ситуація спостерігалася й у 1891 р. (47 – загальна інформація, 52 – місцева)⁸. Вже з випуску на 1892 р. кількість матеріалів поступово збільшувалась (82

¹ Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. 676 с. разд. паг.

² Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. 878 с. разд. паг.

³ Див.: Отдел V, Медицинский. Там само. С. 260–321 та ін.

⁴ Харьковский календарь на 1887 год : в 2 кн. / издание Харьков. Губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1886. Год пятнадцатый. 1043 с. разд. паг.

⁵ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. 892 с. разд. паг.

⁶ Харьковский календарь на 1889 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Год семнадцатый. 587 с. разд. паг.

⁷ Харьковский календарь на 1890 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Год восемнадцатый. 658 с. разд. паг.

⁸ Харьковский календарь на 1891 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Год девятнадцатый. 664 с. разд. паг.

загальних, 77 місцевих)¹ і до 1898 р. зростала. В цей же час з'являються нові розділи (наприклад, «Отдел статистический областной»², в якому містилася інформація про деякі інші губернії Російської імперії, перш за все – розташованих найближче до Харківської (Курську, Воронежську, Чернігівську, Полтавську та ін.), рубрики (наприклад, «Вновь изданные узаконения и распоряжения»³ та ін.). Проте, в цей період деякі вже традиційні рубрики поступово скорочувались (наприклад, медичний відділ⁴) і ця тенденція зберігалася до останнього випуску на 1917 рік.

Перший випуск, де кількість місцевої інформації перевищила 200 позицій, був збірник на 1894 р. (231 матеріал)⁵. Це було пов'язано з двома новими рубриками: торговою та педагогічною, про що читачам повідомлялося в передмові⁶.

Найбільший обсяг місцевих матеріалів за весь період існування видання спостерігається у збірнику на 1897 р. – 266 (загальної – 89)⁷. В даному випадку така тенденція, скоріше за все, була пов'язана з тим, що цей випуск оголошувався «ювілейним», про що йшлося в передмові: «В текущем 1897 году исполнилось [...] 25 лет изданию «Харьковского календаря» и 35 лет изданию статистическим комитетом научно-справочных книг [мається на увазі початок випуску «Памятной книжки Харьковской губернии» – О. Я.]»⁸. Якщо брати до уваги той факт, що Харківський губернський статистичний комітет починав відлік «Харьковского календаря» з випуску на 1873 рік

¹ Харьковский календарь на 1892 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1892. Год двадцатый. 622 с. разд. паг.

² Див., наприклад: Отдел IV. Статистический областной. *Харьковский календарь на 1893 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Год двадцать первый : с прилож. карты Харьковской губернии. С. 163–196 разд. паг. та ін.

³ Див., наприклад: Вновь изданные узаконения и распоряжения. *Харьковский календарь на 1892 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1892. Год двадцатый. С. 124–211 разд. паг.

⁴ Див., наприклад: Отдел IX. Медицинский. *Харьковский календарь на 1893 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Год двадцать первый : с прилож. карты Харьковской губернии С. 319–333 разд. паг. та ін.

⁵ Харьковский календарь на 1894 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Год двадцать второй : с прилож. плана г. Харькова 962 с. разд. паг.

⁶ Иванов В. В. От редакции. *Там само*. С. XVII разд. паг.

⁷ Харьковский календарь на 1897 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. Год двадцать пятый.

⁸ От редакции. *Там само*. С. А разд. паг.

(опублікований у 1872 р.), коли видання припинило бути приватним, а видавалося комітетом, то у 1897 р. збірнику виповнювалося 25 років, хоча, на нашу думку, в дослідженнях варто враховувати випуски, які виходили друком, починаючи з 1868 року.

1898 року кількість інформації зменшилася: 57 загальної (її вже не було в адрес-календарі) та 49 місцевої (без урахування адрес-календаря)¹, а вже з 1899 року знову зросла (62 загальної та 173 місцевої²) і така тенденція збереглася до 1906 р. (за період з 1899 р. до 1906 р. найбільша кількість місцевої інформації була на сторінках видання за 1903 р. (221)³, а загальної – у 1902 р. (77)⁴.

При цьому, в цей останній період існування збірника деякі відділи змінюють свій напрямок. Наприклад, медичний, який став містити лише інформацію про лікарів, масажистів Харкова та інших медиків і став нагадувати більше адрес-календар, а не окремий відділ з актуальною інформацією про різноманітні хвороби, способи їх лікування та інше, як це було раніше⁵.

З 1907 р. тематичний спектр видання зменшувався. Це було пов'язано з черговим перекомплектуванням розділів. В даному випадку «Харьковский календарь» перейшов до розряду статистико-довідкових видань, зберігаючи при цьому суто довідковий стиль викладення матеріалу, оскільки окрім статистики, різноманітних довідкових даних і реклами у виданні більше нічого не було. Такий перехід міг бути пов'язаний з кризою в статистичному комітеті, або зі зміною кадрового складу. В даний період видання стало

¹ Харьковский календарь на 1898 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Год двадцать шестой. 581 с. разд. паг.

² Харьковский календарь на 1899 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. [2], XVIII, 332, VIII, 280 с., [1] л. табл., [2] л. пл., [51] л. рекл. объявл.

³ Харьковский календарь на 1903 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря 720 с. разд. паг.

⁴ Харьковский календарь на 1902 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. Год тридцатый : с прилож. плана 16 городов Харьковского наместничества и стенного календаря. 648 с. разд. паг.

⁵ Див., наприклад: Отдел VI. Медицинский. *Харьковский календарь на 1906 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1906. Год тридцать четвёртый. С. 150–168 разд. паг. та ін.

більш вузького спрямування (тобто, мало вже не статистико-інформаційний, а статистико-довідковий характер), як це й було, за нашими спостереженнями, здебільшого в інших губерніях. В цей час у виданні також відбуваються деякі зміни в змістовній частині. З випуску «Харьковского календаря на 1911 год» з'являється новий розділ «Список обществ Харьковской губернии»¹, а також з цього ж випуску підрозділ «Фабрики и заводы»² став окремим розділом (до того розміщувався в «Отделе статистическом местном»³). Крім того, додавався ще один окремий розділ, якого до того не було на сторінках збірника – «Обзор Харьковской губернии» за якийсь певний рік (в «Харьковском календаре на 1911 год» такий огляд губернії був за 1909 р.⁴). Цей розділ репрезентував різноманітні статистичні дані у вигляді таблиць та містив загальні огляди. Він складався з таких підрозділів: «Пространство, естественные и производительные силы губернии и экономическая деятельность её населения», «Земледелие», «Скотоводство»⁵ та ін.

В період з 1907 р. до 1917 р. максимальна кількість місцевої інформації сягнула 18 (збірники на 1911–1916 рр.)⁶, а загальної – 24 (видання на 1907–1908 рр.)⁷. Найменшим за обсягом змісту був «Харьковский календарь» на 1917 р., оскільки в ньому були лише загальні розділи «Российский

¹ Отдел VI. Список обществ Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1911 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1910. Год тридцать девятый. С. 111–124 разд. паг.

² Отдел VII. Фабрики и заводы. *Там само*. С. 125–167.

³ Див., наприклад: Отдел IV. Статистический местный. *Харьковский календарь на 1900 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, 1900. Год двадцать восьмой. С. 144 разд. паг. та ін.

⁴ Отдел VIII. Обзор Харьковской губернии за 1909 год. *Харьковский календарь на 1911 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1910. Год тридцать девятый. С. 1–81 разд. паг.

⁵ Див., наприклад: Там само. С. 1–16 разд. паг. та ін.

⁶ Див.: Харьковский календарь на 1911 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1910. Год тридцать девятый. 592 с. разд. паг.; Харьковский календарь на 1912 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1911]. Год сороковой. 540 с. разд. паг.; Харьковский календарь на 1913 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1912]. Год сорок первый. 594 с. разд. паг. та ін.

⁷ Харьковский календарь на 1907 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. Год тридцать пятый. 455 с. разд. паг.; Харьковский календарь на 1908 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1908. Год тридцать шестой. 408 с. разд. паг.

императорский дом» та «Месяцеслов» і місцеві «Административный отдел», «Адрес-календарь» і «Объявления»¹.

Варто зазначити, що частину матеріалів «Харьковского календаря» можна віднести до світового контексту. Така інформація стосувалася, як правило, релігії та церкви (не лише православного сповідання) і розміщувалася в розділі «Месяцеслов»², астрономічних відомостей (наприклад, «О различии в показании часов в один и тот же момент в различных местах Земли», «Таблица сравнения харьковского времени с временем других мест Земли»³), політичної (наприклад, «Государи и правители стран»⁴), торгової та фінансової сфери (наприклад, «Сравнение единиц меры и веса иностранных с употребляемыми в России», «Употребительнейшие иностранные монеты с обозначением их стоимости в рублях и копейках»⁵) та ін. Подібні матеріали зустрічаються рідше, ніж інші повідомлення, проте, вони знайомили читачів з актуальними відомостями, які виходили за межі губернії та імперії.

Таким чином, «Харьковский календарь» можна віднести до універсальних видань, оскільки він поєднував у своєму змісті необхідну та актуальну інформацію як загальноімперського характеру, так і місцеву. Однак, загальні відомості виконували більше формальну «обов'язкову» функцію та не відрізнялися особливим розмаїттям матеріалів. Вони розміщувалися, скоріш за все, з метою донести загальну, перш за все – обов'язкову інформацію (щодо законів, певних фактів з історії та сучасності

¹ Харьковский календарь на 1917 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1916]. Год сорок пятый. 354 с. разд. паг.

² Див., наприклад: Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1869 год* / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. Год первый. 384 с. разд. паг.; Месяцеслов. *Харьковский календарь на 1917 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1916]. Год сорок пятый. С. 3–38 разд. паг. та ін.

³ Див., наприклад: Астрономические сведения. *Харьковский календарь на 1873 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 18–21 разд. паг. та ін.

⁴ Див.: Государи и правители стран. *Харьковский календарь на 1903 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря. С. 303–304 разд. паг. та ін.

⁵ Див., наприклад: Торговый отдел. *Харьковский календарь на 1876 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. С. 331–334 разд. паг. та ін.

Російської імперії, всіляких тарифів та інших послуг) до відома населення. В той же час місцеві дані мали інший характер. Тут також була загальна інформація щодо тарифів, послуг та інше, але в губернському та міському вимірі. Втім, цим зміст збірника не обмежувався. В деяких випусках містилися наукові та науково-популярні статті, статистичні та історичні матеріали, які відбиралися членами комітету і стосувалися майже всіх сфер життя місцевого суспільства. Такі публікації мали більш різноманітну спрямованість. Багато з них визначалися укладачами, роблячи зміст унікальним, притаманним лише Харківській губернії.

До 1880-х рр. загальної інформації було дещо більше, а кількість місцевих матеріалів отримувала перевагу здебільшого за рахунок адрес-календаря установ, інформації про місцевих адміністраторів тощо. З того моменту, як секретарем Харківського губернського статистичного комітету став П. С. Єфименко, кількість місцевих відомостей почала збільшуватись й поступово зростала за рахунок нових розділів, які з'являлися у виданні та розширенні традиційних. Так, з випуску на 1884 р. у збірнику з'явився окремий розділ, який містив наукові та науково-популярні матеріали. Продовжився він до випуску на 1886 р., а з 1887 р. зник, оскільки для таких матеріалів з'явився спеціальний додаток до збірника – «Харьковский сборник».

З початку 1890-х рр. «Харьковский календарь» стає, скоріше, не статистико-інформаційним (тобто, таким, який мав у собі не лише статистику та довідкові матеріали, але й інформацію, яка виходила за ці межі, наприклад, науково-популярні статті, огляди тощо), а статистико-довідковим виданням (таким, яке містило в собі здебільшого суто статистику та довідкову інформацію), оскільки його зміст скорочувався (з деякими перервами зменшувалися й традиційні для «Харьковского календаря» розділи). З 1907 р. спостерігаються спроби редакції зробити видання більш компактним, завдяки чому кількість матеріалів у збірнику зменшувалася. В

цей період ми вже не бачимо жодних нових розділів, а викладення матеріалу в збірнику стає більш лаконічним, роблячи його вузько спрямованим.

Якщо загальні матеріали охоплювали лише деякі конкретні сфери життя суспільства (релігія, фінансова сфера, залізничні та телеграфні відомості тощо), то місцеві дані стосувалися практично всіх сфер життя місцевого населення (від різних статистичних даних до освіти, торгівлі та ін.). До того ж, їх було більше в кожному випуску (якщо брати до уваги також адрес-календар). Таке розмаїття інформації свідчить про те, що «Харьковский календарь» був спрямований в першу чергу на різні освічені верстви населення міста Харкова та губернії та надавав актуальні на той час дані як статистичного, так і науково-популярного характеру.

3.2 Статистичні дані «Харьковского календаря»:

критерії, характер, показники

Основну частину «Харьковского календаря» складали різноманітні статистичні дані, які наводились, як правило, з розривом у 2 роки (тобто, «Харьковский календарь на 1899 год» наводив цифри 1897 року і т. д.). Збором цих даних займалися члени Харківського губернського статистичного комітету (іноді з залученням студентів університету та учнів семінарії, поліції та ін.). Але й до появи цієї організації статистика на Харківщині мала свій розвиток, оскільки дослідження різноманітних процесів на місцевому рівні за допомогою статистичних даних дає змогу виявити особливості піднесення або навпаки – занепаду того чи іншого регіону. Окремий інтерес в цьому плані представляє можливість співвіднесення різноманітних статистичних показників для уточнення певної методики збору матеріалу, яка використовувалася на різних етапах розвитку суспільства.

Потужним поштовхом для розвитку статистики в Слобідській Україні стало відкриття в 1805 р. Харківського імператорського університету. В стінах цього закладу виникли кафедри, які спеціально займалися статистикою. В тому числі, за Статутом 1804 року, до складу словесного відділення входили кафедра всесвітньої історії, статистики та географії, а також кафедра історії статистики і географії Російської держави¹. Тож не дивно, що серед випускників університету виявилися такі відомі статистики, як академік П. І. Кеппен (1793–1864), автор капітальних статистичних досліджень², який в 1845 р. очолив відділення статистики Російського географічного товариства³. Своїми працями зі статистики отримав відомість проф. І. П. Сокальський (1829–1896). З 1892 р. він працював помічником голови Харківського губернського статистичного комітету, керував одноденними переписами в Харкові 1866, 1873 та 1879 рр.⁴

З університетської школи статистики вийшов один з найвідоміших економістів ХХ ст., Нобелівський лауреат С. А. Кузнець (1901–1985). Його перша праця «Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харькова в 1920 году» була надрукована в збірці «Материалы по статистике труда на Украине»⁵.

Про увагу університетської громадськості до статистики свідчить обрання почесними членами не лише вітчизняних вчених, а й таких видатних зарубіжних статистиків, як О. Моро де Жоннес (1778–1870)⁶, Л.-А.-Ж. Кетле (1796–1874) (був директором Бельгійського статистичного бюро і головою

¹ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. Харьков : Изд-во САГА, 2007. С. 5.

² Див., наприклад: Кеппен П. Девятая ревизия : Исслед. о числе жителей в России в 1851 году. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1857. 298 с. URL : https://books.google.com.ua/books?id=BzhYAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 24.10.2020). та ін.

³ Кеппен Петро Іванович. *Почесні члени Харківського університету* : біогр. довід. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 133.

⁴ Економічна наука в Харківському університеті / В. В. Глущенко та ін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. С. 39.

⁵ Кузнец С. Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харькова в 1920 году. *Материалы по статистике труда на Украине*. 1921. Вып. 2 (июль). С. 53-64.

⁶ Моро де Жоннес Олександр. *Почесні члени Харківського університету* : біогр. довід. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 198.

Бельгійської центральної статистичної комісії – першого в світі закладу такого роду)¹ та ін. До того ж, ряд цінних статистичних видань був опублікований в друкарні Харківського університету². Однак, це були суто спеціальні праці, які були доступні лише порівняно невеликому колу читачів.

З появою «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря», статистичні відомості стали загальнодоступними для читаючої публіки. У виданні публікувалися різноманітні статистичні дані, як правило, в спеціальному «Статистическом отделе». Основне коло статистичних відомостей, що містилися в «Харьковском календаре» з випуску в випуск, стосувалось території та населення Харкова та губернії (наприклад, «Разделение Харьковской губернии в отношениях: административно-полицейском, церковном, судебном, акцизном, по управлению крестьянскими делами и по государственному коннозаводству»³, «Движение населения Харьковской губернии»⁴, «О числе и роде преступлений»⁵ та ін. Ці дані мали не агрегований характер, а подавалися за окремими підрозділами. Наприклад, населення за віросповіданням, за соціальним станом, за місцем проживання та ін. В таблицях населення часто поділялося за статевою ознакою. Наприкінці таблиць повідомлялися загальні цифри. Територія губернії подавалася як правило по повітах. Вона, на відміну від населення, яке в той час швидко зростало, майже не змінювалася і цифри ці були постійними з року в рік.

Досить цікаву статистичну інформацію повідомляють випуски «Харьковского календаря» щодо розвитку промисловості та сільського

¹ Кетле Ламбер Адольф Жак. *Почесні члени Харківського університету* : біогр. довід. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 134.

² Див., наприклад: *Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ* : библиогр. указ.: в 2 ч. / сост. М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, С. Н. Мельник. Харьков : Изд-во ХГУ, 1999. Ч. 1. 1805–1860 гг. та ін.

³ Див., наприклад: *Разделение Харьковской губернии в отношениях: административно-полицейском, церковном, судебном, акцизном, по управлению крестьянскими делами и по государственному коннозаводству. Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. С. 188 разд. паг. та ін.

⁴ Див., наприклад: *Движение населения Харьковской губернии. Харьковский календарь на 1875 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий. С. 377 та ін.

⁵ Див., наприклад: *О числе и роде преступлений. Харьковский календарь на 1898 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Год двадцать шестой. С. 131–135 разд. паг. та ін.

господарства (наприклад, рубрики «Сведение о количестве земель, состоящих к 1 января 1887 г. в использовании бывших государственных крестьян всех наименований, о сумме окладных сборов, платимых ими в 1886 г., а также и сумме выкупных платежей, подлежащих взысканию с 1 января 1887 года на основании развёрсток уездных особых комиссий»¹, «О фабриках и заводах»², «Общее количество поземельной собственности по главным её категориям, в десятинах»³ та ін. Дані статистичного комітету переконливо свідчать про поступове перетворення губернії з аграрно-промислової в промислово-аграрну, яка за своїм економічним потенціалом на початку ХХ ст. відносилася до числа найбільш розвинених в імперії⁴. Але сільське господарство також не стояло на місці. Прогрес у цій галузі економіки також фіксували дані статистики.

Статистичні дані про церковне життя Харківської губернії відображалися в «Харьковском календаре» одразу в кількох розділах: «Статистический отдел», «Адрес-календарь» (підрозділи «Министерство Внутренних Дел» («М. В. Д.») «Духовное Ведомство», «Учебные Заведения Ведомства Православного Исповедания» та ін.), «Отдел Местный справочный» тощо⁵. Згодом деякі з цих розділів та підрозділів видання могли об'єднуватися з іншими, або змінювати свою назву. Наприклад, відомості про розподіл губернії у церковно-адміністративному відношенні спочатку

¹ Сведение о количестве земель, состоящих к 1 января 1887 г. в использовании бывших государственных крестьян всех наименований, о сумме окладных сборов, платимых ими в 1886 г., а также и сумме выкупных платежей, подлежащих взысканию с 1 января 1887 года на основании развёрсток уездных особых комиссий. *Харьковский календарь на 1888 год (високосный)* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. С. 266–267 разд. паг.

² Див., наприклад: О фабриках и заводах. *Харьковский календарь на 1890 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Год восемнадцатый. С. 192 разд. паг. та ін.

³ Див., наприклад: Общее количество поземельной собственности по главным её категориям, в десятинах. *Харьковский календарь на 1891 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Год девятнадцатый. С. 208 разд. паг. та ін.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Харківська область / редкол. : М. А. Сіроштан та ін. Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. С. 16–18 та ін.

⁵ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1874 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 281–303, 315–317, 55–63 (Адрес-календарь) разд. паг.; Харьковский календарь на 1888 год (високосный) : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. С. 2–55, 173, 282–283, 78–82 (Адрес-календарь) разд. паг. та ін.

публікувалися в «Отделе статистическом», а далі (з видання на 1884 рік) – в «Отделе местном справочном»¹.

Також варто зазначити, що з часом обсяг повідомлень у збірнику розширювався. Це стосувалося і даних щодо церковного життя. Так, поступово додавалися відомості про церкви і молитовні будинки не православного сповідання, про навчальні заклади, які відносилися до церковного відомства (Харківська духовна семінарія, Харківське духовне училище, Харківське єпархіальне жіноче училище тощо). Містилася інформація про монастирі Харківської єпархії, чудотворні ікони та багато інших фактів.

Таким чином, «Харьковский календарь» є одним з цінних джерел з вивчення історії церковного життя Харківської губернії, оскільки на його сторінках відображалися унікальні статистичні дані, які дають змогу дослідити динаміку зростання населення Харківської єпархії, кількість церковних парафій, монастирів та інших закладів, пов'язаних з церквою.

Кожного року Харківський губернський статистичний комітет збирав дані щодо чисельності населення. Робилося це за допомогою так званого «одноденного перепису», для якого існували спеціальні бланки у вигляді анкети з докладними питаннями. Два таких зразки документів ми наводимо в додатках: «Сведение о доме для предстоящей в г. Харькове однодневной переписи населения» (зразок 1879 р.)² та «Листок переписи живущих в квартире квартиро-хозяина [...], в доме или дворе под № [...] по [...] улице»³.

Перший з них складався з 16 питань, які включали як загальні відомості про власника дому (прізвище, ім'я, стан і т. д.) та щодо загальної кількості людей, які в нього мешкають, так і надання інформації господарем

¹ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1871 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. С. 188 разд. паг.; Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 118, 145–151, 177 разд. паг. та ін.

² Опросные листы однодневной переписи населения города Харькова за 29 апреля 1879 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 3-4.

по різних питаннях щодо його власності. Наприклад, про кількість поверхів в кожній житловій споруді, чи є в домі церкви, школи, редакції газет та ін., чи є при домі сад або город і т. д. (див. Додаток Е).

Другий документ («Листок переписи живущих в квартире [...]») складався з двох блоків: а) вопросы о квартире (6 питань) та б) вопросы по переписи жителей в квартире (квартирный листок) (11 питань). Блок «а» складався з загальних питань про поверх та кількість кімнат в квартирі, чи застрахована вона та ін.

Блок «б» складався з питань про мешканців квартири, наприклад: скільки років, якого віросповідання та стану, кількість хворих на момент перепису та ін. (див. Додаток Є).

Звертає на себе увагу той факт, що питання для домів і квартир в анкетах відрізняються. Це свідчить про те, що для подібних переписів існували різні підходи, не дивлячись на те, що мета була одна. Крім того, різні анкетні дані, отримані в результаті, дають змогу зрозуміти, що у власників домів і квартир різні потреби. Наприклад, в першому випадку ми бачимо більш докладні питання, як-то чи бажає власник провести до свого двору воду або чи проведений в домі газ? В той же час, до власників квартир були інші запитання, по типу: чи мають вони квартирантів, чи мешкають в Харкові, або є приїжджими та ін.

Після проведення таких переписів, отримані дані публікувалися в «Харьковском календаре» та інших статистичних виданнях комітету (наприклад, «Статистический листок Харьковской губернии», «Харьковский народный календарь» та ін.). До того ж, зазначимо, що такі анкети дозволяють нам краще зрозуміти не лише саму методику проведення переписів, а й звернути увагу на побутові умови міського населення того часу та прояви модернізації в них (водопровід, газ та ін.).

Нами вперше було зроблене співставлення даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р., який організовувався Центральним

статистичним комітетом у Санкт-Петербурзі та місцевими комітетами для корегування даних, які були оприлюднені Харківським губернським статистичним комітетом на сторінках «Харьковского календаря» (дані за 1897 р. були надруковані у випуску на 1899 р.). Для співставлення даних ми обрали саме демографічні показники, тому що зазвичай вони викликають найбільше сумнівів у багатьох авторів, які займаються питаннями статистики в Російській імперії¹.

Проводячи зіставлення даних «Харьковского календаря» та суцільного перепису населення Російської імперії 1897 р. (який в той час мав назву «всеобщая перепись»), можна визначити, наскільки точною була губернська статистика в порівнянні з більш досконалим механізмом отримання демографічної інформації шляхом поголовного анкетування населення. Перший загальний перепис населення 1897 р. виявився свого роду унікальним, оскільки подібні процедури більше не здійснювалися в дореволюційний період. Наступний загальний демографічний перепис був проведений майже через 30 років, у 1926 р., вже за радянських часів.

Зазначимо, що демографічні дані по Харківській губернії 1897 р., оприлюднені в «Харьковском календаре на 1899 год», в розділі «Статистический местный»² і в виданні «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XLVI. Харьковская губерния»³ відрізняються. В першому випадку загальна кількість населення губернії складала 2650022 людини (наприклад, таблиця «Число жителей по вероисповеданиям в Харьковской губернии в 1897 году»)⁴, а в другому –

¹ Див: Лёвин С. В. Организация государственной статистики в Российской империи в XIX веке. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : Вопросы теории и практики*. 2012. № 2(16). Ч. 2. С. 116–120 та ін.

² Отдел XII. Статистический местный. *Харьковский календарь на 1899 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. С. 281–322.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. XLVI. Харьковская губерния. 300 с.

⁴ Харьковский календарь на 1899 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. С. 300–301.

2492316 (наявне населення)¹ та 2507277 (постійне населення)². Така розбіжність показників може бути пов'язана з тим, що Харківський губернський статистичний комітет використовував дані всіх офіційно зареєстрованих на території губернії осіб, а загальний перепис проводився шляхом безпосереднього анкетування населення. Дехто з мешканців могли виїхати на заробітки в інші губернії, або знаходитися на навчанні тощо. Тому різниця у методиці підрахунку місцевого населення дала різні результати. Варто нагадати, що площа Харківської губернії на той час була значно більшою, аніж сучасна Харківська область (відповідно, 47,8 тис. кв. верст або 54,5 та 31,4 тис. квадратних кілометрів).

Таким чином, фронтальний перепис населення 1897 р. дав більш точні результати щодо кількості осіб, аніж традиційна губернська статистика, оскільки були враховані всі особи, які перебували на час перепису на теренах Харківської губернії. До того ж, переписи проводилися за різною методикою, що також позначилося на результатах. Оскільки «Харьковский календарь» розміщував дані перепису населення кожного року, то методика Харківського губернського статистичного комітету була значно простішою, аніж запропонована Центральним статистичним комітетом. Зазначимо, що статистичні дані в «Харьковском календаре» наводилися на кілька років (1-2) раніше, аніж був призначений черговий збірник. Скоріш за все, це було для того, аби робити це швидко і встигнути отримати результати до моменту друку збірника.

Вже в дореволюційний час до губернської статистики було багато нарікань. Як зазначив сучасний харківський дослідник В. С. Романовський: «Науковці нерідко ставилися з недовірою до числових даних офіційної статистики й очікували від губернських статистичних комітетів широкої

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1904. XLVI. Харьковская губерния. С. 1.

² Там само. С. 5.

дослідницької діяльності»¹. Наприклад, Д. І. Багалій зауважував: «Статистический комитет, черпавший да и до сих пор черпающий свои сведения из полицейских данных и рапортов волостных писарей, в общем был для губернии учреждением мало полезным [...]»². Далі він також зазначає, що календарі, що були видані Харківським губернським статистичним комітетом відрізнялися: «[...] общим органическим недостатком русской казённой статистики — малою достоверностью, являющеюся неизбежным результатом самого способа собирания сведений»³. При цьому зауважимо, що сам Д. І. Багалій неодноразово співпрацював з комітетом і, зокрема, розміщував свої праці на сторінках «Харьковского сборника» (вже в другому випуску було надруковано кілька його праць: «Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии», «Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII cc.» та ін.)⁴. Втім, не лише Д. І. Багалій, але й інші сучасники відзначали, що, наприклад, дані про кількість населення, які повідомляв Харківський губернський статистичний комітет «далеки от истины»⁵.

До того ж, зазначимо, що Д. І. Багалій використовував відомості з календарів в деяких своїх роботах. Наприклад, у своїй капітальній праці «История города Харькова за 250 лет его существования», він зазначав: «Сведения о вице-губернаторах, как и других должностных лицах, заимствованы из архивных документов, академических «Месяцесловов» и «Адрес-календарей» за разные годы первой половины XIX в., местных

¹ Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання. *Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р.* Харків, 2009. Вип. 1. С. 5. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.).

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков, 2004. Т. 2. С. 216. (Репринт. изд.).

³ Там само.

⁴ Див., наприклад: *Харьковский сборник*. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вип. 2. С. 131–172 разд. паг. та ін.

⁵ К деятельности школьной комиссии губернского земства. *Южный край*. 1897. 23 сент. (Ця комісія була створена у 1896 р. та самостійно збирала відомості про населені пункти та кількість населення в них. Цей факт свідчить на користь думки про наявність конкуренції між різними інституціями, які збирали статистичні дані).

«Памятных книжек», «Календаря» и «Ведомостей»»¹. Або ж, характеризуючи залізничне будівництво, вказує на своє джерело: «Харьковск. календарь за соответствующие годы и Железнодорожный Ежегодник 1895 г. [...]»² та ін.

Крім того, варто врахувати, що існувала певна конкуренція між статистичними закладами губернії та міста Харкова. З 1892 р. в Харкові з'явилася посада міського статистика³, а згодом була створена спеціальна міська статистична комісія⁴. Міським статистиком був відомий фахівець в цій галузі О. О. Русов (1847–1915). Наступним міським статистиком був призначений М. В. Петров – автор ґрунтового збірника «Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год»⁵, яка послужила одним з джерел узагальнюючої праці з історії Харкова Д. І. Багалія та Д. П. Міллера. При ньому був сформований Статистичний відділ у міській думі. Ця установа займалася збиранням всілякої інформації щодо оцінки новобудов, а також будинків, які були перебудовані, даних про пожежі, а також загальну інформацію по місту Харкову⁶.

Відомо, що Статистичний відділ Харківської міської управи друкував свої власні видання, присвячені переписам населення міста Харкова. Серед таких ми можемо назвати «Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года»⁷, «Исчисление населения г. Харькова и его пригородов

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков, 2004. Т. 2. С. 219. (Репринт. изд.).

² Там само. С. 244.

³ К вопросу об организации статистики в Харькове. *Южный край*. 1892. 2 марта.

⁴ Организация городской статистики в Харькове. *Южный край*. 1894. 8 янв.

⁵ Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. Харьков : Тип. губерн. правл., 1896. Вып. 1. X1, X, 85, 9 + 6 табл.

⁶ Див.: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков, 2004. Т. 2. С. 216. (Репринт. изд.).

⁷ Див.: Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. Харьков : Тип. А. А. Либин, 1914. Вып. I. 68 с. + 13 картогр. та ін.

10-го мая 1916 года»¹, а також «Труды Статистического отдела Харьковской городской управы»² та ін.

У виданні «Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года» містилася звідна таблиця з даними міського перепису населення за 1866 (60 798), 1873 (82 133), 1879 (102 049), 1897 (155 751) та 1912 рр. (239 904)³. Якщо ми порівнюємо ці показники з тим, що містила «Памятная книжка Харьковской губернии», а потім – «Харьковский календарь», то вони співпадуть лише у двох випадках – у 1873 та 1879 рр. За даними «Памятной книжки Харьковской губернии на 1868 год»⁴, населення Харкова у 1866 р. складало 59 973 людини, «Харьковского календаря на 1899 год»⁵ кількість населення в Харкові у 1897 р. була 174 990 осіб, «Харьковского календаря на 1912 год»⁶ – 236 342 людини. При цьому, в міському виданні під даною таблицею немає жодних посилань на «Харьковский календарь» чи на будь-яке інше видання Харківського губернського статистичного комітету стосовно перепису населення, що також може свідчити про наявність певної конкуренції між цими установами і небажання згадувати про праці суперників. Різні дані, наведені в цій таблиці, можуть свідчити про різний підхід до перепису населення (врахування лише наявного населення або всіх, включаючи тих, хто міг бути у від'їзді та ін.).

Таке змагання між міськими та губернськими статистичними установами можна пояснити ще й тим, що в цей час Харків зростав і мав потребу у власних міських інституціях, окремих від губернських. Тому, коли почали створюватися міські статистичні установи, то губернський

¹ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. Харьков : Тип.-лит. П. Д. Калугина, [б. г.] 133 с.: с ил.

² Див.: Труды Статистического отдела Харьковской городской управы. Вып. 1. Харьков, 1914. 68 с.

³ Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. Харьков : Тип. А. А. Либин, 1914. Вып. I. С. 39.

⁴ Таблица о числе жителей в Харьковской губернии по сословиям, за 1866 год. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 100 та ін.

⁵ Число жителей по вероисповеданиям в Харьковской губернии в 1897 году. *Харьковский календарь на 1899 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. С. 300–301 разд. паг. та ін.

⁶ Административное разделение Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1912 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1911]. Год сороковой. С. 69 разд. паг.

статистичний комітет складав їм неабияку конкуренцію, оскільки мав більший досвід в цій справі. Через це прихильники сторін могли свідомо наговорювати одна на іншу з метою підвищення своєї значущості в цій справі. Очевидно, що на цей час вже мали місце протиріччя між губернською владою та міським управлінням в масштабах всієї імперії, яке не знайшло позитивного вирішення до революції 1917 р.

На нашу думку, губернська статистика все ж таки давала багато корисних відомостей, які можна використовувати зі значною частиною достовірності (адже, очевидно, що метою такого перепису було надання якісної інформації та проводилася велика робота зі збору та обробки отриманих даних, про що свідчать протоколи засідань комітету¹), безумовно корелюючи їх з іншими джерелами інформації. До того ж, про це свідчить постійне і активне використання її даних в сучасних наукових дослідженнях². В даному випадку, якщо враховувати методику збору даних Харківським губернським статистичним комітетом, вона могла бути більш неточною за ту, яка організовувалась Центральним статистичним комітетом. Це могло бути й тому, що до збору та обробки даних через їх велику кількість долучались не лише співробітники місцевого комітету, а й люди «зі сторони» (зокрема, студенти університету та учні духовної семінарії).

Крім того, видання «Памятная книжка Харьковской губернии» і «Харьковский календарь» цінні тим, що в їх статистичних даних відображений розвиток міста Харкова та Харківської губернії протягом понад 50 років. За цей час Російська імперія переживала реформи Олександра II, фінансову кризу початку XX ст., революцію 1905–1907 рр. та інші доленосні для неї події. Ці збірники були не тільки своєрідним

¹ Див., наприклад: Переписка комитета с учреждениями губернии об оплате проданных экземпляров печатного издания «Харьковский календарь», т. 2, 03 января 1885 г. – 12 апреля 1918 г. ДАХО (Держ. Архив Харьковської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 146. Арк. 8 та ін.

² Див., наприклад: Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления / Головки А. Н., Добреля Л. П., Пикина В. В., Ярмыш А. Н. Харьков : Криница, Ун-т внутр. дел, 1998. 156 с.; Єремеев П. Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825–1917 рр.). Харків : Раритети України, 2018. С. 237 та ін.

«дзеркалом» цих процесів на регіональному рівні, а й відображенням загальноімперського розвитку.

3.3 Наукові та науково-популярні праці на сторінках «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника»

Серед розмаїття інформації на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та його додатків досить часто зустрічаються відомості з історії краю. До них ми відносимо матеріали, присвячені історичним подіям, видатним постатям в історії міста Харкова та губернії, деякі довідкові дані (наприклад, щодо навчальних закладів), етнографічні та природознавчі розвідки. Розглядаючи ці видання крізь призму часу, зазначимо, що всі матеріали, які містяться в них, так чи інакше стосуються історії регіону або Російської імперії в цілому. Однак, нам здається доцільним відокремити довідкові та історичні матеріали, аби уникнути плутанини.

В даному параграфі ми більш детально зупинимось на саме історичних працях, які розміщувались на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии», «Харьковского календаря» та «Харьковского сборника». Метою такого розгляду є завдання визначити, які питання висвітлювались в подібних працях (а також, чи є серед них дискусійні), чому більше присвячували свої розвідки автори (історичним подіям, постатям, етнографії, природі краю тощо).

Ми пропонуємо наступну класифікацію наукових і науково-популярних статей, розміщених на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря». В даному випадку ми не беремо до уваги «Харьковский сборник», тому що це видання спеціалізувалося на розміщенні саме таких матеріалів, оскільки вони не вписувались в загальну концепцію «Памятной книжки Харьковской

губернии» і «Харьковского календаря». Статті суто довідково-статистичного характеру нами також не враховуються. Також зазначимо, що в той час зазвичай за назвою статті можна було зрозуміти, яку проблему вирішував автор, чи стаття була оглядовою тощо. Саме тому ми наводимо приклади таких матеріалів, щоб з'ясувати, які питання ставили перед собою автори і якого характеру були ці статті. Більш докладний розподіл статей з конкретними прикладами містяться в розділі «Додатки» (Додатки Ж, З).

Отже, деякі випуски «Памятной книжки Харьковской губернии» містили в собі наукові та науково-популярні статті, які можна розділити за такими тематичними групами:

- статті природознавчого і геолого-географічного характеру (наприклад: І. Ф. Леваковський «Очерки рельефа Харьковской губернии»¹, А. С. Пітра «О студенистых водорослях Змиевского Лимана» (Харьковской губернии)², О. В. Чернай «Обозрение фауны Харьковской губернии»³ та ін.);
- статті з історії та сучасності (наприклад: «Историко-статистические заметки о городах Харьковской губернии»⁴ та ін.);
- статті сільськогосподарського спрямування (Н. Д. Галицький «О чуме рогатого скота как причине неудовлетворительного состояния нашего скотоводства, и о мерах для устранения этого зла»⁵).

Найбільша кількість з них відноситься до першої групи (11), до другої – дві та одна стаття відповідає третій групі. До того ж, в одній зі статей важко визначити спрямованість, тому ми не відносимо її до жодного з

¹ Леваковский И. Ф. Очерки рельефа Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. С. 11–27.

² Питра А. О студенистых водорослях Змиевского Лимана» (Харьковской губернии). *Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 246–258.

³ Чернай А. Обзорение фауны Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 62–80 разд. паг.

⁴ Историко-статистические заметки о городах Харьковской губернии. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 27–86.

⁵ Галицкий Н. О чуме рогатого скота как причине неудовлетворительного состояния нашего скотоводства, и о мерах для устранения этого зла. *Там само*. С. 186–202.

визначених нами критеріїв. Всі відомості, зібрані в статтях, стосувалися в більшості випадків міста Харкова та губернії та лише одна з них – України загалом («О лесах Украины*» В. М. Черняєва¹).

В «Памятной книжке Харьковской губернии» за 1868 р. зустрічаються й така стаття, яка не підпадає під задані нами критерії. Це розвідка прозектора при кафедрі судової медицини Харківського університету Д. О. Котелевського «Описание трёх человеческих черепов, доставленных в Харьковский статистический комитет священником Поповым»². У даній публікації автор аналізує три людських черепи більше з анатомічної точки зору, проте, водночас, проводить спробу визначити їх регіональне походження. При цьому не вказується, чи є ці знахідки історичними і якого вони періоду. Д. О. Котелевський ставить ці питання в статті, але не відповідає на них. Тому віднести цей матеріал до історичного чи медичного повністю не можна, він є, на нашу думку, суперечливим в цьому плані.

У більшості випадків вказувався автор статті, але є й такі, в яких конкретний автор не позначався. Це публікації в основному оглядового характеру, які стосувалися губернії в цілому, а тому ми можемо припустити, що їх автором міг бути секретар Харківського губернського статистичного комітету Я. Я. Голяховський або хтось із співробітників комітету, можливо, це була колективна робота.

Відзначимо, що друкарські похибки були частим явищем у «Памятной книжки Харьковской губернии» та інших виданнях того часу. У 1870-х рр. практично в кожному випуску «Харьковского календаря» містилась окрема рубрика «Опечатки». Також зауважимо, що на той час не існувало суворої регламентації в поданні тієї чи іншої інформації. Наприклад, не було так,

* Термін «Україна» автор поширює на всі українські землі, які входили до складу Російської імперії, а не лише на Слобідську Україну, як це було більш прийнято раніше.

¹ Черняев В. О лесах Украины. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1866. С. 9–54.

² Котелевский Д. Описание трёх человеческих черепов, доставленных в Харьковский статистический комитет священником Поповым. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год* / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 389–399 разд паг.

щоб постійно зазначався лише один чи лише обидва ініціали автора, або прізвище подавалося зовсім без ініціалів. В подібних виданнях можна зустріти перший, другий і третій варіанти написання.

З «Харьковским календрём» в плані наукових та науково-популярних матеріалів ситуація була трохи іншою. У цьому збірнику подібні публікації зустрічалися не в кожному випуску та не досить часто.

Наукові та науково-популярні статті, розвідки, публікації, надруковані в «Харьковском календаре», ми можемо розділити за наступними тематичними групами:

- статті з історії та сучасності Харкова та губернії (наприклад: «Исторический очерк Харьковской губернии с приложением указов и рескриптов императрицы Екатерины II на имя первого харьковского губернатора, генерала Щербинина»¹, «Архивы старых дел в Харьковской губ.»², І. А. Устінов «Харьков в начале нынешнего столетия (1798–1801 гг.)»³ та ін.);
- статті з астрономії та природних явищ (наприклад: «Об измерении и счислении времени»⁴, «О причине солнечных и лунных затмений»⁵ та ін.);
- статті природознавчого і геолого-географічного характеру (Ю. І. Морозов «Северный Донец, гидрографический очерк»⁶, «Лечебные минеральные воды Харьковской губернии»⁷);

¹ Исторический очерк Харьковской губернии с приложением указов и рескриптов императрицы Екатерины II на имя первого харьковского губернатора, генерала Щербинина. *Харьковский календарь на 1871 год* / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. С. 149–161 разд. паг.

² Архивы старых дел в Харьковской губ. *Харьковский календарь на 1886 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 599–611 разд. паг.

³ Устинов И. А. Харьков в начале нынешнего столетия (1798–1801 гг.). *Там само*. С. 79–111 разд. паг.

⁴ Об измерении и счислении времени. *Харьковский календарь на 1873 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 3–18 разд. паг.

⁵ О причине солнечных и лунных затмений. *Там само*. С. 23–32 разд. паг.

⁶ Морозов Ю. И. Северный Донец, гидрографический очерк. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 433–496 разд. паг.

⁷ Див.: Лечебные минеральные воды Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 398–403 разд. паг. та ін.

- стаття з медицини (Л. К. Маршанд «О первом пособии при эпидемической холере»¹);
- статті сільськогосподарського спрямування (наприклад: В. В. Черняєв «Сельскохозяйственные машины и орудия на харьковских складах и механических заведениях»², М. К. Срединський «Культура вяза, береста и карагача»³, Г. І. Яценко «Растительный войлок и его употребление»⁴ та ін.);
- статті з торгівлі (наприклад: «Харьковская Крещенская ярмарка в 1877 году»⁵, «Обзор производительности и торговли Харьковской губернии за 1884 г.»⁶ та ін.).

Найбільшу кількість публікацій займають матеріали з історії та сучасності Харкова та губернії (23), потім – статті сільськогосподарського спрямування (9), статті з торгівлі (5), статті з астрономії та природних явищ (4), статті природознавчого і геолого-географічного характеру (2) і замикають статті з медицини (1). Такий розподіл статей свідчить про те, що більшість матеріалів спрямовувалися на те, аби ознайомити читачів з історією та сучасністю Харкова та губернії. Такий підхід згодом відобразився в «Харьковском сборнике», більшість з матеріалів якого були присвячені саме даній тематиці.

У багатьох з цих публікацій автор не вказувався. Як і в «Памятной книжке Харьковской губернии», це стосувалося в основному загальних оглядових статей, а не з конкретних питань. Найбільша кількість статей, за

¹ Маршанд Л. К. О первом пособии при эпидемической холере. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 306–315 разд. паг.

² Див.: Черняев В. В. Сельскохозяйственные машины и орудия на харьковских складах и механических заведениях. *Харьковский календарь на 1886 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 406–412 разд. паг. та ін.

³ Срединский Н. К. Культура вяза, береста и карагача. *Там само*. С. 418–420 разд. паг.

⁴ Яценко Г. И. Растительный войлок и его употребление. *Там само*. С. 436–438 разд. паг.

⁵ Харьковская Крещенская ярмарка в 1877 году. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 281–292 разд. паг.

⁶ Обзор производительности и торговли Харьковской губернии за 1884 г. *Харьковский календарь на 1886 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 11–48 разд. паг.

нашими спостереженнями, відноситься до першого критерію, найменша кількість матеріалів – з медицини. Деякі з них повторювалися в декількох випусках (наприклад, «Лечебные минеральные воды Харьковской губернии»¹ та ін.), але більшість були унікальними. Також зазначимо, що більшість з таких статей носили скоріше науково-популярний характер. На нашу думку, це пов'язано зі специфікою видання, оскільки його основною метою було саме поширення наукових знань, а не вирішення якихось наукових проблем.

Невелика кількість подібних публікацій припадає на 1870-ті рр. (випуски на 1871, 1873, 1875–1876, 1878–1879 рр.). Найчастіше такі матеріали зустрічаються у збірниках за 1885–1886 рр., оскільки тоді активно розвивався науковий розділ (вперше з'явився у випуску на 1884 р.), який було започатковано саме для таких відомостей.

Починаючи з 1887 р. спостерігається мінімальна кількість наукових і науково-популярних статей, оскільки цього року опублікований перший випуск «Харьковского сборника», який був розрахований на подібні матеріали і потреба розміщувати їх в «Харьковском календаре» зникла. Тим не менш, остання така публікація вийшла в збірнику на 1891 р. (стаття І. Я. Шевирєва «О некоторых вредных в садоводстве насекомых Харьковской губ. Заболонники или сколиты»²). Після цього року «Харьковский календарь» стає більше статистико-довідковим виданням і до останнього випуску він характеризується такою спрямованістю.

Окремо варто виділити різноманітні хроніки по Харківській губернії, які друкувалися у збірниках за 1873–1878 рр. Наприклад, серед таких ми можемо назвати: «Хроника харьковского земства за 1871 год»³, «Хроника

¹ Див.: Лечебные минеральные воды Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 398–403 разд. паг.; Лечебные минеральные воды Харьковской губернии. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 184–186 разд. паг. та ін.

² Шевирев И. Я. О некоторых вредных в садоводстве насекомых Харьковской губ. Заболонники или сколиты. *Харьковский календарь на 1891 год* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Год девятнадцатый. С. 329–357 разд. паг.

³ Див.: Хроника харьковского земства за 1871 год. *Харьковский календарь на 1873 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 111–149 разд. паг. та ін.

общественного управления г. Харькова с 1 июля 1872 по 1 июля 1873 г.»¹, «Харьков и другие города Харьковской губернии, в коих введён новый порядок общественного управления»², «Деятельность общественных управлений городов Харьковской губернии с 1-го июля 1874 по 1-е июля 1875 г.»³, «Обзор деятельности земств в Харьковской губернии с 1 июля 1875 по 1 июля 1876 г.»⁴, «Доходы и расходы городов Харьковской губернии»⁵, «Хронология важнейших местных событий»⁶ та ін.

Зазначимо, що подібні хроніки стосувалися не лише Харківської губернії, а й були присвячені Російській імперії загалом (наприклад: «Достопамятнейшие события русской истории»⁷ та ін.) та світу в цілому (наприклад: «Хронология важнейших открытий и изобретений»⁸).

Також варто зазначити, що в «Харьковском календаре на 1878 год» були надруковані звіти діяльності благодійних і вчених товариств (наприклад, Харківського місцевого управління Товариства піклування про поранених і хворих воїнів (звіт цього Товариства був надрукований у зв'язку з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр.), Харківського медичного товариства та ін.)⁹. Для них була виділена окрема рубрика «Обзор

¹ Див.: Хроника общественного управления г. Харькова с 1 июля 1872 по 1 июля 1873 г. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 56–84 разд. паг. та ін.

² Див.: Харьков и другие города Харьковской губернии, в коих введён новый порядок общественного управления. *Харьковский календарь на 1875 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий. С. 174–215 та ін.

³ Див.: Деятельность общественных управлений городов Харьковской губернии с 1-го июля 1874 по 1-е июля 1875 г. *Харьковский календарь на 1876 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. С. 103–175 разд. паг. та ін.

⁴ Див.: Обзор деятельности земств в Харьковской губернии с 1 июля 1875 по 1 июля 1876 г. *Харьковский календарь на 1877 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1876. Год пятый : с приложением карты Харьковской губернии. С. 207–237 разд. паг. та ін.

⁵ Див.: Доходы и расходы городов Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 220–228 разд. паг. та ін.

⁶ Хронология важнейших местных событий. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 187–193 разд. паг.

⁷ Див.: Достопамятнейшие события русской истории. *Харьковский календарь на 1874 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. С. 40–47 разд. паг. та ін.

⁸ Див.: Хронология важнейших открытий и изобретений. *Там само*. С. 48–55 разд. паг. та ін.

⁹ Див., наприклад: Обзор деятельности благотворительных и учёных обществ. *Харьковский календарь на 1878 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 229–253 та ін.

деятельности благотворительных и учёных обществ». Проте, у випуску на наступний 1879 рік цієї рубрики та самих звітів вже не було.

Заслуговують на увагу й додаткові матеріали, які розміщувалися в «Харьковском календаре». Їх можна поділити на два види: 1) актуальні додатки і 2) історичні додатки. До перших ми відносимо різноманітні мапи і плани міста Харкова та губернії¹, мапи залізничних шляхів (оскільки ця галузь транспорту активно розвивалася в цей час, інформації щодо залізничного сполучення між Харковом та іншими містами Російської імперії, іншим даним щодо залізничних шляхів у губернії приділялося чимало уваги)², настінні календарі³ тощо. До другого ж виду належать історичні плани й мапи, які дають змогу простежити, як змінювалася територія міста Харкова та губернії (намісництва) протягом часу. Серед таких ми можемо назвати план Харкова 1787 р.⁴, мапу Харківського намісництва 1787 р.⁵ та інші матеріали.

Такий історичний додаток був і в одному з випусків «Харьковского сборника» (за 1895 р.)⁶. Він представляв собою мапу Слобідських полків 1764 р. Поява такого додатку в збірнику була пов'язана з розміщенням першої частини праці Є. О. Альбовського (1859–?) «История Харьковского

¹ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1871 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й: с картою Харьковской губернии та ін.

² Харьковский календарь на 1870 год : с картою русских железных дорог / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1869.

³ Харьковский календарь на 1902 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. Год тридцатый : с прилож. плана 16 городов Харьковского наместничества и стенного календаря.

⁴ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой. та ін.

⁵ Див., наприклад: Харьковский календарь на 1903 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря та ін.

⁶ Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1895. Вып. 9 : с приложением карты Слободских полков за 1764 г.

Слободского казачьего полка»¹. Друга її частина з'явилася в наступному номері². Також зазначимо, що ця монографія друкувалася й окремо у 1895 р.³

На нашу думку, додатки виконували важливу функцію в «Харьковском календаре». По-перше, це надавало збірнику більшу ґрунтовність. По-друге, це розширювало зміст, додаючи йому більш широкого розмаїття інформації. По-третє, візуальні матеріали у вигляді планів, мап та інші, дають змогу більш детально уявити, як змінювалося місто та губернія в цілому (в даному випадку – її територіальні межі).

Серед інших цікавих для читачів даних, на наш погляд, є відомості щодо чудотворних ікон на сторінках «Харьковского календаря». Зазначимо, що подібна інформація зустрічалася нечасто, а лише в декількох випусках. Тому джерельну базу дослідження цієї теми складають номери збірника на 1888 р. і на 1906–1916 рр.

Вперше дані про чудотворні ікони, які знаходяться на території Харківської губернії були надруковані в «Харьковском календаре на 1888 год»⁴. Ця інформація була вміщена в «Отделе местном справочном», згідно з працею архієпископа Філарета (Гумілевського) (1805–1866) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (вперше вийшла друком у 1852 р.), про що було позначено астериском у вигляді підрядкової примітки⁵.

Сама стаття являла собою загальний опис чудотворних ікон. Іноді було повідомлення про те, яким чином та чи інша ікона потрапила до певного храму та про те, як саме вона проявила свої дивовижні (цілющі та інші) властивості. Так, наприклад, в даній публікації описані такі чудотворні ікони:

¹ Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка // Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1895. Вып. 9 : с приложением карты Слободских полков за 1764 г. С. 1–99 разд. паг.

² Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка (окончание) // Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Вып. 10. С. 1–118 разд. паг.

³ Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651–1765): с приложением карты Слободских полков. Харьков : Тип. губерн. правл., 1895. 231 с.

⁴ Чудотворные, явленные и местнотимые иконы в Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1888 год (високосный)* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. С. 232–239 разд. паг.

⁵ Там само. С. 232 разд. паг.

«Ченстоховська ікона Божої Матері» (слобода Верхня Сироватка)¹, «Охтирська ікона Божої Матері» (м. Охтирка)², «Каплунівська ікона Божої Матері» (слобода Каплунівка)³, «Михайлівська ікона Божої Матері» (слобода Велика Писарівка)⁴, «Єлецька ікона Божої Матері» (м. Харків)⁵ та ін.

Наступна інформація про чудотворні ікони з'явилася в «Харьковском календаре на 1906 год», в розділі «Месяцеслов» («Перечень чудотворных икон Божией Матери») і протягом наступних випусків до 1916 р. була традиційною рубрикою⁶. Дана публікація стосувалась не лише Харківської губернії, а й цілого світу. Тут повідомлення про ікони були у вигляді коротких довідок з інформацією про те, де знаходиться ікона, дні її святкування. В деяких випадках вказувалася дата явища. Так, наприклад, розміщувалася інформація про Лорецьку ікону Божої Матері (Лорецький монастир, Італія)⁷, Кіккську ікону Божої Матері (Кіккська обитель, острів Кіпр)⁸, Мінську ікону Божої Матері⁹ та ін.

Інформація про чудотворні ікони Харківської губернії та світу в капітальному статистико-інформаційному збірнику «Харьковский календарь», була особливо актуальною на той час, оскільки переважну більшість населення складали віруючі, тому такі дані відповідали вимогам суспільства. І донині ці довідки не втратили своєї значущості, оскільки завдяки ним ми можемо дослідити долю цих витворів сакрального мистецтва, тобто, де вони перебували на той час. А завдяки сучасній

¹ Чудотворные, явленные и местнотимые иконы в Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1888 год (високосный)* : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. С. 232 разд. паг.

² Там само. С. 233–235 разд. паг.

³ Там само. С. 235–236 разд. паг.

⁴ Там само. С. 236–237 разд. паг.

⁵ Там само. С. 237–238 разд. паг.

⁶ Див.: Перечень чудотворных икон Божией Матери. *Харьковский календарь на 1906 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1906. Год тридцать четвёртый. С. 23–25 разд. паг. та ін.

⁷ Там само. С. 24 разд. паг. та ін.

⁸ Див.: Перечень чудотворных икон Божией Матери. *Харьковский календарь на 1911 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1910. Год тридцать девятый. С. 31 разд. паг. та ін.

⁹ Див.: Перечень чудотворных икон Божией Матери. *Харьковский календарь на 1916 год* / изд. Харьков. губерн. стат. комитета. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1915]. Год сорок четвёртый. С. 31 разд. паг. та ін.

інформації про ці ікони, ми можемо співставляти її з даними «Харьковского календаря».

У 1880-х рр., особливо коли секретарем Харківського губернського статистичного комітету був П. С. Єфименко, в «Харьковском календаре» дедалі більше стало з'являтися історичних відомостей щодо міста та губернії. Перш за все, це простежується в появі літературно-наукового додатку до видання – «Харьковского сборника». Вже в першому випуску 1887 року на його сторінках ми бачимо чимало статей на історичну тематику, етнографічних розвідок. Деякі з них представляли собою стислу інформацію з того чи іншого питання, невеликі статті здебільшого науково-популярного характеру, але були й розгорнуті праці, та навіть монографії. Ми не будемо зупинятись детально на кожній з таких робіт у різних збірниках, а наведемо приклади найбільш характерних або показових з них.

Однією з таких публікацій, які з'явилися на сторінках «Харьковского сборника» в першому випуску, була стаття П. С. Єфименка (з підписом «П. Е.» наприкінці статті) «Кое-что о древностях Харьковской губернии»¹. Дана публікація була присвячена розвитку та досягненням археології, старовинним пам'яткам в Харківській губернії. Починається вона зі стислого огляду історіографії питання, в якому розглядаються окремі статті авторів як в наукових виданнях, так і в місцевій періодиці (В. В. Пассек, Я. Я. Голяховський, Н. Д. Борисяк та ін.). Проте, особливо автор виділяє працю Філарета (Гумілевського) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», зазначаючи, що ця книга «[...] заключает в себе очень полный перечень местных городищ, курганов, земляных укреплений и т. п.»².

Тут ми знаходимо і критику тогочасних столичних наукових товариств, які займаються археологією: «[...] всё, что сообщается, к сожалению, сдаётся

¹ П. Е. Кое-что о древностях Харьковской губернии. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 161–167 разд. паг.

² Там само. С. 161 разд. паг.

по большей части в архивы обществ, вместо того, чтобы делаться общим достоянием»¹. Далі йдеться мова про те, що зі столиці та інших міст імперії направлялися в різні губернії чисельні запити на інформацію з археологічних питань (наприклад, до Харківського губернського статистичного комітету були питання щодо кількості курганів у губернії, давні земляні укріплення тощо)². Це свідчить про стрімкий розвиток регіональної історії та краєзнавства в Російській імперії, оскільки збір різноманітних історичних (і не лише) відомостей на місцях сприяло складанню загальної картини життя і розвитку цих територій, починаючи з давніх часів.

На одне з основних питань своєї статті П. С. Єфименко відповідав наступним чином: «Бедна или богата наша губерния памятниками старины? На этот вопрос можно ответить так: она бедна письменными древностями, памятниками украинской домашней жизни и вообще быта, но зато богата монументальными памятниками более глубокой старины, обильна кладами и т. п.»³. В даному випадку Петро Савич звертає увагу не лише на проблеми археології, а й на недостатній розвиток етнографії в регіоні. Можливо, тому згодом на сторінках «Харьковского сборника» з'являлася серія публікацій з етнографічними даними за повітами, яка не встигла повністю завершитись через те, що видання припинило своє існування.

Протягом всієї публікації автор наводить приклади різноманітних знахідок (не лише археологічних) по Харкову та губернії. При цьому, він використовував широке коло джерел інформації: від газетних статей в «Харьковских губернских ведомостях» до наукових збірників (видання Київського відділення Російського географічного товариства «Народные предания» та ін.)⁴.

¹ П. Е. Кое-что о древностях Харьковской губернии. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 162 разд. паг.

² Там само. С. 162.

³ Там само. С. 163 разд. паг.

⁴ Там само. С. 165 разд. паг. та ін.

П. С. Єфименко висловлює думку про те, що: «Окажись в Харьковской губ. настоящий любитель старины, он нашёл бы в пределах её и такие памятники, о которых сообщалось в литературе лишь мельком или же и вовсе ничего неизвестно. Мы подразумеваем пещеры и надписи на камнях»¹. При цьому, автор не лише наводить приклади дослідження печер, зроблені іншими, а й наводить власний приклад знайомства з такою пам'яткою давнини, яка знаходилась у с. Знаменському Валківського повіту (нині – с. Знаменка Ново-Водолазького району Харківської області) та не була відома раніше². Наприкінці своєї статті П. С. Єфименко звертає увагу також на проблеми нумізматики в Харкові. Він описує два приклади знахідок на території Харківської губернії (в тому ж с. Знаменському та в Охтирському повіті) монет часів боспорського царя Митридата II і римського імператора Марка Аврелія, які були направлені для дослідження професору Київського університету В. Б. Антоновичу (1834–1908)³. Петро Савич пише: «Эти два примера показывают, какое важное значение для древнейшей истории нашего края могут иметь монеты [...] если только они будут собираемы и определяемы научным образом. Что мешает завести [...] в Харькове такое хранилище древностей, куда бы могли сдаваться для хранения или, по крайней мере, временно, для определения, старинные монеты, надписи и т. п. исторические памятники?»⁴.

Таким чином, секретар Харківського губернського статистичного комітету та відомий історик в своїй публікації звернув увагу на розвиток археології та нумізматики в губернії, потребу в створенні історичного музею, виявив наявні проблеми і недостатню вивченість регіону в цьому плані. Крім того, наприкінці статті у підрядковій примітці автор закликав: «Просим всех лиц, прочитавших настоящую заметку, доставлять нам сведения об

¹ П. Е. Кое-что о древностях Харьковской губернии. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 165 разд. паг.

² Там само. С. 166 разд. паг.

³ Там само. С. 166–167 разд. паг.

⁴ Там само. С. 167 разд. паг.

известных им находках [...] находящихся в пределах Харьковской губернии. Сведения эти будут помещаемы в дальнейших выпусках Харьковского сборника»¹. Отже, на нашу думку, завдяки таким публікаціям Харківський губернський статистичний комітет сприяв розвитку краєзнавства в губернії, а «Харьковский сборник» мав на меті, серед іншого, просвітницьку функцію, яка б допомагала читачам глибше познайомитись з історією міста та губернії, а також, згідно з тогочасним рівнем розвитку науки, закликав до проведення власних розвідок.

В цьому ж номері містилися стаття «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан»². На жаль, її автор не вказувався. Ця публікація цікава не лише своїм змістом, а й висвітленням проблемних питань, які пов'язані з вивченням історії (зокрема, побуту жителів) Слобідської України. Одним з таких проблемних питань є невикористаність великої кількості матеріалів, що зберігались в Південно-російському архіві, який знаходився при Харківському історико-філологічному товаристві (ХІФТ), що діяло з 1877 р. при Харківському університеті. В ньому були зосереджені документи, що відносилися до адміністративно-господарської діяльності, а також судових і фінансових установ, Слобідських полків Харківської (Слобідсько-Української) губернії XVII–XIX ст. Автор (або автори) статті одразу вказує на те, що: «Он, можно сказать, ещё не тронут и ждёт работников»³. Основною ідеєю публікації є те, що її автор на прикладі архівної справи початку XVIII ст. про конфісковані речі охтирського полковника І. Перекрестова та його сина Данила робить спробу окреслити побут тогочасної заможної людини. При цьому зазначається, що: «[...] разница в обстановке между исключительно поставленным и средним человеком того времени могла быть только количественная, но не качественная. [...] обстановка богатого имеет для

¹ П. Е. Кое-что о древностях Харьковской губернии. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 167 разд. паг.

² Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан. *Там само*. С. 171–181 разд. паг.

³ Там само. С. 171 разд. паг.

изучения те преимущества, что представляет полноту типа, идеал, к осуществлению которого стремилось всё, ниже стоящее на ступенях общественной лестницы»¹.

При цьому, цікавість даної статті полягає в тому, що вона дає змогу не лише зрозуміти побут та стиль життя жителів Слобідської України, але й звертає увагу на зміну поколінь, перелом в ході традиційного розуміння тих чи інших речей. Так, наприклад, автор зазначає: «Ахтырский полковник был уверен, что сабля, снятая его дедом с польского шляхтича [...], будет точно так же украшать нарядный кафтан его внука. Увы, но он не предчувствовал, как близки иные времена: внуки выломали драгоценные камни из эфесов, чтоб украсить ими пряжки своих французских башмаков, перелили серебряную посуду [...]. Медленными, но неотразимыми шагами надвигался иной экономический строй, и в то же время вторгались иные обычаи, нравы, вкусы, моды [...]. И вот уже и любитель старины, составитель археологической коллекции, с трудом отыщет какую-нибудь вещь из полковничьих сундуков, и только архив верно хранит свою запись»². Таким чином, автор підкреслив постійне протистояння поколінь, яке існує в суспільстві, а його висновок стосувався ще й того, що історія зберігає ті необхідні речі, які дають нам свідчення про минулі часи і дають змогу простежити ті звичаї, які побутували в той чи інший історичний період.

Ми виділяємо окремо серед змісту «Харьковского сборника» матеріали біографічного характеру, оскільки тема видатних уродженців (а також забутих імен) міста Харкова та губернії є актуальною і в наш час. В ході роботи нам вдалося з'ясувати, що на сторінках «Харьковского сборника» надається не лише інформація про ту чи іншу постать, а й наводяться авторські оцінки діяльності (іноді на основі особистого спілкування з героєм публікації або його оточенням), що є важливим для кращого розуміння ролі

¹ Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 171 разд. паг.

² Там само. С. 181 разд. паг.

даної особи в історії міста, губернії або конкретної установи. Крім того, в деяких публікаціях звертається увага на дискусійні або суперечливі питання стосовно тієї чи іншої особистості.

Дане видання спеціалізувалося на розміщенні наукових і науково-популярних статей, присвячених історії краю, його природі, видатним (і не тільки) особистостям Харкова та губернії тощо. У другій половині XIX ст. Харків вже був готовий до виходу подібних видань і публікації таких відомостей, оскільки за більш ніж 200-річний період існування, в його минулому вже були видатні особистості, про яких варто було згадати. Їх значення для історії міста та губернії було різним, проте, всі вони зробили в неї свій помітний внесок. Біографічні матеріали, які нас цікавлять для даної теми, друкувалися в літературно-науковому розділі (або «Отделе II»), в різній кількості. Так, найбільше матеріалів біографічного характеру було оприлюднено в першому випуску «Харьковского сборника» за 1887 р. – 6¹. По 3 – за 1888–1891 рр.², 2 – у збірниках за 1892 та 1896 рр.³, по 1 – за 1893–1895 рр. та за 1898 р.⁴ Також, за нашими спостереженнями, найбільша кількість матеріалів була присвячена вченим (багато з них – професори Харківського імператорського університету П. О. Бутковський, П. П. Гулак-Артемовський та ін.), церковним діячам (А. О. Самборський, І. А. Розенштраух та ін.), трохи менше письменникам (Г. Ф. Квітка-

¹ Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 53–64; 65–69; 70–71; 142–150; 151–154; 155–160 разд. паг.

² Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вып. 2. С. 216–228; 247–252; 253–254 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Вып. 3. С. 195–200; 209–212; 213–219 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Вып. 4. С. 57–75; 93–98; 99–104 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Вып. 5. С. 1–20; 21–52; 93–172 разд. паг.

³ Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1892. Вып. 6. С. 68–144; 145–185 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Вып. 10. С. III; 222–258 разд. паг.

⁴ Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Вып. 7. С. 121–262 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. / под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Вып. 8. С. 99–170 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1895. Вып. 9 : с приложением карты Слободских полков за 1764 г. С. 129–200 разд. паг.; Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Вып. 12. С. 9–30 разд. паг.

Основ'яненко, Н. С. Соханська (літературний псевдонім – Кохановська) та ін.), чиновникам (С. О. Кокошкін, А. М. Матушинський та ін.), ще менше – вчителям (А. А. Вербицький, Г. Г. Лапчинський) і художникам (І. Ю. Репін, Г. І. Семирадський).

Проте, не завжди на сторінках видання з'являлися біографічні відомості про відомих людей міста й губернії. Серед іншого, в «Харьковском сборнике», наприклад, був надрукований некролог (який одночасно був спогадами Ф. А. Павловського), садівнику Університетського саду П. П. Полікарпову (?–1887)¹.

Зазначимо, що більшість з матеріалів, які стосуються біографій в цілому дають позитивні оцінки своїх героїв і в них практично відсутня критика або якісь дискусійні питання. Такий підхід в цих матеріалах можна пояснити тим, що оскільки вони в основному стосувалися людей, які померли, то автори пішли за принципом: «De mortuis aut bene aut nihil» («Про мертвих або мовчати, або говорити добре»). В даному випадку цей принцип характеризує тогочасне глибоко релігійне суспільство. Для прикладу більш детально розглянемо деякі біографічні матеріали.

В першому номері «Харьковского сборника» біографічні матеріали стосувалися засновника Харківського університету, просвітителя, вченого і винахідника Василя Назаровича Каразіна (автори статей – М. О. Лашенков, В. І. Ярославський, П. С. Єфименко), пастора Харківської євангелістсько-лютеранської церкви Іоанна-Амбросія Розенштрауха (автор – Ф. Й. Рейнгардт), харківського генерал-губернатора Сергія Олександровича Кокошкіна (Ф. Й. Рейнгардт), а також короткі біографічні замітки довідкового характеру «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии» (продовження), в якій були представлені короткі біографії вчених,

¹ Павловский Ф. Парфентий Поликарпович Поликарпов (некролог). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вып. 2. С. 247–252 разд. паг.

письменників, художників та ін. (зазначимо, що це була перша спроба створення енциклопедичних біографічних довідок на теренах Харкова).

Для повноти даних варто звернутись до статей про уродженців і діячів Харківської губернії за часів, коли вони розміщувалась в «Харьковском календаре». Започаткована ця рубрика була ще на сторінках «Харьковского календаря на 1884 год»¹ і отримала своє продовження у подальших двох випусках на 1885 і 1886 роки, а потім – в першому номері «Харьковского сборника».

Перший раз, коли ці дані з'явилися в «Харьковском календаре на 1884 год» цю рубрику відкривала передмова, написана, скоріше за все, укладачем видання П. С. Єфименком. В ній, серед іншого, зазначалось: «К сожалению, Харьковская губерния очень бедна выдающимися людьми [...]; обстоятельство тем более странное, что Харьков, в качестве образовательного центра, своим коллегіумом и университетом должен был извлекать на свет Божий многое, что без этого благоприятного условия осталось бы в своей непосредственной среде. [...] Но местные люди могли бы чувствовать себя удовлетворёнными, если бы [...] их родной край выдвинул в достаточном количестве те скромные, местные, почвенные силы, которые делают мало заметную, с точки зрения обширных горизонтов, но тем не менее прочно-плодотворную культурную работу»². Такими словами укладачі хотіли показати важливість цієї роботи для місцевої історії. Звісно, що багато з представлених тут персонажів пішли з життя відносно недавно до моменту виходу збірника, тому в повній мірі осмислити їх значення для краю, для імперії в цілому ще було досить рано. Також зазначимо, що деякі з них на момент видання збірника були живими і продовжували свою діяльність. В наш час ця частина «Харьковского календаря» представляє цінність для дослідників історії Харкова, оскільки ці довідки можуть

¹ Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 404–439 разд. паг.

² Там само. С. 404.

допомогти, серед іншого, віднайти забуті імена видатних людей, а також вихованців університету, а також, можливо, виявити якісь нові факти з біографій вже відомих діячів.

В цій преамбулі також йшлося про задуми редакції щодо продовження справи виявлення видатних імен уродженців Харкова, або тих, хто своїм служінням місту приніс для нього якусь користь. Але зазначалось, що таке продовження можливе лише тоді, коли: «[...] в нём почувствует себя заинтересованным само местное общество. Необходимо его содействие присылкой указаний и материалов для биографий, или же готовых коротеньких биографий [...]»¹.

В даному випуску на 1884 рік тут містились такі біографічні довідки: колекціонерів А. М. Алфьорова (1814(?)-1872), І. Є. Бецького (1818-1890, був також письменником, меценатом і видавцем); письменників і поетів П. П. Гулака-Артемовського (1790-1865), Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (докладна біографія в основній статті, присвяченій роду Квіток), О. О. Корсуна (1818-1891), А. М. Нахімова (1781-1814), М. М. Петренка (1817-1862), Г. С. Сковороди (1722-1794); художника М. С. Башилова (1821-1870), вчених і професорів Н. Д. Борисяка (1817-1882), О. П. Зерніна, М. Т. Каченовського (1775-1842), Д. І. Каченовського (1827-1872), А. Л. Метлинського (1804-1870) Ф. Мойсеєнка (1754-1782), Є. Й. Мухіна (1766-1850), О. П. Рославського-Петровського (1816-1871), Т. І Селіванова (1785-1869), І. І. Срезневського (1812-1880); церковних діячів Гавриїла (Бужинського, 1680-1731), о. Іакінфа (Карпінського, 1723-1798), Гавриїла (Кременецького, 1708-1783), Сильвестра (Лебединського, 1754-1808), А. С. Прокоповича, Димитрія (Суліми, 1772-1843), Кирила (Флоринського, 1729-1795), о. Михайла (Шванського, 1735-1790), о. Олексія (Юшкова); громадських діячів Є. С. Гордєєнка (1812-1897, в цій статті також надається

¹ Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 405.

коротка історія роду Гордеєнків), М. І. Зарудного (1834–1883), В. Н. Каразіна; родів Гордеєнків (більшість статті присвячена Є. С. Гордеєнку), Донець-Захаржевських, Квіток, Кондратьєвих, Надаржинських; краєзнавця К. П. Щелкова; мемуариста Ю. І. Топчієва (1801–1869)¹.

Найбільша кількість біографічних статей в «Харьковском календаре на 1884 год» в рубриці, присвяченій видатним особистостям Харківської губернії була присвячена вченим і професорам (10), далі – церковним діячам (9), письменникам і поетам (6), історії родів (5), громадським діячам (3), колекціонерам (2), художникам, краєзнавцям і мемуаристам (по 1).

В «Харьковском календаре на 1885 год» ця рубрика продовжилась і в ній вже не було розлогої передмови, як в першому випадку. Тут преамбула стосувалась погрішностей, які були допущені в попередньому випуску. Зокрема, зазначалось, що колекціонер І. Є. Бецький йменував себе Іваном Юрійовичем, «[...] и не желал, чтобы его называли Иваном Егоровичем», як зазначалось в його біографії, що останній представник роду Донець-Захаржевських був не Костянтин Дмитрович, а Дмитро Андрійович і т. д.²

В цьому випуску були надруковані біографічні статті, присвячені письменникам і поетам С. В. Александрову (1790-ті–1868(?), був також священником), В. С. Александрову (1825–1894, об'єднана біографічна довідка з С. В. Александровим), Г. П. Данилевському (1829–1890), П. Кореницькому (1816–1854), С. Писаревському (1780–1839), Я. І. Щоголеву (1824–1898); роду Ковалевських; вченим і професорам Т. Ф. Осиповському (1765–1832), О. М. Савичу (1810–1883), В. М. Черняєву (1796–1871); громадському діячу М. О. Корфу (1834–1883)³. Більшість з цих

¹ Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 404-439 разд. паг.

² Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 577–578 разд. паг.

³ Там само. С. 577–599.

статей була присвячена письменникам і поетам (6), далі – вченим і професорам (3), родам і громадським діячам (по 1). На відміну від попереднього випуску, в якому було 36 біографічних статей в рубриці, у збірнику на 1885 рік таких статей було лише 10 і присвячені вони були здебільшого письменникам і поетам, в той час, коли в попередньому випуску переважали статті про вчених і церковних діячів.

В «Харьковском календаре на 1886 год» в рубриці «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии» містились наступні біографічні довідки, присвячені лікарю Г. І. Базилевичу (1759–1802); громадському діячу Д. Ф. Запарі (1826–1865); вченим і професорам П. І. Кеппену (1793–1864), І. А. Криницькому (1797–1838), І. Я. Кронебергу (1788–1838), М. М. Луніну (1809–1844), І. С. Рижському (1759*–1811), Г. П. Успенському (1765–1820); літераторам С. Климовському (бл. 1705–бл. 1785), Л. Я. Кричевській (кін. XVIII ст.–бл. 1865), В. Г. Масловичу (1793–1841); державному діячу Євгр. П. Ковалевському (1790–1866); мандрівнику Є. П. Ковалевському (1811(1812)–1868); церковним діячам Івану Мочульському (старшому) та Івану Мочульському (молодшому) (одна стаття); педагогу І. О. Переверзєву (?–1794); чиновнику О. С. Таранову-Белозьорову (1759–1819)¹. Як бачимо, у цьому випуску «Харьковского календаря», з 14 біографічних довідок, більшість була присвячена вченим і професорам (6), письменникам і поетам (3) і церковним діячам (2), а по одній біографії припало на лікарів, громадських і державних діячів, мандрівників, церковних діячів, педагогів і чиновників.

В рубриці «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии» в «Харьковском сборнике» 1887 року були представлені біографії професорів Харківського університету та вчених: Я. Я. Беллена-де-Баллю

* В статті вказана дата народження 1761 р.

¹ Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский календарь на 1886 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 136–144 разд. паг.

(1753–1815), П. О. Бутковського (1800–1844), Ф. І. Гізе (1781–1821), В. В. Пассека (1808–1842), В. Ф. Циха (1805–1837); вчителя А. А. Вербицького; чиновника А. М. Матушинського (1829–1885); художника І. Ю. Рєпіна; церковного діяча, протоієрея А. О. Самборського (1732–1815); письменниці Н. С. Соханської (літературний псевдонім – Кохановська)¹. У даному випадку з 10 біографічних довідок більшість присвячена вченим і професорам (5), а по одній – педагогам, чиновникам, художникам, церковним діячам і письменникам.

Таким чином, загальна кількість біографічних довідок у «Харьковском календаре» на 1884–1886 роки і в першому випуску «Харьковского сборника» складає 72* (не враховуючи окремі біографії, об'єднані в одну статтю, наприклад, з історії того чи іншого роду). З них найбільша частина присвячена вченим і професорам (24), далі – письменникам і поетам (16), церковним діячам (13), родам (6), громадським і державним діячам (5), колекціонерам, художникам, педагогам і чиновникам (по 2), краєзнавцям, мемуаристам, лікарям і мандрівникам (по 1). Такий розподіл можна пояснити тим, що на той момент ще не пройшло достатньо часу, аби повною мірою оцінити внесок і роль тих чи інших особистостей в історії Харкова та губернії, адже більшість запропонованих біографій – це фактично сучасники укладачів «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника» (або ті, які пішли з життя відносно нещодавно перед друком видання). Більша увага приділялась вченим і професорам, скоріш за все, через те, що в Харкові існував університет, який відігравав значну роль в розвитку освіти і науки, дав Харкову чимало видатних діячів².

¹ Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 142–151 разд. паг.

* Зазначимо, що спроби підрахунку біографічних статей в «Харьковском календаре» були здійснені І. М. Кауфманом, але без урахування відповідних матеріалів в «Харьковском сборнике». Див.: Кауфман И. М. Русские биографические и библиографические словари. Москва : Гос. изд-во культурно-просветительной литературы, 1955. С. 546.

² Див.: Бакіров В. С. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна : віхи історії. *Краєзнавство*. 2006. № 1-4. С. 121–125 та ін.

Варто також вказати на певні недоліки цієї рубрики. У довідках відсутня чітка структура, через що деякі з них виглядають неповними (наприклад, про поета С. Писаревського, де описана здебільшого його творчість, а не біографія¹). До того ж, не у всіх персоналій визначені роки життя (а у когось написана лише дата народження або дата смерті; наприклад, у о. Іакінфа (Карпинського) вказана лише дата смерті², а у В. Г. Масловича не вказані роки життя взагалі³ та ін.). Не дуже вдалим нам здається й саме оформлення у випусках «Харьковского календаря» на 1884–1886 роки, оскільки між довідками немає жодного відокремлення, окрім виділених курсивом прізвищ (відокремлення з'явилося лише в «Харьковском сборнике»). Це створює певну плутанину при роботі з даною рубрикою.

Особливу цікавість серед біографічних матеріалів представляють дві статті про В. Н. Каразіна (1773–1842) в «Харьковском сборнике» 1887 року, в яких відображаються різні погляди на його постать. Перша з цих статей, авторства протоієрея М. О. Лашенкова (1829–1896), має назву «Василий Назарьевич Каразин, как помещик села Кручика»⁴. В даній публікації автор приділяє увагу відношенню вченого і винахідника до священників Хрестовоздвиженської церкви с. Кручик Богодухівського повіту Слобідсько-Української губернії, а також показує його ставлення до селян. М. О. Лашенков писав, що Василь Назарович у свій час звернув увагу на те, що діячі церкви лише тоді зможуть добре виконувати свою роботу, коли не будуть залежати від парафіян⁵. Для цього він у 1805 р. склав спеціальний

¹ Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г.* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 598 разд. паг.

² Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии. *Харьковский календарь на 1884 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 418 разд. паг.

³ Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии (продолжение). *Харьковский календарь на 1886 год* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 141 разд. паг.

⁴ Лашенков Н. А., прот. Василий Назарьевич Каразин, как помещик села Кручика. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 53–64 разд. паг.

⁵ Там само. С. 53 разд. паг.

документ, в якому «лично от себя назначил священнику очень достаточное содержание, поставив при этом правилом, чтобы священник ни под каким видом не брал с прихожан платы за требы и отказался не только от занятий хлебопашеством, но и от владения церковною землею»¹.

Далі М. О. Лащенко наводить текст документу, що складався з 10-ти статей, а також надає дані про непросту подальшу долю цієї справи, оскільки наміри Василя Назаровича йшли врозріз із наказом Святійшого Синоду «по коєму земля считалась неотъемлемым уделом церкви»². Однак, з деякими внесеними змінами, цей документ все ж мав успіх³, допоки В. Н. Каразін не втратив поміщицтво у Кручику за борги у 1839 р.⁴

Крім того, М. О. Лащенко наводить зразок того, як Василь Назарович ставився до своїх селян. Наприклад, він віддавав їм у власність землю з метою «исподволь приготовить их к освобождению от крепостной зависимости»⁵. Завдяки таким сюжетам ми можемо оцінити радикальні на той час наміри поміщика с. Кручик, а також це свідчить й про погляди самого автора, який реалізував це в тексті на композиційному рівні⁶. Не менш важливим аспектом автор вважає відношення В. Н. Каразіна до народної освіти, зокрема, описує сюжет із заснуванням у Кручику парафіяльного училища для селян⁷.

Дана публікація є цінною тим, що в ній автор надає не лише цікаві факти з життя та діяльності В. Н. Каразіна, а й наводить в тексті ряд джерел (наприклад, його листування з представниками духовенства, зокрема, з єпископом Слобідсько-Українським і Харківським Христофором

¹ Лащенко Н. А., прот. Василий Назарьевич Каразин, как помещик села Кручика. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 53.

² Там само. С. 55 разд. паг.

³ Там само. С. 58 разд. паг.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 59 разд. паг.

⁶ Воронова М. Ю. Авторська позиція і авторське «я» в політичних портретах- книгах. *Наукові записки*. 2003. № 13. С. 59

⁷ Лащенко Н. А., прот. Василий Назарьевич Каразин, как помещик села Кручика. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 63 разд. паг.

(Сулимою)¹, зі священником с. Кручик о. Олексієм (Івановим²), які мають цінність для дослідників і нині.

М. О. Лащенко так характеризує героя своєї статті: «Он был человек увлекающийся: его учёные и хозяйственные опыты, требовавшие больших затрат, часто не оплачивали даже расходов»³. А наприкінці публікації – загальне бачення автором постаті В. Н. Каразіна: «Да, В. Н. Каразин – это был необыкновенно смелый вождь народа и, что важнее, – в его же духе и чувстве. Он, по всей справедливости, принадлежит к числу тех редких мужей Украины, иже оставиша имя, еже поведати хвалы (Сир. 44. 8)»⁴. Таким чином, ми бачимо, що М. О. Лащенко позитивно ставиться до Василя Назаровича та, в цілому, стаття позбавлена будь-якої критики на його адресу.

Інший погляд на постать В. Н. Каразіна бачимо в наступній статті про нього: «Ещё о В. Н. Каразине (Из воспоминаний В. И. Ярославского)»⁵. Василь Іванович Ярославський (бл. 1780–1860) був архітектором, який навчався в Харкові, а згодом працював в інших містах (наприклад, в Херсоні, Тулі та ін.)⁶. З цих спогадів не можна зрозуміти, чи був їх автор особисто знайомий з Василем Назаровичем. З тексту дуже схоже на те, що він переповідає розповіді про свого героя, які почув від інших людей. Вірогідно, серед них був і його дядько, знаменитий архітектор П. А. Ярославський (1750–після 1810), який був знайомий із засновником Харківського університету. Тим не менш, погляд В. І. Ярославського має більшу цінність, аніж матеріали М. О. Лащенкова, оскільки автор був сучасником і, як мінімум, був знайомий з людьми, які особисто знали і спілкувались з В. Н. Каразіним. Проте, на відміну від протоієрея, автор більш критично

¹ Лащенко Н. А., прот. Василий Назарьевич Каразин, как помещик села Кручика. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 56–57 разд. паг. та ін.

² Див., наприклад: Там само. С. 63 разд. паг. та ін.

³ Там само. С. 58 разд. паг.

⁴ Там само. С. 64 разд. паг.

⁵ Ещё о В. Н. Каразине (Из воспоминаний В. И. Ярославского). Там само. С. 65–69 разд. паг.

⁶ Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть : біогр. довід. URL : http://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_044.html (дата зверення: 24.11.2020).

підходить до особистості засновника Харківського університету. Оповідання починається з 1796 р.

Перед нами постає образ достатньо хитрої людини, яка більшість своїх справ робить через певну вигоду, а не тому, що це дійсно потрібно суспільству. В. І. Ярославський в подробицях описує його інтриги в стосунках з жінками, з іншими особами, з якими спілкувався Василь Назарович. Наприклад, автор спогадів описує його особисті стосунки з державним діячем і поетом Г. Р. Державіним (1743–1816), вказуючи на те, що В. Н. Каразін «умел приласкаться» до нього¹. Подібних прикладів чимало в тексті.

Не оминає В. І. Ярославський сюжет з заснуванням університету. Він розповідає про те, що Василь Назарович начебто підштовхував попечителя Харківського учбового округу С. Й. Потоцького (1762–1829) написати лист про бажання заснувати університет саме в Харкові, який потрапив до Міністерства народної освіти й дійшов до імператора Олександра І. При цьому, за словами автора, тогочасному міністру народної освіти П. В. Завадовському (1739–1812) ця ідея була не до вподоби, оскільки він планував створити університет в Києві: «Рассказывали, что он после спросил Потоцкого, почему он, ещё при словесном рассуждении [...] бывши с ним согласен, подал против его письменного проекта письменное опровержение? Потоцкий признался ему, что к этому склонил его Каразин [...]»².

Тобто, в цьому випадку ми бачимо зовсім протилежну думку про образ засновника Харківського університету. На відміну від М. О. Лашенкова, В. І. Ярославський поставився більш критично до Василя Назаровича. Про причини цього ми можемо лише здогадуватись.

«Арбітром» в даному випадку виступила редакція «Харьковского сборника» (скоріш за все, в обличчі П. С. Єфименка). Завершує цикл

¹ Ещё о В. Н. Каразине (Из воспоминаний В. И. Ярославского). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 66 разд. паг.

² Там само. С. 66 разд. паг.

матеріалів про В. Н. Каразіна замітка «По поводу предшествующих статей о В. Н. Каразине», яка вийшла з підписом «Ред.». Автор так висловлює свою думку щодо цих публікацій: «[...] эти статьи проникнуты диаметрально противоположным отношением к личности Каразина. [...] Самые ближайшие современники Каразина [...] впадали при оценке его личности в то же противоречие; притом надо вспомнить, как часто люди подходили к Каразину с доверием и уважением, а отходили с разочарованием и сомнением»¹. Тим не менш, автор робить наступний висновок: «Университет, обязанный своим существованием исключительно Каразину, дал такой толчок жизни и развитию г. Харькова, что имя Каразина не забудется у нас. Более того, скажем: городу стыдно до сих пор не почтить хоть бы скромным памятником человека, которому он так много обязан»².

На нашу думку, такі протилежні за позицією статті про одного з видатних діячів нашого краю були надруковані не випадково. По-перше, вірогідно, що це було зроблено для того, аби показати різні погляди на суперечливість постаті В. Н. Каразіна. По-друге, такі різноманітні матеріали створювали своєрідний «майданчик» для дискусії. Враховуючи, що «Харьковский сборник» друкував на своїх сторінках матеріали наукового і науково-популярного характеру, вважаємо, що такий досвід був цілком вдалим.

В даному випадку також варто звернути увагу на час, в який жили автори статей. В. І. Ярославський був сучасником В. Н. Каразіна і, не дивлячись на те, що його розповідь складена з того, що він почув про нього (це були люди, які мали безпосереднє відношення до героя його публікації, спілкувались з ним). При цьому зауважимо, що лише на основі цих розповідей автор робить свої висновки. Чи можна вважати їх достовірними,

¹ По поводу предшествующих статей о В. Н. Каразине. *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. С. 70 разд. паг.

² Там само. С. 71 разд. паг.

позбавленими зайвої упередженості? Принаймні, їх можна використовувати як певну думку.

М. О. Лащенко розглядає Василя Назаровича як людина наступного покоління. Хоча, з його публікації видно, що він мав у розпорядженні деякі джерела (наприклад, листи), які він осмислив і активно їх використовував.

Ще одним цікавим прикладом біографічних матеріалів на сторінках «Харьковского сборника» є стаття того ж М. О. Лащенкова «К биографии Г. Ф. Квитки (сконч. 8 августа 1843 г.)», яка була опублікована у третьому випуску за 1889 р.¹ В цій публікації автор описує сюжет із перебуванням письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1778–1843) на служінні в Курязькому Преображенському монастирі (нині – с. Подвірки Дергачівського району Харківської обл.). М. О. Лащенко вступає в дискусію з письменником, публіцистом, істориком Г. П. Данилевським (1829–1890), зокрема, з приводу терміну перебування в монастирі в молоді роки відомого письменника (цей сюжет був описаний останнім в праці «Украинская старина»).

отець Миколай (Лащенко) для підтвердження своїх слів наводить «прошение собственноручно им [Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком – О. Я.] написанное», яке спростовує думку Г. П. Данилевського про те, що письменник пішов до монастиря не у 1799 р. або у 1801 р., а у 1804 р.² Так само М. О. Лащенко документально заперечує твердження деяких авторів (наприклад, історика, етнографа та письменника К. М. Сементовського (1823–1902) про час перебування Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в монастирі. Він пише: «К. М. Сементовский говорит, что Квитка жил в монастыре семь лет, г. Данилевский, а за ним и Петров, – что он оставался в монастыре с промежутками [...] около 4 лет, что срок монастырского испытания прошёл и

¹ Лащенко Н., прот. К биографии Г. Ф. Квитки (сконч. 8 августа 1843 г.). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Вып. 3. С. 195–200 разд. паг.

² Там само. С. 195 разд. паг.

только ослабевшее здоровье не позволило ему принять пострижение»¹. На протиставлення цій думці М. О. Лащенко стверджує, що перебування Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в монастирі тривало кілька місяців (до 10-ти) і його послух в ньому лише розпочався. В якості підтвердження своїх слів він наводить клопотання письменника про те, щоб він покинув обитель, датоване 26 квітня 1805 р.²

Крім того, М. О. Лащенко зробив деякі доповнення до праці Г. П. Данилевського щодо життя Г. Ф. Квітки-Основ'яненка після монастиря. Зокрема, він детально описав діяльність письменника на посаді церковного старости, на яку його обрали парафіяни Основ'янської церкви в ім'я св. Іоанна Предтечі. Автор зазначає: «Для приходского своего храма он сделал так много, что нельзя не удивляться его необыкновенной энергии, трудолюбию, усердию, а главное умению находить денежные средства»³.

Таким чином, стаття протоієрея М. О. Лащенкова про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка надає цікаві свідчення, які уточнили його біографію та використовуються в літературі й зараз⁴. При цьому було висвітлене спірне питання, яке є актуальним і в наш час, оскільки думки дослідників все ще відрізняються. В деяких енциклопедіях і довідниках, де міститься біографія письменника, свідчення про його перебування в монастирі відсутні⁵. Водночас, в деяких виданнях містяться й інші дані. Наприклад, у 4-му томі сучасної «Енциклопедії історії України» в статті про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка зазначається: «Приблизно 4 роки був послушником Курязького

¹ Лащенко Н., прот. К биографии Г. Ф. Квитки (сконч. 8 августа 1843 г.). *Харьковский сборник* / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Вып. 3. С. 197 разд. паг.

² Там само.

³ Там само. С. 199–200 разд. паг.

⁴ Див., наприклад: Харківський університет і література: антологія творів випускників, викладачів і студентів / за заг. ред. В. С. Бакірова та Ю. М. Безхутрого. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 18 та ін.

⁵ Див., наприклад: Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / ред. кол. : І. О. Дзєверін та ін. Київ, 1990. Т. 2 : Д – К. С. 439–441 та ін.

Спасо-Преображенського монастиря. Потім повернувся до світського життя»¹ та ін.

Таким чином, біографічні матеріали, розміщені на сторінках «Харьковского сборника», є, на нашу думку, цінними джерелами і надають почасти нові уявлення читачеві не лише про окремих постатей в минулому нашого міста та губернії, але й про їх роль в історії краю, яка творилася даними особистостями. Хоча більшість з них є описовими, тим не менш, вони дають змогу виявити деякі невідомі або маловідомі факти з життя тієї чи іншої особистості, зробити висновки про їх діяльність, роль в суспільстві, установі, де вони працювали, губернії в цілому (якщо особистість була такого масштабу).

Оскільки серед авторів були професійні історики, ми можемо стверджувати, що видання, які знаходяться в центрі нашої уваги, до певної міри можуть характеризувати рівень розвитку історіографії, принаймні, провінційної. Цей рівень в цілому відповідав тому стану історичної науки, який існував на той час в Харківському імператорському університеті. Більшість публікацій на історичну тематику належить саме вихідцям з його історико-філологічного факультету. Про цей рівень див. докладніше в монографії Ю. А. Кісельової «Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті»².

У середині XIX ст. в Російській імперії активно відбувався процес переходу історичної науки на позиції позитивістської методології³. Це, серед іншого, означало, що посилилась межа між історичною та філологічною науками, між історичним і літературним напрямками творчої діяльності. Зв'язком між останніми була науково-популярна література, яка не вимагала

¹ Шепель Л. Ф. Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4. Ка – Ком. С. 165.

² Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті. Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 251 с.

³ Див.: Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання* : матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. С. 5–13 та ін.

точних посилань на джерела, часто спиралась на історичну традицію (спогади, перекази і т. ін.), а при обґрунтуванні тих чи інших тверджень у інтерпретаційних схемах – на здоровий глузд. Такі історичні, художньо написані твори були до смаку читаючій публіці¹. Слідом за столичними виданнями, провінційна періодика все більше уваги звертала саме на таку літературу, яка, до того ж, несла на собі сильний відбиток учительства та моралізаторства. Зрозуміло, що і науково-популярні статті були різної якості, відповідно до того, хто виступав автором таких текстів. Для харківських видань, як правило, авторами виступали висококваліфіковані фахівці Харківського університету, що робить такі статті науковими за спрямованістю та висновками і популярними за формою викладення. Ця література значною мірою входить у публіцистичний дискурс тогочасної історичної науки в її провінційних зразках. Останнім видатним уродженцем Слобожанщини і вихованцем Харківського університету, в творчості якого поєднувались наукові та художні напрямки, був М. І. Костомаров. Вже у наступних поколіннях ми бачимо відокремлення цих видів діяльності. Видатним діячем історико-художнього напрямку в краї був письменник Г. П. Данилевський, а серед істориків-публіцистів визначна роль належить літературознавцю, історику та етнографу М. Ф. Сумцову (1854–1922). Показово, що всі троє так чи інакше були представлені на сторінках «Харьковского сборника».

Історико-краєзнавчі публіцистичні розвідки сприяли підйому місцевого патріотизму, що знайшло відображення в багатьох фактах: від змін у топоніміці міст до спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну в столиці Слобожанщини, від зміни герба губернії до загальногубернського ентузіазму щодо проведення XII Археологічного з'їзду тощо. Отже, історичні матеріали на сторінках «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника»

¹ Див.: Альков В. А. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Харків, 2012. С. 12–13 та ін.

здебільшого є оглядовими з того чи іншого питання. Тим не менш, вони почасти містять в собі питання, які були актуальними для історичної науки того часу (недостатність досліджень, проблеми використання архівних матеріалів тощо). До того ж, ці публікації були розраховані на масового читача, а тому виконували, скоріше, просвітницьку функцію.

Підводячи підсумок до розділу, варто зазначити, що «Харьковский календарь» містив в собі як загальноімперську (яка була більш формалізованою і не змінювалась протягом всього часу існування збірника), так і місцеву інформацію. Остання безперервно розширювалася. Тривалий час відбувався пошук оптимальних варіантів змісту. Видання можна було віднести до статистико-інформаційних збірників. Врешті, у 1890-х рр. зміст «Харьковского календаря» став більш структурованим і діловим, через що він поступово перетворився на статистико-довідкове видання. Криза початку ХХ ст. та інші бурхливі події цього часу теж залишили свій слід у виданні, зміст якого з кожним роком скорочувався, все менше в ньому було розмаїття інформації.

Статистичні дані були важливою складовою видання і завдяки їм можна простежити, як зростало населення та його склад міста Харкова та Харківської губернії протягом майже півстолітнього періоду, як виникали різні підприємства, завдяки чому відбувся перехід Харківщини від аграрно-промислового регіону до промислово-аграрного, як змінювалися різні установи, їх адреси та ін. Кожного року Харківський губернський статистичний комітет проводив одноденний перепис населення й ці показники розміщувалися на сторінках «Харьковского календаря» з різницею в один-два роки. При цьому, наприкінці ХІХ ст. в Харкові з'явився міський статистичний відділ, який видавав власні праці щодо перепису населення й між цими установами існувала певна конкуренція. Крім того, це показує, що статистика починала грати все більше важливу роль в суспільстві та боротьба

між різними установами за право бути головним, найбільш точним і оперативним в цій справі була досить актуальною.

Окрім статистичних і довідкових відомостей, «Харьковский календарь» містив в собі й статті наукового та науково-популярного характеру (останніх, за нашими спостереженнями, було більше). Така традиція заклалася ще в «Памятной книжке Харьковской губернии». До 1880-х рр. такі публікації це зустрічалися не так часто, а з 1884 р. у виданні з'являється окремий науковий відділ, де розміщувалися подібні матеріали. Більшість з них в «Харьковском календаре» стосувалися історії краю, хоча досить багато з них були присвячені медицині, сільському господарству тощо. З появою у 1887 р. спеціального додатку до «Календаря» – «Харьковского сборника», потреби друкувати такі статті в основному виданні відпала. Остання така публікація з'явилася на сторінках видання на 1891 р. Не менш важливу роль також грали додатки, які представляли собою здебільшого різноманітні плани міста або губернії (намісництва) різних років.

Також однією з цікавих рубрик нам здається «Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии», в якій містились біографічні довідки про різних діячів. Очевидно, це було однією з перших спроб створення біографічного довідника в Харкові. Нам вдалося визначити загальну кількість таких статей, яка сягала 72. З них найбільшу кількість складали біографії вчених і професорів, письменників і поетів, а також церковних діячів. Всіх інших довідок було значно менше. Не зважаючи на те, що така рубрика мала певні недоліки (відсутність чіткої структури, недостатньо продумане оформлення й т. ін.), вона мала й цінність, оскільки в ній зустрічаються біографії людей, які на той час ще були живими і це був своєрідний погляд на їх діяльність сучасників.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [368; 371; 373; 375; 376; 377; 379; 381; 382].

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки нашого дослідження, варто сказати про те, що нами, перш за все, була створена та проаналізована джерельна база роботи, яка містить як опубліковані (самі збірники, які знаходились в центрі нашої уваги, законодавчі документи, газети, журнали і т. д.), так і архівні джерела. Завдяки цій базі нам вдалося вирішити ряд питань, зокрема, які стосувалися роботи Харківського губернського статистичного комітету над статистико-інформаційними збірниками «Памятная книжка Харьковской губернии», «Харьковский календарь», а також над «Харьковским сборником», який почав своє існування у 1887 р. як додаток до «Харьковского календаря». Деякі архівні документи були вперше введені автором до наукового обігу (зокрема, автобіографія секретаря Харківського губернського статистичного комітету Я. Я. Голяховського та ін.). За допомогою цих документів вдалося також простежити листування між харківським та іншими подібними комітетами Російської імперії з приводу обміну виданнями, проаналізувати протоколи засідань ХГСК тощо.

Зазначимо, що основними джерелами для нашої роботи були видання «Памятная книжка Харьковской губернии», «Харьковский календарь» і «Харьковский сборник». Робота з цими збірниками дозволила виокремити ряд питань, пов'язаних з ними, зокрема, формування змістовної частини, з'ясувати співвідношення загальноімперської та місцевої інформації тощо.

Завдяки «Полному собранию законов Российской империи» вдалося дослідити моменти, пов'язані зі створенням губернських статистичних комітетів у Російській імперії та їх реформуванням у 1860 р. й пов'язаним з цим вказівкам керівних органів щодо друку пам'ятних книжок. Провідні харківські газети (зокрема, «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Утро» та ін.) регулярно висвітлювали питання організації статистики в Харківській губернії, а також анонсували черговий випуск «Харьковского

календаря», публікували анотаційні повідомлення, що дає змогу стверджувати, що видання було авторитетним, починаючи з перших років свого існування. Загалом, джерельна база роботи є репрезентативною та дозволяє висвітлити всі поставлені нами завдання.

Автором було розглянуте питання щодо приналежності «Памятной книжки Харьковской губернии» и «Харьковского календаря» до окремого виду періодичних видань, які можна визначити як «статистико-інформаційні збірники». Для цього ми звернулися до існуючих нині класифікацій джерел (як загальних, так і конкретно періодичних видань) і виявили, що пам'ятні книжки і календарі не можна віднести повністю до якогось конкретного виду періодики. Саме тому, на нашу думку, їх варто виділяти окремо. Цей факт, ймовірно, був причиною того, що календарі не входили в окреслене коло видів періодики в чисельних системах класифікацій, запропонованих багатьма теоретиками джерелознавства.

Дослідивши історіографію проблеми, ми дійшли до наступних висновків. Тема пам'ятних книжок і календарів Російської імперії в роботах різних авторів активізувалася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли з'явився ряд публікацій (зокрема, статей), присвячених таким виданням губерній і областей. До цього висвітлювались лише поодинокі сюжети, опосередковано пов'язані з даними збірниками (як правило, в рамках класифікації видань губернських статистичних комітетів). Зазначимо, що на даний момент спеціальних робіт, присвячених «Харьковскому календарю» та пов'язаним з ним видань (окрім праць автора) практично немає. Найбільш активно цією проблематикою займаються на території сучасної Республіки Білорусь і Російської Федерації. Втім, є роботи й українських авторів.

Проаналізувавши ряд публікацій, присвячених пам'ятним книжкам і календарям, ми можемо виділити коло основних питань, які здебільшого висвітлювались авторами. Серед них можна назвати такі, як підкреслення важливості вивчення цих збірників як історичних джерел певного регіону (на

це звертають увагу майже всі автори таких робіт), загальний огляд змісту, роль конкретних особистостей (зокрема, секретарів губернських статистичних комітетів) у створенні цих видань, загальна класифікація видань губернських статистичних комітетів, окремі сюжети, які відображені на сторінках збірників, типологізація пам'ятних книжок і календарів як періодичних видань, питання про достовірність статистичних та інших інформаційних даних, представлених у виданнях. Звісно, на цьому коло питань не завершується, але в наш час саме до них здебільшого звертаються автори джерелознавчих публікацій.

Варто сказати про те, що на сьогодні не існує чіткої методики роботи з пам'ятними книжками і календарями (хоча деякі автори спеціально звертають на це увагу). Це пов'язано з тим, що довгий час збірники були «в тіні», на них практично не звертали увагу джерелознавці, а тим більше, не виокремлювали їх як самостійний вид періодики. Спираючись на власний досвід, ми можемо запропонувати деякі напрямки роботи з такими виданнями.

При роботі з даним видом періодичних видань, треба враховувати їхню специфіку. Зміст пам'ятних книжок і календарів є різноплановим й охоплює майже всі сфери життя тогочасного суспільства. У випадку з «Харьковским календарём» ми констатуємо, що його композиція протягом всього періоду існування постійно змінювалась. Існували так звані «традиційні» рубрики й ті, які додавалися (або навпаки виключалися зі структури). Тому видання може бути корисним для істориків і краєзнавців, які займаються різними питаннями, починаючи від етнографії й до історії статистики. Оскільки статистичні дані складали основу збірників, то при роботі з ними треба звертати увагу на методику збору матеріалу різними статистичними комітетами, а також на бланки з питаннями щодо демографічної статистики. Також зауважимо, що дані по різних губерніях і областях при співставленні з іншими статистичними джерелами можуть відрізнятися (таку відмінність ми

показали на прикладі співставлення даних «Харьковского календаря» з всеросійським переписом населення). Тому до таких цифр варто ставитись з обережністю.

Зауважимо, що працюючи з даним джерелом, потрібно звертати увагу також на співвідношення загальноімперської та світової інформації до місцевої, оскільки, за нашими спостереженнями, в «Харьковском календаре» існувала динаміка такої інформації. Крім того, треба звертати увагу на наукові та науково-популярні публікації, якщо вони містилися. Їх також можна класифікувати за тематикою, оскільки ці роботи представляють значний інтерес і можуть використовуватися при висвітленні питань, пов'язаних з історичними подіями, економічним розвитком регіону, станом природи тощо. Також необхідно враховувати, що кількість матеріалу в календарях різних губерній залежала, серед іншого, і від місцевих можливостей, оскільки не всі вони мали достатню матеріальну базу і кадровий потенціал (на відміну від Харківського ГСК) для проведення ґрунтовних місцевих досліджень.

Працюючи з виданням, варто також виокремлювати періоди його існування. В нашому випадку таких періодів ми налічуємо 3: становлення (1862 – до 1880-х рр.); «розквіт» (1880-ті рр. – до 1900-х рр.); сталий розвиток і поступовий занепад (після 1900 р. до 1917 р.).

Постійними рубриками (або відділами) в «Харьковском календаре» можна назвати «Месяцеслов», в якому друкувалися різноманітні церковні дані, «Отдел финансовый», що містив інформацію щодо фінансових установ Харкова та губернії, «Отдел статистический», в якому розміщувалися статистичні таблиці стосовно кількості населення, фабрик і заводів, показників сільського господарства тощо, «Адрес-календарь» зі списком установ, адрес і посадових осіб і «Объявления», де розміщувалася реклама. Всі інші рубрики у виданні (як, наприклад, «Отдел медицинский», «Отдел литературно-научный» та ін.) додавалися та зникали в різний час.

Такі трансформації у виданнях можна пояснити тим, що не існувало чітко прописаної структури для пам'ятних книжок і календарів і тому губернські статистичні комітети визначали її самостійно, залежно від особливостей регіону і власне кадрового складу установи. У випадку з «Памятной книжкой Харьковской губернии», а потім – «Харьковским календарём» зміни в змісті видань продовжувалися практично до 1900-х рр., оскільки різні секретарі Харківського губернського статистичного комітету та його члени намагалися вкласти у видання щось нове, покращити його. При цьому міг враховуватися й досвід інших губерній і областей в цій справі, оскільки між установами існував обмін виданнями. Також мала місце наявність неявної конкуренції між губерніями в справі публікації статистико-інформаційних збірників, тому кожний комітет намагався завдяки цим виданням показати губернію якомога ширше, з більшою кількістю відомостей.

Всю інформацію в «Памятной книжке Харьковской губернии» і «Харьковском календаре» ми розділили на загальноімперську й світову («загальні відомості») та місцеву. Проаналізувавши їх співвідношення, ми дійшли висновку про те, що загальна інформація мала більш «обов'язковий» характер і не відрізнялася розмаїттям матеріалів. Такі дані мали на меті донести обов'язкову актуальну інформацію до відома населення. Як правило, вони були загальними для всіх подібних видань імперії. Натомість, місцеві дані мали більш широкий спектр наповненості, відрізнялися різноплановістю інформації (зокрема, науково-популярними статтями з історії, природи краю тощо). Якщо загальні матеріали стосувалися лише конкретних сфер життя суспільства (релігія, фінансова сфера, тощо), то місцеві дані стосувалися практично всіх сфер життя місцевого населення. Зазначимо, що до 1880-х рр. загальної інформації було дещо більше, а місцева переважала здебільшого за рахунок адрес-календаря. Проте, зазначимо, що місцеві відомості з кожним випуском поступово зростали. У 1880-х рр. ситуація дещо змінилася,

оскільки до місцевих даних додавалися більше статистичних відомостей і науково-популярних матеріалів. З 1890-х рр. інформація у виданні почала зменшуватися, деякі розділи були переукомплектованими (об'єднувалися або скорочувалися), а з 1907 р. викладення матеріалу в збірнику стає більш лаконічним, роблячи його вузько спрямованим (більше статистико-довідковим, ніж інформаційним). Тим не менш, «Харьковский календарь» все ж таки залишався масовим виданням, розрахованим в першу чергу на різні верстви освіченого населення міста Харкова та губернії та надавав актуальні відомості як статистичного та інформаційного, так і науково-популярного характеру.

Розглянувши деякі статистичні дані (як правило, публікувалися в спеціальному «Статистическом отделе»), наведені в «Харьковском календаре» (зокрема, демографічні), треба зазначити, що до них варто ставитись критично, оскільки на прикладі співставлення даних з всеросійським переписом населення, ми бачимо різні цифри. Така різниця пояснюється відмінністю в методиці збору та обробки матеріалів. Дані щодо населення Харківський губернський статистичний комітет збирав щорічно за допомоги так званого «одноденного перепису». Для цієї процедури існували спеціальні бланки у вигляді анкети з питаннями, які розносилися співробітниками комітету та волонтерами в будинки і квартири. При цьому, питання для будинків і квартир відрізнялися*.

Тим не менш, статистичні відомості, наведені в збірнику, мають значну цінність, оскільки завдяки ним можна простежити динаміку населення в Харкові та губернії, розвиток промисловості та освіти, поступове зростання церковних парафій, розвиток сільського господарства тощо. Основне коло статистичних відомостей, яке розміщувалося в «Харьковском календаре» в кожному випуску, стосувалось території та населення Харкова та губернії. Ці дані подавалися за окремими підрозділами. Наприклад, населення за

* Останній такий перепис відбувся в грудні 1917 р. Див.: Данные предварительного подсчёта однодневной переписи г. Харькова и его пригородов 31 декабря 1917 года. Б. м., б. г. 18 с.

віросповіданням, за соціальним станом, за місцем проживання та ін. Також населення часто поділялося за статевою ознакою. Територія губернії подавалася як правило по повітах. На відміну від кількості населення, яке постійно збільшувалося, територіальні дані майже не змінювались.

Характеризуючи наукові та науково-популярні матеріали на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря», на нашу думку, варто дати їх класифікацію за тематикою окремо, оскільки кількість таких матеріалів у цих збірниках відрізняється. Отже, в «Памятной книжке...» такі матеріали поділяються на статті природознавчого і геолого-географічного характеру, статті з історії та сучасності, статті сільськогосподарського спрямування. Найбільша кількість статей відноситься до першого критерію.

В «Харьковском календаре» ми зустрічаємо значне розмаїття таких матеріалів, їх ми розподілили на статті з історії та сучасності Харкова та губернії, статті з астрономії та природних явищ, статті природознавчого і геолого-географічного характеру, статті з медицини, статті сільськогосподарського спрямування, статті з торгівлі. Деякі з них друкувалися в кількох випусках. В нашому дослідженні спеціально приділялася увага статтям з історії. Здебільшого такі матеріали мали скоріш науково-популярний, просвітницький характер і в них рідко висвітлювались дискусійні питання. На нашу думку, це пов'язано з тим, що основною метою збірника було саме поширення наукових знань, а не вирішення наукових проблем.

Окрім статей, у виданні містилися ще й додатки, які можна поділити на два види: актуальні додатки (мапи залізничних шляхів, настінні календарі тощо) та історичні додатки (історичні плани й мапи). На нашу думку, додатки виконували важливу функцію в «Харьковском календаре»: надавали ґрунтовність, додавали йому широке розмаїття інформації, давали змогу детально уявити, як змінювалося місто та губернія в цілому. Також до

публікацій історичного спрямування ми можемо віднести різноманітні хроніки, які стосувалися не лише Харківської губернії, а й Російської імперії загалом.

Найбільше історичних публікацій ми зустрічаємо вже на сторінках додатку до «Харьковского календаря» – «Харьковского сборника», який був спеціально для цього призначений і виконував просвітницьку функцію. Більшість таких матеріалів носять загальний оглядовий характер, проте в деяких з них підіймалися дискусійні питання (наприклад, зверталась увага на недостатність досліджень, на проблеми збереження та використання архівних матеріалів тощо). Серед авторів статей були як професійні історики (Д. І. Багалій та ін.), так і аматори (М. О. Лащенко та ін.). Завдяки цьому видання, які знаходяться в центрі нашої уваги, певною мірою відображали рівень розвитку історіографії (зокрема, провінційної). Більшість публікацій на історичну тематику належить вихідцям з історико-філологічного факультету Харківського університету, а отже, їх рівень в цілому відповідав стану історичної науки, який існував на той час в Харківському імператорському університеті.

Таким чином, «Харьковский календарь» є важливим (а почасти й унікальним), в цілому достовірним джерелом з вивчення історії міста Харкова та Харківської губернії, оскільки на його сторінках розміщувалися різноманітні дані, які дозволяють ширше уявити динамічний розвиток регіону в другій половині XIX – на початку XX ст., дослідити модернізаційні процеси, а також знайти безліч конкретних фактів стосовно окремих закладів, організацій, підприємств і осіб. Створення подібних досліджень, пов'язаних з пам'ятними книжками і календарями інших губерній та областей Російської імперії дозволить в майбутньому створити цілісну характеристику цих ґрунтовних статистико-інформаційних збірників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бессарабский календарь на 1883 год, изданный, по распоряжению Губернского Начальства, редакцией «Бессарабских губернских ведомостей». Кишинёв : Тип. Бессарабского Губернского Правления, [1882]. Год первый. XIII, 108, VI, 133, 24 с. [1] л. карт., разд. паг.
2. Весь Харьков: Справочная книга на 1925 год. Харьков : Коммунист, 1925. 505, 292 с. разд. паг.
3. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. Харьков : Тип. А. А. Либин, 1914. Вып. I. 68 с. + 13 картогр.
4. Данные предварительного подсчёта однодневной переписи г. Харькова и его пригородов 31 декабря 1917 года. Б. м., б. г. 18 с.
5. Дело о распространении в Харьковской губернии печатного издания «Харьковский календарь» (15 сентября 1910 г. – 27 января 1911 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 231. 89 арк.
6. Документы (списки чиновников, рапорта, переписка) к составлению печатного издания «Харьковский календарь» на 1917 г. (21 сентября – 27 октября 1916 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 272. 350 арк.
7. Документы (списки, сведения, переписка) о подготовке второй всеобщей переписи населения в Харьковской губернии, том 1 (05 февраля – 10 декабря 1914 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 245. 37 арк.
8. Документы (списки, сведения, переписка) о подготовке второй всеобщей переписи населения в Харьковской губернии, том 2 (31 июля – 13 декабря 1914 г.). ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 245. 246 арк.

9. Документы (статистические ведомости, таблицы, рапорта) к статистическому описанию Харьковской губернии (20 января – 03 марта 1862 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 56. 62 арк.

10. Документы (статистические ведомости, таблицы, рапорта) о подготовке к изданию статистического «Харьковского календаря» (10 января – февраль 1877 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 106. 57 арк.

11. Документы (статистические ведомости, таблицы, рапорта) о подготовке к изданию статистического «Харьковского календаря», том 1 (22 июля – 20 ноября 1879 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 129. 131 арк.

12. Журнал регистрации входящих документов (04 января 1882 г. – 27 февраля 1886 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 325. 131 арк.

13. Журнал регистрации входящих документов (08 января – 30 декабря 1880 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 319. 44 арк.

14. Журнал регистрации входящих документов. 31 января 1868 г. – 18 апреля 1873 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 289. 98 арк.

15. Журнал регистрации исходящих документов (07 января – 31 декабря 1880 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 320. 48 арк.

16. Журнал регистрации исходящих документов (25 апреля 1873 г. – 19 июля 1879 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 294. 132 арк.

17. Исторический вестник. Ист.-лит. журнал. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1891. Т. XLVI. 952 с.

18. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. Харьков : Тип.-лит. П. Д. Калугина, [б. г.] 133 с.: с ил.
19. К вопросу об организации статистики в Харькове. *Южный край*. 1892. 2 марта.
20. К деятельности школьной комиссии губернского земства. *Южный край*. 1897. 23 сент.
21. К XIII Археологическому съезду в Екатеринославе: харьковская комиссия по подготовке съезда. *Южный край*. 1903. 5 мая.
22. Календарь атеиста. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Политиздат, 1967. 288 с.
23. Календарь восстановителя железных дорог на 1945 год. Москва : Трансжелдориздат, 1945. 216 с.
24. Календарь и памятная книжка для нотариусов на 1889 год / изд. и ред. М. М. Нейман. Дубно : Тип. Нейман и Ко, 1888. Год издания 6-ой. 131, 46, [78] с.
25. Календарь и Памятная книжка Самарской губернии на 1896 год / Губерн. стат. ком. ; под ред. И. А. Протопопова. Самара : Паров. тип. губерн. правл., 1895. 492 с.
26. Календарь и справочная книжка русского сельского хозяина на 1888 г. : в 2 ч. / сост. А. Баталин и др. Санкт-Петербург : Изд. А. Ф. Девриена, 1887. XVI, 154, 476 с.
27. Календарь муз на 1826 год / изд. А. Измайлов и П. Яковлев. Санкт-Петербург : В тип. А. Смирдина, 1826. 340 с.
28. Календарь на 1890 год и справочная книга для чтения полиции и корпуса жандармов при производстве дознаний и при исследовании преступлений и проступков / сост. А. Н. Гусев. Харьков : Тип. Бирюкова, 1890. VI, XXXIV, 168 с.
29. Календарь Харьковского губернского земства на 1913 год. Харьков : Печатня С. П. Яковлева, 1913. 329 с.; 6 л. ил., карт.

30. Календарь: адресная и справочная книга г. Киева на 1915 год. Киев : Изд-во Правления общ-ва скорой мед. помощи, 1916. [Год изд. 12-й] : с планом г. Киева. 650 с.

31. Календарь-ежегодник Приднепровья. Екатеринослав : Тип. М. С. Копылова, 1910. XLIV, 388, XXXVI с.

32. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. Год десятый. Т. XXXIV, 1891 г. Июль, Август и Сентябрь.

33. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. Харьков : Тип. губерн. правл., 1896. Вып. 1. X1, X, 85, 9 + 6 табл.

34. О новом положении о статистических комитетах членов комитетов и другая переписка, май 1861 – август 1866. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 55. 91 арк.

35. О присылке разными статистическими комитетами памятных книжек, трудов и других изданий за 1868 год (препроводительные сообщения), 1868 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 75. 19 арк.

36. Опросные листы однодневной переписи населения города Харькова за 29 апреля 1879 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 131. 37 арк.

37. Организация городской статистики в Харькове. Южный край. 1894. 8 янв.

38. Памятная книжка Благовещенского базара в г. Харькове. Харьков : Тип.-лит. Зильберберг и Сыновья, 1904. 25 л.

39. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. Екатеринослав : Тип. губерн. правл., 1860. 258 с.

40. Памятная книжка Кировской области и календарь на 2004 год : Инф.-стат. сб. Киров : Кировский обл. ком. гос. стат. Вятское книж. изд-во, 2003. 1-й (50-й) год изд. 288 с.

41. Памятная книжка Санкт-Петербургской губернии на 1864 год / изд. Санкт-Петербург. стат. ком. Санкт-Петербург : [Тип. Санкт-Петербург. губерн. правл.], 1864. 428 с.

42. Памятная книжка театрала : Русский театр в 1887 г. / сост. М. В. Карнеев. Санкт-Петербург : Тип. Департамента уделов, 1888. 31 с.

43. Памятная книжка Харьковской губернии на 1862 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1862. [2], IV, [1], 232, [1] с.

44. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. IV, 340 с.

45. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. IV, 338 с.

46. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. VIII, 385 с.

47. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1866. VIII, 342, 139 с.

48. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1867. [2], VI, 384, 92 с.

49. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. 745 с. разд. паг.

50. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1904. XLVI. Харьковская губерния. [8], XVIII, 300 с.

51. Переписка комитета с учреждениями губернии о подготовке второй всеобщей переписи населения и сборе статистических сведений о губернии (08 января – 29 ноября 1913 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 240. 56 арк.

52. Переписка комитета с учреждениями губернии о предоставлении статистических сведений (10 сентября 1858 г. – 20 ноября 1865 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 48. 23 арк.

53. Переписка комитета с учреждениями губернии о распространении «Харьковского календаря» (07 января – 11 июня 1910 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 222. 75 арк.

54. Переписка комитета с учреждениями губернии о распространении печатного издания «Харьковский календарь» (08 января – 08 декабря 1914 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 248. 47 арк.

55. Переписка комитета с учреждениями губернии об оплате «Памятной книжке Харьковской губернии» (28 марта – 15 мая 1868 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 74. 21 арк.

56. Переписка комитета с учреждениями губернии об оплате проданных экземпляров печатного издания «Харьковский календарь», т. 2, 03 января 1885 г. – 12 апреля 1918 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 146. 14 арк.

57. Переписка комитета с учреждениями губернии об оплате проданных экземпляров печатного издания «Харьковский календарь», том 1 (28 декабря 1883 г. – 27 марта 1884 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 145. 38 арк.

58. Переписка комитета с учреждениями о распространении статистических изданий и сборе статистических сведений в губернии (12 января 1912 г. – 10 января 1913 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 236. 68 арк.

59. Переписка комитета с учреждениями Харьковской губернии о распространении печатного издания «Харьковский календарь» (08 ноября 1910 г. – 24 января 1913 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 239. 83 арк.

60. Переписка комитета с учреждениями Харьковской губернии о распространении печатного издания «Харьковский календарь» (30 декабря 1914 г. – 08 апреля 1915 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 257. 56 арк.

61. Переписка комитета с церковными учреждениями о предоставлении статистических сведений движения населения губернии (25 – 31 января 1883 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 142. 10 арк.

62. Переписка разных учреждений с препровождением денег за высланную им памятную книжку Харьковской губернии. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 57. 97 арк.

63. Переписка с профессорами Харьковского университета об избрании их в члены-корреспонденты статистического комитета, июнь 1854 г. – 14 октября 1860 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 8. 34 арк.

64. Переписка с учреждениями губернии о распространении печатных статистических изданий, предоставлении статистических сведений в губернии и административно – хозяйственным вопросам (04 января – 07 декабря 1914 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 250. 41 арк.

65. Переписка с учреждениями Харьковской губернии о предоставлении статистических сведений статистическому комитету (07 мая – 13 июня 1914 г.). *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 249. 63 арк.

66. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1835. Т. 9 : 1834 : [в 2 отд-ниях]. Отд-ние 2. № 7380–7716.

67. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1862. Т. 35. 1860 : [в 2 отд.]. Отд-ние 2. № 36059–36489.

68. Приходно-расходная книга комитета за 1880 г., том 1. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 321. 68 арк.

69. Приходно-расходная книга комитета за 1880 г., том 2. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 322. 33 арк.

70. Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 26 мая 1864 г. – 15 ноября 1866 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 61. 205 арк.

71. Протоколы общих собраний Харьковского губернского статистического комитета, 1 мая 1867 г. – 2 июня 1868 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 72. 132 арк.

72. Список домовладельцев города Харькова, с показанием стоимости их недвижимых имуществ, для взимания государственного налога и земских сборов, определенной на 1887 год / Харьк. гор. управа. Стат. отдел. Харьков, 1887. 359 с.

73. Статистические таблицы о количестве родившихся, заключённых браков и умерших в Валковском уезде Харьковской губернии за 1870 г. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 86. 73 арк.

74. Труды Статистического отдела Харьковской городской управы. Харьков, 1914. Вып. 1. 68 с.

75. Украинский вестник на 1816 год. Харьков: В Университ. тип., 1816. Книжка двенадцатая. Месяц декабрь.

76. Украинский вестник на 1816 год. Харьков : В Университетской типографии, 1816. Часть четвёртая. Месяц октябрь. URL : <https://archive.org/details/UkrainenVestnik1816/page/n91/mode/2up> (дата звернения : 15.11.2020).

77. Украинский домовод, издаваемый Федором Пильгером. 1817-й год. Месяц февраль. Харьков: В Университ. тип., 1817. Кн. 2. С. 73-95.

78. Харків – статистичний збірник до 350-річчя / за ред. М. Л. Чмихало і О. Г. Мамонтова. Харків : Фактор, 2004. 296 с.

79. Харьковский губернские ведомости. 1839. 17 июня. № 23.

80. Харьковский епархиальные ведомости. Харьков: В Университ. тип., 1869. Т. 8. X, 448 с.

81. Харьковский Демокрит: Тысяча первый журнал. Харьков: Тип. Харьк. ун-та, 1816. № 1-6. [380 с.]

82. Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. 878 с. разд. паг.

83. Харьковский календарь на 1869 год / сост. А. Подвысоцкий. Харьков : Печатано в Губерн. тип., 1868. Год первый. 384 с. разд. паг.

84. Харьковский календарь на 1870 год. Харьков : САГА, 2008. 408 с. (Репринт. изд.).

85. Харьковский календарь на 1870 год: с картою русских железных дорог / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1869. [2], 2, [1], VII, [4], 352, [2] с., [1] л. карт, [17] л. объявл.

86. Харьковский календарь на 1871 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й : с картою Харьковской губернии. VI, 582 [72] с.

87. Харьковский календарь на 1872 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1871. Год 4-й: с планом города Харькова. VI, 474, [56] с.

88. Харьковский календарь на 1873 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. XI, 560, [26] с.

89. Харьковский календарь на 1874 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1873. Год второй. 542 с. разд. паг.

90. Харьковский календарь на 1875 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий. 724 с. разд. паг.

91. Харьковский календарь на 1876 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. 780 с. разд. паг.

92. Харьковский календарь на 1877 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1876. Год пятый : с приложением карты Харьковской губернии. 794 с. разд. паг.

93. Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. 792 с. разд. паг.

94. Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой. 720 с. разд. паг.

95. Харьковский календарь на 1880 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1879. Год восьмой. 836 с. разд. паг.

96. Харьковский календарь на 1881 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. И. И. Киткевича. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1880. Год девятый. 672 с. разд. паг.

97. Харьковский календарь на 1882 год / изд. Харьков. губерн. стат. Комитета ; под ред. секретаря И. И. Киткевича. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1882. Год десятый. 496 с. разд. паг.

98. Харьковский календарь на 1883 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; ред. секретарь ком. И. И. Киткевич. Харьков : Тип. Харьков. губерн. Правл., 1882. Год одиннадцатый. 726 с. разд. паг.

99. Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. 676 с. разд. паг.

100. Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. 892 с. разд. паг.

101. Харьковский календарь на 1887 год : в 2 кн. / издание Харьков. Губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1886. Год пятнадцатый. 1043 с. разд. паг.

102. Харьковский календарь на 1888 год (високосный) : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; [предисл. В. И. Касперова]. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Год шестнадцатый. 690 с. разд. паг.

103. Харьковский календарь на 1889 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Год семнадцатый. 587 с. разд. паг.

104. Харьковский календарь на 1890 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Год восемнадцатый. 658 с. разд. паг.

105. Харьковский календарь на 1891 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Год девятнадцатый. 664 с. разд. паг.

106. Харьковский календарь на 1892 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1892. Год двадцатый. 622 с. разд. паг.

107. Харьковский календарь на 1893 год : в 2 кн. с прилож. карты Харьковской губернии / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Год двадцать первый. 782 с. разд. паг.

108. Харьковский календарь на 1894 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Год двадцать второй : с прилож. плана г. Харькова. 962 с. разд. паг.

109. Харьковский календарь на 1895 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Год двадцать третий. 788 с. разд. паг.

110. Харьковский календарь на 1896 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Год двадцать четвёртый с прилож. «Харьковского сборника». 822 с. разд. паг.

111. Харьковский календарь на 1897 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. Год двадцать пятый. 887 с. разд. паг.

112. Харьковский календарь на 1898 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Год двадцать шестой. 581 с. разд. паг.

113. Харьковский календарь на 1899 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1899. Год двадцать седьмой. [2], XVIII, 332, VIII, 280 с., [1] л. табл., [2] л. пл., [51] л. рекл. объявл.

114. Харьковский календарь на 1900 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, 1900. Год двадцать восьмой. 662 с. разд. паг.

115. Харьковский календарь на 1901 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : [б. и.], 1901. Год двадцать девятый. 578 с. разд. паг.

116. Харьковский календарь на 1902 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Варшавчика, Гессена и Молчадского, 1902. Год тридцатый : с прилож. плана 16 городов Харьковского наместничества и стенного календаря. 648 с. разд. паг.

117. Харьковский календарь на 1903 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком.; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Гессен, Молчадского и Варшавчика, 1903. Год тридцать первый : с прилож. карт 15 уездов и общей карты Харьковского наместничества 1787 г. и стенного календаря 720 с. разд. паг.

118. Харьковский календарь на 1904 год / изд. Харьков. губерн. стат. комитета ; под ред. М. И. Плещеева. Харьков : [Б. и.], 1904. Год тридцать второй : с прилож. плана г. Харькова. 712 с. разд. паг.

119. Харьковский календарь на 1905 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. М. И. Плещеева. Харьков : Тип. Г. Б. Молчадского, 1904. Год тридцать третий. 748 с. разд. паг.

120. Харьковский календарь на 1906 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1906. Год тридцать четвёртый. 634 с. разд. паг.

121. Харьковский календарь на 1907 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1907. Год тридцать пятый. 455 с. разд. паг.

122. Харьковский календарь на 1908 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1908. Год тридцать шестой. 408 с. разд. паг.

123. Харьковский календарь на 1909 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1909. Год тридцать седьмой. 408 с. разд. паг.

124. Харьковский календарь на 1910 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1909. Год тридцать восьмой. 388 с. разд. паг.

125. Харьковский календарь на 1911 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1910. Год тридцать девятый. 592 с. разд. паг.

126. Харьковский календарь на 1912 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1911]. Год сороковой. 540 с. разд. паг.

127. Харьковский календарь на 1913 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1912]. Год сорок первый. 594 с. разд. паг.

128. Харьковский календарь на 1914 год / изд. Харьков. губерн. стат. комитета. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1913]. Год сорок второй. 610 с. разд. паг.

129. Харьковский календарь на 1915 год / издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1914]. Год сорок третий. 532 с. разд. паг.

130. Харьковский календарь на 1916 год / изд. Харьков. губерн. стат. комитета. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1915]. Год сорок четвёртый. 508 с. разд. паг.

131. Харьковский календарь на 1917 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., [1916]. Год сорок пятый. 354 с. разд. паг.

132. Харьковский народный календарь на 1896 год (високосный) / сост. и изд. И. В-ский. Харьков : Тип. А. И. Степанова, 1895. Год первый : с приложением карты южных железных дорог. 321 с. разд. паг.

133. Харьковский народный календарь на 1899 год / [сост.] И. Водолажского. Харьков : Тип. «Печат. дело», 1898. Год второй : с адрес-календарём г. Харькова и картой железных дорог. 298 с. разд. паг.

134. Харьковский народный календарь на 1908 год. Харьков : Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1907. [3], VII, 26, 7, 3, 65, [4], 32, 16, [1] л. портр., [2] л. рекл. объявл.;

135. Харьковский народный календарь на 1910 год. Харьков : Тип. Губерн. Правл., здание Присутственных мест, 1909. V, 100, 102, 114, 15 с.; 23 л. рекл. объявл.

136. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1887. Вып. 1. II, 278, V с.

137. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1896. Вып. 10. [4], 518, VI с.

138. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1897. Вып. 11. [8], 496 с.

139. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1898. Вып. 12. [8], 282, 202 с.

140. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1888. Вып. 2. 588 с.

141. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1889. Вып. 3. 358 с.

142. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1890. Вып. 4. 288 с.

143. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. И. Касперова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Вып. 5. 407 с.

144. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1892. Вып. 6. 394 с.

145. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1893. Вып. 7. [4], II, 476 с.

146. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. / под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1894. Вып. 8. 600 с.

147. Харьковский сборник / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. В. В. Иванова. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1895. Вып. 9 : с приложением карты Слободских полков за 1764 г. [4], 494 с.

148. Хозяйственный календарь на лето Господне 1808, которое есть высокосное, то есть, содержащее в себе 366 дней / переведен с пол. в Харьков. Коллегиуме Р. К. П. и К. А. П. Харьков : В Унив. тип., 1808. 104 с.

149. Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е / переведён с пол. в Харьков. коллегиуме. Харьков : В Унив. тип., 1808. 105 с.

150. Аксьонова Н. В. Етнографія українців у виданнях Воронежського, Курського та Харківського губернських статистичних комітетів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2012. № 1006. Вип. 15. С. 62–69.

151. Алексеев А. Из истории русских календарей. *Альманах библиофила*. 1984. Вып. 16. С. 124–146.

152. Альбовский Е. А. История Харьковского Слободского казачьего полка (1651–1765) : с приложением карты Слободских полков. Харьков: Тип. губерн. правл., 1895. 231 с.

153. Альков В. А. Харків наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Харків, 2012. 18 с.

154. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград : Наука, 1991. 199 с.

155. Андреева Н. Ф., Нечаева С. Ф. К вопросу об определении понятия «периодическое издание». *Сборник методических статей по библиотековедению и библиографии*. 1965. Вып. 18. С. 37–50.

156. Анучина Я. Первая Памятная книжка Воронежской губернии. *Воронежский краеведческий вестник*. 2007. Вып. 8. С. 44–54.

157. Арапова Ю. В., Кабытов П. С. Памятные книжки и адрес-календари как источники по истории местного самоуправления городов Среднего Поволжья. *Вестник НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия*. 2015. № 3 (35). С. 7–12.

158. Багалея Д. Заслуги Харьковского университета в деле развития местной журналистики. *Харьковские губернские ведомости*. 1903. 17 янв. С. 2.

159. Багалея Д. И. Филомафитский Евграф Матвеевич. *Русский биографический словарь*. Санкт-Петербург : Императорское Русское историч. общ-во, 1901. Т. 21 : Фабер – Цявловский. С. 128–129.

160. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Харьков : [Б. и.], 2004. Т. 2. 982 с. (Репринт. изд.).

161. Бакіров В. С. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна : віхи історії. *Краєзнавство*. 2006. № 1–4. С. 121–125.

162. Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917) : предварит. список. Санкт-Петербург : Изд-во РНБ, 1994. 500 с.

163. Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : сводный каталог-репертуар. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. 645 с.

164. Бездрабко В. В. Журнал «Краєзнавство» та його роль у розвитку історичних регіональних досліджень 1920–1930-х рр. : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2000. 19 с.

165. Бездрабко В. В. Класифікація документів як теоретична проблема історичної науки: новітні здобутки. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2009. Вип. 160–161. С. 3–10.

166. Бердинских В. А. Уездные историки и русская провинциальная историография. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. 522 с.

167. Берлин В. Д. Не весь Харьков. Харьков : СИМ, 2014. 112 с.

168. Бершай С. «Православний Церковний Календар» як релігійне періодичне видання. *Інформаційна сфера як духовне явище* / за ред. А. Москаленка. Київ : Центр вільної преси, 1999. С. 105–113.

169. Беліков Ю. А. Діяльність Харківського купецтва у сфері фінансів і кредиту (60-ті роки XIX ст. – 1917 р.). *«Історія та географія»*. 2002. Вип. 9. С. 90–97.

170. Бобков В. В. Динамика численности и этноконфессиональной дифференциации населения Таврической губернии на страницах местных статистических изданий. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. 2001. Вип. 3. С. 4–6.

171. Бобков В. В. К вопросу о деятельности Таврического губернского комитета: Г. Н. Часовников. *Арсений Иванович Маркевич* : Материалы I Таврич. междунар. науч. чтений (г. Симферополь, 19 мая 2000 г.). Симферополь, 2000. С. 34–37.

172. Бобков В. В. Керчь-Еникальский статистический комитет : Создание и основные направления деятельности. *Боспорские исследования*. 2003. Вып. 3. С. 147–157.

173. Бобков В. В. Памятные книжки Таврической губернии и их роль в историческом краеведении Крыма (XIX – начало XX века). *Клио*. 2004. № 2/3. С. 4–7.

174. Богдан С. К. «Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія»: у пошуках структури і стилю. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., 22–23 груд. 1995 р. Львів, 1995. С. 116–119.

175. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання* : матеріали круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). Харків, 2016. С. 5–13.

176. Бойко А. А. Журнал «Вера и Разум» у контексті української релігійної преси. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 32–35.

177. Бондаренко В. Становлення газетної реклами у пресі Східної України («Полтавские губернские ведомости», «Киевские губернские ведомости», 1846–1849 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 211–215.

178. Бондаренко Г. «Вера и разум». *Харківщина* : енцикл. слов. / редкол. : С. І. Посохов та ін. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 65.

179. Бондаренко Г. «Харьковские епархиальные ведомости» *Харківщина* : енцикл. слов. / редкол. : С. І. Посохов та ін. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 405.

180. Бондаренко Г. А. Організаційні аспекти функціонування православної періодики Харківської єпархії (1862–1917 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 50. С. 161–169.

181. Бондаренко Г. А. Проблеми освіти та виховання на сторінках православних періодичних видань Харківської єпархії 1862–1917 : автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Харків, 2015. 20 с.

182. Бондаренко С. К. Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії). Харків : [Б. в.], 2015. 220 с.

183. Булах Т. Д. Історія реклами у видавничій справі : навч. посібник для студентів вищ. навч. закл. Харків, 2011. 224 с.

184. Владимир (Швец), архимандрит. Богословские исследования. Харьков : Майдан, 2017. 284 с.

185. Владимир (Швец), архимандрит. Из истории Харьковской епархии : (К 5-летию блаженной кончины Высокопреосвященнейшего Митрополита Никодима (Руснака). Харьков : Майдан, 2017. 168 с.

186. Во главе города : Руководители Харьковского городского самоуправления / А. Н. Головки и др. Харьков : Криница, Ун-т внутр. дел, 1998. 156 с.

187. Вовк О. І. Постать Василя Каразіна в історіографії. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с.

188. Воронова М. Ю. Авторська позиція і авторське «я» в політичних портретах- книгах. *Наукові записки*. 2003. № 13. С. 59–64.

189. Георгієвська В. В., Сидоренко Н. М. Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX – початок XX ст.) : навч. посіб. Київ : АДЕФ-Україна, 2010. 224 с.

190. Гой В. М. Реклама в галицькій пресі: традиції і сучасність. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9-10 грудня 1993 р.). Львів, 1993. С. 201–203.

191. Гресь С. М., Ситько Е. С. Памятные книжки Гродненской губернии» как исторический источник. *Апробация*. 2014. № 2. С. 27–29.

192. Гречихин А. А., Здоров И. Г. Информационные издания : типология и основные особенности подготовки. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Наука, 1998. 272 с.

193. Грицкевич В. П., Каун С. Б., Ходин С. Н. Теория и история источниковедения : учеб. пособ. для студ. заочн. отд-ний гуманит. отд-ний вузов. Минск : БГУ, 2000. 164 с.

194. Дашкевич Я. Історія журналістики та завдання просопографії. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 24–30.

195. Дерлеменко В. Розповсюдження бібліографічними джерелами і сільськогосподарською періодикою науково-технічної інформації в Україні (кінець XVIII – перша половина XX ст.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. Сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 198–201.

196. Дмитрук В. Т. Нарис з історії української журналістики XIX ст. : посіб. для студ. ф-ту журналістики. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. 145 с.

197. Добротворский Василий Иванович. *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 184.

198. Дорошок Н. А. Земська статистика Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): джерельна база. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 62–65.

199. Дулов А. Н., Юрчак Д. В. Роль А. М. Сементовского в издании «Памятных книжек Витебской губернии». *Статистика и краеведение: история, опыт и перспективы* : материалы регион. науч.-практ. конф. Смоленск, 2012. С. 62–65.

200. «Духовный вестник». *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 187.

201. Дятлова И. П. Отчёты губернаторов как исторический источник. *Проблемы архивоведения и источниковедения*: материалы науч. конф. архивистов Ленинграда (Ленинград, 4–6 февр. 1964 г.). Ленинград, 1964. С. 228–231.
202. Економічна наука в Харківському університеті / В. В. Глущенко, В. В. Александров та ін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. 332 с.
203. Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4. Ка – Ком. 528 с.: іл.
204. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва : Высш. шк., 1983. 352 с.
205. Єремєєв П. Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825–1917 рр.). Харків : Раритети України, 2018. 272 с.; іл.
206. Жвакина Т. А. Памятные книжки Забайкальской области. *Мир библиографии*. 2009. № 1. С. 74–78.
207. Журнали, які видавалися у Харкові. *Педагогічна Харківщина* : довідник / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1997. С. 30–37.
208. Зайни Р. Л. К вопросу о календаре как типе периодического издания (на примере календарей на татарском языке). *Учёные записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2009. Т. 151. Кн. 5. Ч. 1. С. 110–117.
209. Заремба С. З. Внесок губернських статистичних комітетів у розвиток пам'яткознавства. *Історія Русі-України* : (іст.-археол. зб.). Київ, 1998. С. 273–274.
2010. Здоровега В. Й. Преса і влада. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 8–13.

211. Здоровега В. Й. Сьогодні і завтра української журналістики. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19-20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 28–31.

212. Здоровега В. Й. Українська періодика у сучасному національному інформаційному просторі. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., 22–23 грудня 1995 р. Львів, 1995. С. 11–18.

213. Зелінська Н. Становлення професійної видавничої діяльності у дзеркалі української періодики (кінець XIX – перша третина XX ст.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 518–521.

214. Иващенко В. Ю. Нёльдехен Карл Карлович. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.)* : биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева. Москва, 2011. С. 116–117.

215. Ижицкий Г. Харьков в газетном репортаже. 1917. Харьков : Сага, 2014. 192 с.

216. Ижицкий Г. В. Харьков в газетном репортаже и рекламных объявлениях. Харьков : Фолио, 2011. 126 с.

217. Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : библиогр. указ.: в 2 ч. / сост. М. Г. Швалб, Л. П. Калинина, С. Н. Мельник. Харьков : Изд-во ХГУ, 1999. Ч. 1. 1805–1860 гг. 113 с.

218. Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ : библиогр. указ. : в 2 ч. / сост. С. Н. Мельник, М. Г. Швалб. Харьков : Изд-во ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. Ч. 2. 1861–1917 гг. 169 с.

219. Ильинский Л. К. Что такое «повременная печать». *Литературно-библиологический сборник*. 1918. Вып. 1. С. 107–118.

220. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского

и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. Харьков : Сага, 2007. 45, 168, 390, XII с., 15 л. портр., 91 с.

221. Историческая хронология Харьковской губернии / сост. К. П. Щелков. Харьков : Сага, 2007. 378 с. (Репринт изд.).

222. История города Харькова XX столетия / А. Н. Ярмыш, С. И. Посохов, А. И. Эпштейн и др. Харьков : Фолио; Золотые страницы, 2004. 686 с.

223. Источниковедение истории СССР : учебник / под ред. И. Д. Ковальченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 1981. 496 с.

224. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособ. / Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва : РГУ, 1998. 702 с.

225. Іванін О. М. Харківський університет і газета «Харьковские губернские ведомости» у 1838–1863 рр. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2007. № 766. Вип. 51. С. 50–54.

226. Іванова І. Ф., Шевченко А. В. Миколаївська періодика 20-х років: відображення загальних тенденцій розвитку української преси. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 75–77.

227. Іващенко О. В. Журнальна продукція Харківщини : Традиція і пошук нових імперативів дизайну. *Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво* : зб. наук.-попул. ст. 2005. Чис. 5. С. 147–154.

228. Історико-культурні традиції Слобожанщини XVII–XXI ст. : монографія / А. С. Міносян, О. В. Головка, І. П. Коршунова та ін. Харків : ХДУХТ, 2010. 175 с.

229. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

230. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Харківська область / редкол. : М. А. Сіроштан та ін. Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. 1001, [1] с., [14] арк. фот.: іл.

231. Казьмирчук М. Харківський міський ломбард на сторінках місцевої преси. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. Львів, 2003. С. 261–263.

232. Карпекін К. Г. Памятныя кніжкі беларускіх губерняў як крыніцы па гісторыі іўдзеіскіх абшчын у сярэдзіне XIX – пачатку XX ст. *Актуальныя праблемы істочніковаедзення* : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. Витебск, 2015. С. 238–240.

233. Кауфман И. М. Русские биографические и биобиблиографические словари. Москва : Гос. изд-во культурно-просветительной литературы, 1955. 751 с.

234. Квітко І. С. Біля витоків української наукової періодики : (До ролі М. Грушевського у становленні академічного книговидання). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21–22 грудня 1994 р. Львів; Житомир, 1994. С. 149–153.

235. Квітко І. С. Редакторська проблематика на шпальтах журналу «Книгарь». *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 грудня 1993 р.). Львів, 1993. С. 180–184.

236. Кеппен П. Девятая ревизия: Исследование о числе жителей в России в 1851 году. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1857. 298 с. URL :

https://books.google.com.ua/books?id=BzhYAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 24.10.2020).

237. Киев : энцикл. справ. / под ред. А. В. Кудрицкого. Киев : Глав. ред. Укр. Совет. Энцикл., 1986. 767 с.

238. Кирієнко О. Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 366 с.

239. Кісельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті. Харків : Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 251 с.

240. Клименко Ю. С. Питання історичного краєзнавства на сторінках газети «Харьковские губернские ведомости» (1838–1917 pp.). *«Історія та географія»*. 2010. Вип. 38. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=znpkhnpu_ist_2010_38_38 (дата звернення: 12.09.2020).

241. Книга и книжное дело в Украинской ССР. Сб. документов и материалов. 1917–1941. Киев : Наукова думка, 1985. 477 с.

242. Книга : энциклопедия / редкол.: И. Е. Баренбаум, А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. Москва : Большая Рос. Энцикл., 1998. 800 с.

243. Ковальський М. П. Джерельна база історичних досліджень: дефініція, структура, рівні (до історіографії питання). *Наукові записки (Острозька академія)*. 1999. Т. 2. Ч. 1. С. 6–8.

244. Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов. *Археографический ежегодник за 1986 год*. 1987. С. 85–96.

245. Кондратьев А. Н. Предисловие к описи № 1 дел постоянного хранения фонда № 51, Харьковский губернский статистический комитет, г. Харьков. URL : <http://archives.kh.gov.ua/wp-content/uploads/2016/11/%D1%84-51.pdf> (дата звернення: 11.05.2020).

246. Кондратюк Р. Ю., Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Періодика Житомирщини як краєзнавче джерело. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 218–220.

247. Корсак О. В. Издательская деятельность статистических комитетов белорусских губерний (1830-е – начало 1900-х годов). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2017. № 1. С. 9–16.

248. Кравченко В. В. «Харьковский Демокрит» // *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. С. 362.

249. Красиков М. Краєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету (1861–1917). *Всеукраїнська краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю Українського комітету краєзнавства* : тези доп. Харків, 1995. С. 23–25.

250. Краткий справочник книголюба / сост. и общ. ред. А. Э. Мильчина. Москва : Книга, 1984. 480 с.

251. Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков : Сага, 2011. 394 с.

252. Кузнец С. Денежная заработная плата рабочих и служащих фабрично-заводской промышленности г. Харкова в 1920 году. *Материалы по статистике труда на Украине*. 1921. Вып. 2 (июль). С. 53–64.

253. Кузнецова О. Д. Актуальні проблеми класифікування періодики України. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. Львів ; Житомир, 1994. С. 111–114.

254. Кузнецова О. Д. Журналістські методи в періодиці та їх класифікація. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., 22–23 груд. 1995 р. Львів, 1995. С. 143–145.

255. Кузнецова О. Д. Класифікація газет України. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 133–137.

256. Курас Т. Л., Курас С. Л. Памятные книжки Российской империи как историко-правовой документ. *Иркутский историко-экономический ежегодник*. 2020. С. 455–462.

257. Кухар В. М. Михайло Грушевський і становлення української періодики для народу. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. Львів ; Житомир, 1994. С. 147–149.

258. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. Москва : Территория будущего, 2006. 472 с.

259. Лашук Ю. П. Дослідження періодичних видань Волині, Полісся, Підляшшя та Холмщини (1836–1950 рр.): стан і найважливіші завдання. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 30–34.

260. Левин Д. Э. Памятные книжки губерний и областей в системе книжной культуры дореволюционной России. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи* : указ. содерж. Санкт-Петербург, 2002. С. 17–50.

261. Левин Д. Э. Первые столичные рецензии на памятные книжки Виленской губернии (1852–1854 гг.). *Белорусский сборник*. 1998. С. 41–62.

262. Лёвин С. В. Организация государственной статистики в Российской империи в XIX веке. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение : Вопросы теории и практики*. 2012. № 2(16). Ч. 2. С. 116–120.

263. Левченко Г. С. Газета «Одесский вестник» (1827–1894): внесок у розвиток історичного краєзнавства на півдні України : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2017. 18 с.

264. Литвинов В. В. Первая «Памятная книжка Воронежской губернии» (1856–1906): ее содержание и сотрудники. *Памятная книжка Воронежской губернии на 1906 г.* Воронеж, 1906. С. 73–93.

265. Ловягин А. М. Основы книговедения. Популярный очерк. Ленинград : Кооперат. Товарищество «Начатки знаний», 1926. 164 с.

266. Локтионов Э. Ю. Памятные книжки – разновидность книжной продукции (на примере Таврической губернии). *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2013. Вип. 23. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81293/05-Loktionov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.11.2020).

267. Лосієвський І. Я., Павлюк М. М. Маслович Василь Григорович. *Українська літературна енциклопедія* / редкол. : І. О. Дзеверін та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3. С. 312.

268. Лысогоренко Н. С. Обзор XXV-летней деятельности Второго Харьковского общества взаимного кредита, 1871–1896. Харьков : Тип. Зильберберг, 1896. 71 с.

269. Люзняк М. М. Українська науково-популярна книга в національній культурі кінця XIX – початку XX ст. Львів : ЛДКФ «Атлас», 2010. 504 с.

270. Макаров М. К. О принципах классификации письменных источников (историография вопроса). *Труды Московского государственного историко-архивного института*. 1961. Т. 16. С. 24–52.

271. Мамалига А. І. Лінгвістичні проблеми засобів масової інформації. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 148–151.

272. Марков О. Формування банківської системи на Харківщині (XVIII – поч. XX ст.). *Харків і харків'яни* : наук.-попул. вид. з історії міста та його мешканців. 2003. № 1. С. 35–42.

273. Марков О. В. Перші приватні установи комерційного кредиту в Харкові. *Проблеми історії та археології України* : матеріали V Міжнарод. науч. конф. (Харьков, 4–6 нояб. 2004 г.). Харьков, 2004. С. 104–105.

274. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, учёных и общественных деятелей : в 4 т. Москва : Изд-во Всесоюз. Кн. Палаты, 1956. Т. 1. 444 с.

275. Мелешенко О. К. Інформаційні моделі в українській періодиці. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9-10 грудня 1993 р.). Львів, 1993. С. 143–148.

276. Минаков А. С. Губернские статистические комитеты в системе местного управления пореформенной России. *Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура* : сб. науч. тр. VI Міжнарод. науч. конф., г. Белгород, 27–28 окт. 2011 г. Белгород, 2011. С. 106–112.

277. Миротворцев К. Н. Памятные книжки Воронежской губернии, как источник для экономического и географического изучения территории до Октябрьской Революции. *Труды Воронежского университета*. 1951. Т. 24. С. 133–138.

278. Митина С. И. Гласность как принцип юридической практики во второй половине XIX века (по материалам Новгородских губернских ведомостей и Памятных книжек Новгородской губернии). *Beneficium*. 2020. № 3 (36). С. 77–85.

279. Михайлин І. Л. Нарис історії українського журналістичного мистецтва. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2010. № 903. Вип. 2. С. 61–84.

280. Михайлин І. Л. «Харьковские известия»: культурологічна парадигма. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2007 № 766. Вип. 51. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3303/2/Mihaylin.pdf> (дата звернення: 16.09.2020).

281. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії, 1812–1917. Харків : Колорит, 2007. 366 с.: іл.

282. Соціально-національна структура населення Слобожанщини у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. *Історико-культурні традиції Слобожанщини ХVІІ–ХХІ ст.* : монографія / А. С. Міносян, О. В. Головки, І. П. Коршунова та ін. Харків : ХДУХТ, 2010. С. 39–44.

283. Недопитанський М. І. Проблеми відображення засобами масової інформації соціального стану суспільства. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. Львів ; Житомир, 1994. С. 83–85.

284. Нечиталюк М. Ф. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф., (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 17–22.

285. Ніженець А. Біля джерел української журналістики. *Прапор*. 1957. № 4. С. 93–101.

286. Огар Е. І. Фахова термінологія на сторінках книгознавчих періодичних видань першої третини ХХ ст. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 159–163.

287. Орлов Н. В. Краткий очерк двадцатилетней деятельности Харьковского городского купеческого банка в период 1866 по 1886 годы. Харьков, 1886. 47 с.

288. Остапенко Д. О. Створення та діяльність окружних страхових товариств на Україні (1912–1916 рр.). *Вісник Харківського державного університету : Історія*. 1997. № 413 . Вип. 30. С. 138–143.

289. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. URL : https://pidru4niki.com/1883020851404/dokumentoznavstvo/byuleteni_periodichni_zbirniki_kalendari_ekspres-informatsiya (дата звернення: 11.09.2020).

290. Пам'ятні книжки Херсонської губернії : бібліогр. огляд і покажчик. Херсон : Херсон. обл. універсал. наук. б-ка імені Олеся Гончара, 2004. 42 с.

291. Передирій В. Календар-альманах як тип періодичного видання (за матеріалами галицької преси 20–30-х рр. ХХ ст.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 526–529.

292. Петров О. О. Праці Катеринославського губернського статистичного комітету (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) як джерело до історії міст і сіл. *Історія України: маловідомі імена події, факти*. 2001. Вип. 16. С. 210–214.

293. Петрушко Ю. В. Новітні технології газетного друку: переваги і прорахунки. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., 22–23 груд. 1995 р. Львів, 1995. С. 190–194.

294. Полякова Ю. Ю. «Записки Императорскаго Харьковского университета». *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2010. Т. 10 : 3 – Зор. С. 234.

295. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. 164 с.

296. Посохова Л. Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини ХVІІІ – початку ХІХ століття: мереживо зв'язків і взаємин.

Київська академія. 2014–2015. Вип. 12. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13046/Posokhova_Intelektualy_Kharkivskoho_kolehiumu_druhoi_polovyny_XVIII_pochatku_XIX_stolittia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 22.09.2020).

297. Посохова Л. Ю. Прокопович Андрей Семёнович. *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 398.

298. Почесні члени Харківського університету : біогр. довід. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 355 с.

299. Прутцков Г. В. Введение в мировую журналистику : Антология : в 2 т. Москва : Омега-Л, ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. Т. 1. 416 с.

300. Пьянков С. А. «Адрес-календарь и Памятная книжка» Пермской губернии как исторический источник по крестьянскому хозяйству второй половины XIX – начала XX в. *Россия и мир в конце XIX – начале XX века* : материалы Второй Всерос. науч. конф. молодых учёных, аспирантов и студентов. Пермь, 2009. С. 36–39.

301. Радіонова Н. В. Журнал як форма соціокультурної комунікації на Слобожанщині XIX століття. *Мультиверсум* : філос. альм. Київ, 2005. Вип. 50. С. 102–113.

302. Раздорский А. Обзоры губерний и градоначальств Малороссии, Новороссии, Подолии, Волыни и Слободской Украины 1870–1916 гг. как исторический источник. *Київська старовина*. 2010. № 1. С. 110–120.

303. Раздорский А. И. «Памятная книжка Нижегородской губернии на 1847 год» и её составитель П. И. Мельников-Печерский. *Русская литература*. 2009. № 3. С. 104–109.

304. Раздорский А. И. Памятные книжки Курской губернии: (Ист.-библиогр. обзор). *События и люди в документах курских архивов*. 2009. Вып. 7. С. 81–104.

305. Раздорский А. И. Справочные и статистические издания Курской и Орловской губерний XIX – начала XX вв. : (ист.-библиогр. очерк). *Культурный и научный потенциал региона : Общее прошлое, общее будущее* : материалы межрегион. науч.-практ. конф. Орёл, 2002. С. 53–63.

306. Розкошний А. Фактори достовірності публіцистичного виступу. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 434–437.

307. Романовський В. Значення досліджень Харківського губернського статистичного комітету для пам'яткознавства. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 2005. Т. 11. С. 23–42.

308. Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання. *Харьковский сборник = Харківський збірник* : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р. Харків, 2009. Вип. 1. С. 5–29. (Репр. вид., відтвор. 1887 р.)

309. Романюк М. М. Проблеми створення репертуару української періодики та дослідження історії преси. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 3–12.

310. Рункевич С. «Духовный вестник». *Православная богословская энциклопедия* / под ред. А. П. Лопухина. Петроград, 1904. Т. 5 : Донская епархия – Ифика. С. 128–129.

311. Рункевич С. «Духовный дневник». *Православная богословская энциклопедия* / под ред. А. П. Лопухина. Петроград, 1904. Т. 5 : Донская епархия – Ифика. С. 129–130.

312. Рябець Л. В. Календар. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2012. Т. 12 : Кал – Киї. С. 21–23.

313. Савчук В. І. До питання про суспільну роль засобів масової комунікації. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл.

четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 151–154.

314. Салій Н. Ю. Харківський купецький банк – перший комерційний банк міста. *Десяті Сумцовські читання* : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., присвяч. 150-річчю з дня народж. видат. укр. вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова (м. Харків, 16 квіт. 2004 р.). Харків, 2005. С. 93–94.

315. Секирин А. А. Статистика сектантства и старообрядчества в Воронежской губернии во второй половине XIX – начале XX веков (по материалам Воронежского губернского статистического комитета). *Исторический журнал*. 2017. № 3. С. 137–154.

316. Семененко И. Общества взаимного кредита, их значение и функции : Руководство к организации и ведению дел в Обществах Взаимного кредита. Изд. 2-е. Харьков : Печат. искусство, 1912. 230 с.

317. Серова Е. Д. «Памятные книги Таврической губернии» как источник по истории внутренней торговли Крыма 60-90 гг. XIX века. *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки»*. 2011. Т. 24 (63), № 1 : спецвип. «История Украины». С. 163–170.

318. Сілкова Г. Періодичні видання як об'єкт інформаційно-аналітичних досліджень. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 191–193.

319. Скопа В. А. Памятные книжки – печатный орган региональных центров статистического учёта. *Успехи современной науки и образования*. 2017. Т. 6, № 3. С. 79–81.

320. Слобожаніна Н. Історико-етнографічні публікації у періодичних виданнях Чернігівського губернського статистичного комітету другої половини XIX ст. URL : <http://vuzlib.com/content/view/1848/57/> (дата звернення: 13.08.2020).

321. Словник книгознавчих термінів. Київ : Книжкова палата України, 2003. 160 с.
322. Соколов В. Ю. Видання з астрономії, надруковані в Україні у XVIII ст.: історико-книгознавчий аналіз. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство»*. 2016. Т. 1. Вип. 1. С. 114–134.
323. Соловьєва Л. Памятная книжка как источник. URL : <http://starina44.ru/l-soloveva-pamyatnaya-knizhka-kak-istochnik> (дата звернення: 15.09.2020).
324. Солодовник В. В. Газета. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Київ, 2006. Т. 5 : Вод-Гн. С. 287–289.
325. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков : В Унив. тип., 1910. XIX, 927 с.
326. Срібняк І. Історія журналістики (XVII–XX ст.) : підруч. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. 304 с.
327. Старчикова Н. Е. Историко-краеведческая деятельность губернских статистических комитетов России во второй четверти XIX – начале XX века : (На примере Пензенской губернии) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Пенза, 2004. 193 с.
328. Сушко В. Південна Слобожанщина як об'єкт етнографічного дослідження наприкінці XIX – на початку XXI ст. *Україна в етнокультурному вимірі століть* : зб. наук. пр. 2012. Вип. 2. С. 43–50.
329. Сушко В. А. Етнографічні дослідження Слобожанщини на початку XXI ст. *Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «V Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва» (Київ, 1–2 черв. 2007 р.) URL: http://www.culturalstudies.in.ua/sekcia_s_s2_8.php (дата звернення: 11.08.2020).

330. Сытин И. Д. Календарь. *Жизнь для книги*. Москва, 1985. С. 107–120.
331. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть: біогр. довід. URL : http://alyoshin.ru/Files/publika/timofienko/tim_zodchi_044.html (дата звернення: 24.11.2020).
332. Типология изданий / под ред. А. Э. Мильчина. Москва : Кн. палата, 1990. 231 с.
333. Токарська А. С. Реклама і мовна норма. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21-22 груд. 1994 р. Львів ; Житомир, 1994. С. 144–146.
334. Токарська А. С. Українська преса початку XX ст. в оцінках дослідників. *Українська періодика: історія і сучасність* : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9–10 груд. 1993 р.). Львів, 1993. С. 41–43.
335. Толмачёв А. В. Календарь. *Большая советская энциклопедия*. 3-е изд. Москва, 1973. Т. 11 : Италия – Кваркуш. С. 200.
336. Тоцька Ж. В. Краєзнавча діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету (дореформений період). *Література та культура Полісся*. 2009. Вип. 51. С. 67–73.
337. Травникова И. В. Памятные книжки – провинциальные справочные издания XIX в. (на примере Пензенской губернии). *Вестник Пензенского государственного университета*. 2015. № 3 (11). С. 29–33.
338. Тяпкин Б. Г. Вопросы типологии в современном книговедении. Москва : Знание, 1974. 156 с.
339. Украинский Домовод». *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* / гол. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк, 1980. Т. 9. С. 3305.

340. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / редкол. : І. О. Дзеверін та ін. Київ, 1990. Т. 2 : Д – К. 576 с.: іл.
341. Українські ярмарки та виставки: (історія та сьогодення) : бібліогр. покажч. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик. Харків : Фоліо, 2008. 158 с. : іл.
342. Федореева И. А. «Памятные книжки Иркутской губернии» как исторический источник. *Пятые Макушинские чтения* : материалы научной конференции (г. Томск, 25–26 мая 2000 г.). Томск, 2000. С. 77–79.
343. Філіпенко Л. В. «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 368 с.
344. «Харьковские епархиальные ведомости» *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 501.
345. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.
346. Харківський університет і література : антологія творів випускників, викладачів і студентів / за заг. ред. В. С. Бакірова та Ю. М. Безхутрого. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 452 с.
347. Харьковский губернский статистический комитет. *Справочник научных обществ России*. URL: http://www.snor.ru/index-m=articles&an=sc_498.html (дата звернення: 25.09.2020).
348. Чернюк Л. І. ЗМІ в контексті рекламної діяльності. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 173–176.
349. Шамурин Е. И. Библиографирование и каталогизация периодики. Москва, 1931. 120 с.

350. Шаповал Ю. Г. Часопис «Діло» (1880–1939 рр.): історико-бібліографічний аспект видання. *Українська періодика: історія і сучасність* : доповіді та повідомлення третьої Всеукр. наук.-теорет. конф., 22–23 груд. 1995 р. Львів, 1995. С. 259–270.

351. Шкляр В. І. Соціальна норма і престиж преси. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 25–27.

352. Школьна О. Д. Біля витоків української провінційної преси початку ХХ ст. (співробітники катеринославських часописів). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. другої Всеукр. наук.-теорет. конф., 21–22 груд. 1994 р. Львів ; Житомир, 1994. С. 206–209.

353. Школьна О. Д. Висвітлення історії Придністров'я на сторінках «Екатеринославского юбилейного листка» (1887 р.). *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 35–37.

354. Шмидт С. О. Источниковая база исторической науки и классификация исторических источников. *Источниковедение : Проблемные лекции* : учеб.-метод. модуль. Москва, 2005. С. 278–291.

355. Шпак Л. П. Роль губернских статистических комитетов в развитии книжного дела в русской провинции (середина 1850-х – начало 1880-х годов). *Книга* : исслед. и материалы. 1986. Вып. 53. С. 160–167.

356. Шудрик И. А., Щедрин А. Т. «Духовный дневник» *Православная энциклопедия Харьковщины* / сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков : Майдан, 2009. С. 187–188.

357. Щеблюн Е. И. Памятная книжка Амурской области. *Вестник Дальневосточной государственной научной библиотеки*. 2002. № 2 (15). С. 40–44.

358. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии. Харьков : Сага, 2010. 378 с. (Репринт. изд.)
359. Щелков К. Харьков : Ист.-статист. опыт. Харьков : Тип Губерн. правл., 1880. 72 с.
360. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Типолит. И. А. Ефрона, 1895. Т. 14 : Калака – Кардам. 488 с.
361. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Тип. Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. Т. 37. Хаким – Ходоров. 499 с.
362. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург : Типолит. И. А. Ефрона, 1897. Т. 22 А: Оуэн – Патент о поединках. 500 с.
363. Эпштейн А., Куделко С. Бизнес начался не сегодня : Банковское дело. *Деловая жизнь*. 1993. № 6. С. 32.
364. Эпштейн А., Куделко С. Страхование дело в России. *Деловая жизнь*. 1993. № 8–9. С. 26.
365. Якель Р. Є. Рекламний текст: від сигніфікації до гіперсигніфікації. *Українська періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 груд. 1997 р. Львів, 1997. С. 177–179.
366. Якимович Ю. К. Мир печати : попул. ил. слов.-справ. / науч. ред. В. П. Смирнова. Москва : Домограф, 2001. 295 с.
367. Янкул А. Н. Ежегодник «Харьковский календарь» (1869–1917 гг.) в контексте процессов модернизации второй половины XIX – начала XX в. *XI Машеровские чтения* : материалы междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых учёных (г. Витебск, Республика Беларусь, 18 окт. 2017 г.). Витебск, 2017. С. 198–199.

368. Янкул А. Н. Из области «чистой науки» – в повседневность: статистические данные губернских календарей (на примере «Харьковского календаря» на 1869–1917 гг.). *Актуальные вопросы изучения и преподавания истории, социально-гуманитарных дисциплин и права* : материалы междунар. науч.-практ. конф. к 100-летию ист. ф-та ВГУ имени П. М. Машерова (г. Витебск, Республика Беларусь, 26–28 апр. 2018 г.). Витебск, 2018. С. 48–50.

369. Янкул А. Н. «Памятная книжка Харьковской губернии» (1862–1868 гг.) как источник по изучению края. *Віцебскі край* : матеріялы IV Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 80-годдзю ўтварэння Віцебскай вобласці, (г. Віцебск, Рэспубліка Беларусь, 22 лістап. 2018 г.). Мінск, 2019. Т. 4. С. 156–160.

370. Янкул А. Н. «Харьковский календарь» (на 1869–1917 гг.): структура, направленность и информативность. *Копытинские чтения-I, II* : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилёв, Республика Беларусь). Могилёв, 2018. С. 104–106.

371. Янкул О. До питання про співвідношення загальноімперської та місцевої інформації в «Харьковском календаре» (на 1869–1917 pp.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, Iss. 3. S. 59–64.

372. Янкул О. До питання про типологізацію «Харьковского календаря» (на 1869–1917 pp.) як історичного джерела. *Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)* : матеріали XXXVII-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених. Харків, 2020. С. 67–69.

373. Янкул О. До питання про точність губернської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на матеріалах Харківської губернії). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 145–146.

374. Янкул О. М. З історії довідкових видань на Харківщині: «Харьковский календарь» (на 1869–1917 роки). *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.* : зб. наук. статей з пам'яткоохоронної роботи. 2020. Вип. VI. С. 255–260.

375. Янкул О. Інформація про православні чудотворні ікони у виданні «Харьковский календарь» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні питання богослов'я та історії Церкви (до 1030-річчя Хрещення Київської Русі, 25 річчя канонізації Слобожанських новомучеників та 25-річчя відновлення духовної освіти на Слобожанщині)* : матеріали ІІ Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 9 жовтня 2018 р.). Харків, 2018. С. 168–171.

376. Янкул О. Наукові та науково-популярні матеріали у виданні «Харьковский календарь» (на 1871–1891 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 73-ї Міжнар. конф. (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.), 2020. С. 102–103.

377. Янкул О. Публікації краєзнавчого характеру в «Харьковском сборнике» (до 130-річчя видання). *Краєзнавство у вимірах сучасної науки: (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)* : матеріали XXXV-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (м. Харків, 8 груд. 2017 р.). Харків, 2018. С. 81–82.

378. Янкул О. Роль Харківського університету у виданні «Памятной книжки Харьковской губернии» (1862–1868 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 72-ї міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 37–38.

379. Янкул О. Статистика церковного життя Харківської губернії на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.) : До 150-річчя видання. *Актуальні питання Богослов'я та історії Церкви (до 1900-річчя преставлення святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова)* : матеріали І Міжнародної наук.-практ. конф. (5 жовт. 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 149–151.

380. Янкул О. «Харьковский календарь» як атрибут губернського міста другої половини XIX – початку XX ст. *Краєзнавство в системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)* : матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених (м. Харків, 7 груд. 2018 р.). Харків, 2019. С. 130–131.

381. Янкул О. Церковне життя Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. у відображенні «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» (1862–1917 рр.). *Науково-практична конференція до 25-річчя Харківського Архієрейського Собору 1992 року* : зб. матеріалів конф. (27 квітня 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 119–120.

382. Янкул О. М. Біографічні матеріали на сторінках «Харьковского сборника» (1887–1898 рр.): джерелознавчий аспект. *«Історія та географія»*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 102–109.

383. Янкул О. М. Видання-попередники «Харьковского календаря». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2017. Вип. 24. С. 14–18.

384. Янкул О. М. Реклама банківських, кредитних і страхових установ на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.). *«Історія та географія»*. Харків, 2017. Вип. 54. С. 157–ді161.

385. Ясь О. В. «Губернские ведомости» («Областные ведомости»). *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 243.

386. Fluda-Krokos A. Lwowski Powszechny Kalendarz Domowy i Gospodarski z drukarni Pillerów. URL : http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2905/14_lwowski_powszechny_kalendarz_domowy_a_fluda_krokos.pdf?sequence=1&isAllowed=y. (дата звернення: 15.09.2020).

387. Skrzypkowska J. Polskie kalendarze XIX-wieczne w zbiorach Biblioteki Publicznej m. st. Warszawy Biblioteki Głównej [Zasób elektroniczny]. URL: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/60623/00065707%20-%20Polskie%20Kalendarze%20XIX%20wieczne.pdf>. (дата звернення: 15.09.2020).

Додатки

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Публікації у фахових виданнях України

1. Янкул О. М. Видання-попередники «Харьковского календаря». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2017. Вип. 24. С. 14–18.

URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/9706/10764>

2. Янкул О. М. Реклама банківських, кредитних і страхових установ на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 pp.). *«Історія та географія»*. Харків, 2017. Вип. 54. С. 157–161.

URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/issue/view/106>

3. Янкул О. М. Біографічні матеріали на сторінках «Харьковского сборника» (1887–1898 pp.): джерелознавчий аспект. *«Історія та географія»*. Харків, 2019. Вип. 56. С. 102–109.

URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/hisgeo/issue/view/216>

Публікація у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Європейського Союзу

4. Янкул О. До питання про співвідношення загальноімперської та місцевої інформації в «Харьковском календаре» (на 1869–1917 pp.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2020. Vol. 6, Iss. 3. S. 59–64.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

5. Янкул О. Церковне життя Харківщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у відображенні «Памятной книжки Харьковской губернии» і «Харьковского календаря» (1862–1917 pp.). *Науково-практична конференція до 25-річчя Харківського Архієрейського Собору 1992 року*: зб. матеріалів конф. (27 квітня 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 119–120.

6. Янкул О. Статистика церковного життя Харківської губернії на сторінках «Харьковского календаря» (1869–1917 рр.) : До 150-річчя видання. *Актуальні питання Богослов'я та історії Церкви (до 1900-річчя преставлення святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова)* : матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. (5 жовт. 2017 р., м. Харків). Харків, 2017. С. 149–151.

7. Янкул А. Н. Ежегодник «Харьковский календарь» (1869–1917 гг.) в контексте процессов модернизации второй половины XIX – начала XX в. *XI Машеровские чтения* : материалы междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых учёных (г. Витебск, Республика Беларусь, 18 окт. 2017 г.). Витебск, 2017. С. 198–199.

8. Янкул О. Публікації краєзнавчого характеру в «Харьковском сборнике» (до 130-річчя видання). *Краєзнавство у вимірах сучасної науки : (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева)* : матеріали XXXV-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (м. Харків, 8 груд. 2017 р.). Харків, 2018. С. 81–82.

9. Янкул А. Н. «Харьковский календарь» (на 1869–1917 гг.): структура, направленность и информативность. *Копытинские чтения-I, II* : сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилёв, Республика Беларусь). Могилёв, 2018. С. 104–106.

10. Янкул А. Н. Из области «чистой науки» – в повседневность: статистические данные губернских календарей (на примере «Харьковского календаря» на 1869–1917 гг.). *Актуальные вопросы изучения и преподавания истории, социально-гуманитарных дисциплин и права* : материалы междунар. науч.-практ. конф. к 100-летию ист. ф-та ВГУ имени П. М. Машерова, (г. Витебск, Республика Беларусь, 26–28 апр. 2018 г.). Витебск, 2018. С. 48–50.

11. Янкул О. До питання про точність губерньської статистики у світлі даних загального перепису населення Російської імперії 1897 р. (на

матеріалах Харківської губернії). *Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 27 квітня 2018 р.). Харків, 2018. С. 145–146.

12. Янкул О. Інформація про православні чудотворні ікони у виданні «Харьковский календарь» (кінець XIX – початок XX ст.). *Актуальні питання богослов'я та історії Церкви (до 1030-річчя Хрещення Київської Русі, 25-річчя канонізації Слобожанських новомучеників та 25-річчя відновлення духовної освіти на Слобожанщині)* : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 9 жовтня 2018 р.). Харків, 2018. С. 168–171.

13. Янкул А. Н. «Памятная книжка Харьковской губернии» (1862–1868 гг.) как источник по изучению края. *Віцебскі край* : матеріялы IV Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 80-годдзю ўтварэння Віцебскай вобласці, (г. Віцебск, Рэспубліка Беларусь, 22 лістап. 2018 г.). Мінск, 2019. Т. 4. С. 156–160.

14. Янкул О. Роль Харківського університету у виданні «Памятной книжки Харьковской губернии» (1862–1868 рр.). *Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 72-ї міжнар. наук. конф.* (м. Харків, 26 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 37–38.

15. Янкул О. «Харьковский календарь» як атрибут губернського міста другої половини XIX – початку XX ст. *Краєзнавство в системі історичного знання (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька)* : матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених (м. Харків, 7 груд. 2018 р.). Харків, 2019. С. 130–131.

16. Янкул О. До питання про типологізацію «Харьковского календаря» (на 1869–1917 рр.) як історичного джерела. *Сучасне краєзнавство в міждисциплінарному вимірі (присвячується 175-річчю з дня народження І. Ю. Рєпіна)* : матеріали XXXVII-ї Міжнародної краєзнавчої конф. молодих учених. Харків, 2020. С. 67–69.

17. Янкул О. Наукові та науково-популярні матеріали у виданні «Харьковский календарь» (на 1871–1891 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доп. 73-ї Міжнар. конф. (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.), 2020. С. 102–103.

18. Янкул О. М. З історії довідкових видань на Харківщині: «Харьковский календарь» (на 1869–1917 роки). *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.* : зб. наук. статей з пам'яткоохоронної роботи. 2020. Вип. VI. С. 255–260.

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Кількість пам'ятних книжок (або календарів) за губерніями (або областями)¹

Губернія (область)	Річні випуски	Додатки й доповнення, видані окремо	Всього видань
1. Акмолинська	9	—	9
2. Амурська	11	—	11
3. Архангельська	41	2	43
4. Астраханська	44	—	44
5. Бессарабська	39	1	40
6. Варшавська	8	—	8
7. Віленська	68 (73)*	46	119
8. Вітебська	32	6	38
9. Владимирська	22	—	22
10. Вологодська	29 (31)	3	34
11. Волинська	32	—	32
12. Воронежська	42	5	47
13. Вятська	46	—	46
14. Гродненська	58 (60)	1	61
15. Дагестанська	2	—	2
16. Донська (Область Войська Донського)	43 (44)	4	48
17. Еріванська	8	—	8

¹ За матеріалами книги Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : сводный каталог-репертуар. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланin, 2008. С. 615-628.

* У дужках позначена загальна кількість томів, частей, випусків.

Продовження Таблиці Б.1

18.	Естляндська	17	—	17
19.	Єлисаветпольська	2	1	3
20.	Єнісейська	14	2	16
21.	Забайкальська	18 (22)	3	25
22.	Закаспійська	2	—	2
23.	Іркутська	24	—	24
24.	Казанська	20 (21)	—	21
25.	Калишська	42	—	42
26.	Калужська	40 (41)	1	42
27.	Карська	7	—	7
28.	Катеринославська	18 (19)	—	19
29.	Квантунська	3	—	3
30.	Келецька	35	—	35
31.	Київська	37	—	37
32.	Ковенська	66 (67)	5	72
33.	Костромська	15	2	17
34.	Кубанська	29	21	50
35.	Курляндська	7	—	7
36.	Курська	17	—	17
37.	Ліфляндська	28	2	30
38.	Ломжинська	25	—	25
39.	Люблінська	41	—	41
40.	Мінська	52 (53)	6	59
41.	Могильовська	36	2	38
42.	Московська	10	3	13
43.	Ніжегородська	29	2	31
44.	Новгородська	56	2	58
45.	Олонецька	24	—	24
46.	Оренбурзька	33	2	35

Продовження Таблиці Б.1

47.	Орловська	37	—	37
48.	Пензенська	22	6	28
49.	Пермська	41	—	41
50.	Петроковська	35	1	36
51.	Плоцька	15	—	15
52.	Подільська	8	—	8
53.	Полтавська	33	—	33
54.	Приморська	15 (16)	—	16
55.	Псковська	43 (47)	1	48
56.	Радомська	35	—	35
57.	Рязанська	24	—	24
58.	Самаркандська	19	5	24
59.	Самарська	48	—	48
60.	Санкт-Петербурзька	18 (19)	—	19
61.	Саратовська	23 (24)	—	24
62.	о. Сахалін	5	—	5
63.	Седлецька	39	—	39
64.	Семипалатинська	16	—	16
65.	Семиреченська	5 (6)	—	6
66.	Симбирська	24 (25)	2	27
67.	Смоленська	45	—	45
68.	Ставропольська	14	—	14
69.	Сувалкська	33	—	33
70.	Таврицька	25	—	25
71.	Тамбовська	31	2	33
72.	Тверська	36	—	36
73.	Терська	24	9	33
74.	Тифліська	2	—	2
75.	Тобольська	26	—	26

Продовження Таблиці Б.1

76. Томська	12	—	12
77. Тульська	37	4	41
78. Тургайська	15	—	15
79. Уральська	21	2	23
80. Уфимська	29 (33)	3	36
81. Ферганська	4	—	4
82. Харківська	56	16	72
83. Херсонська	10 (11)	—	11
84. Холмська	1	—	1
85. Чернігівська	32	3	35
86. Чорноморська	1	—	1
87. Якутська	8 (9)	—	9
88. Ярославська	32	2	34
ВСЬОГО	2280 (2314)	178	2492

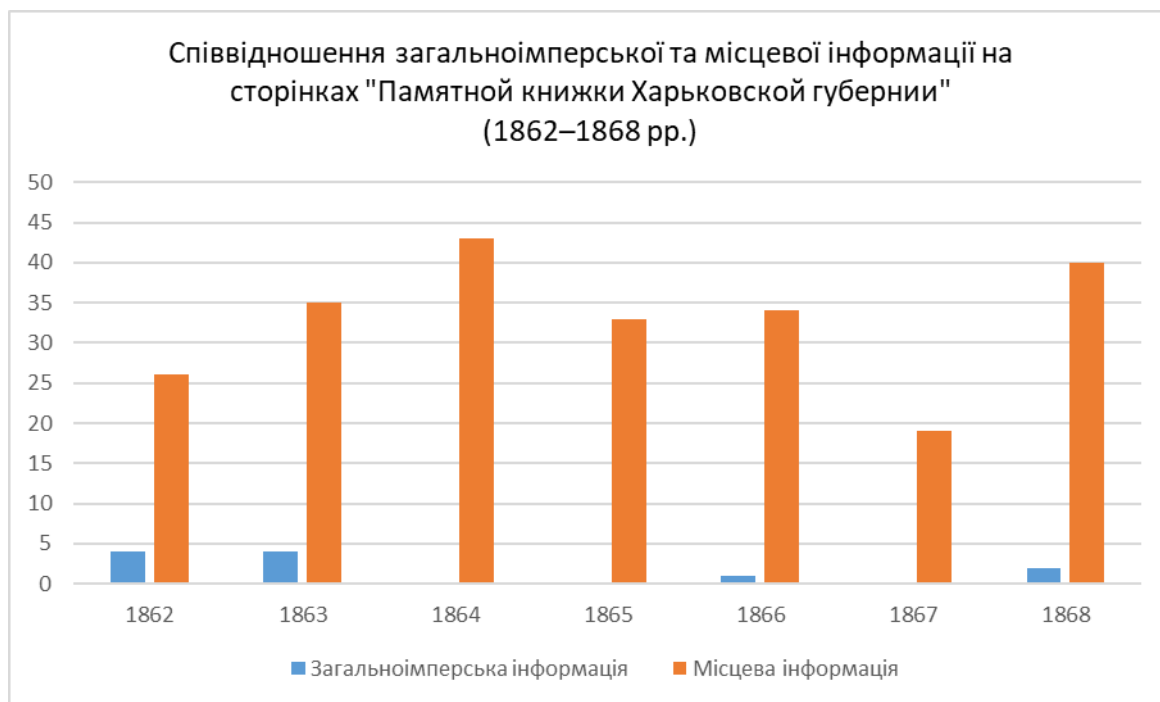
ДОДАТОК В

Рисунок В.1. Співвідношення загальноімперської та місцевої інформації на сторінках «Памятной книжки Харьковской губернии» (1862–1868 рр.)

ДОДАТОК Г

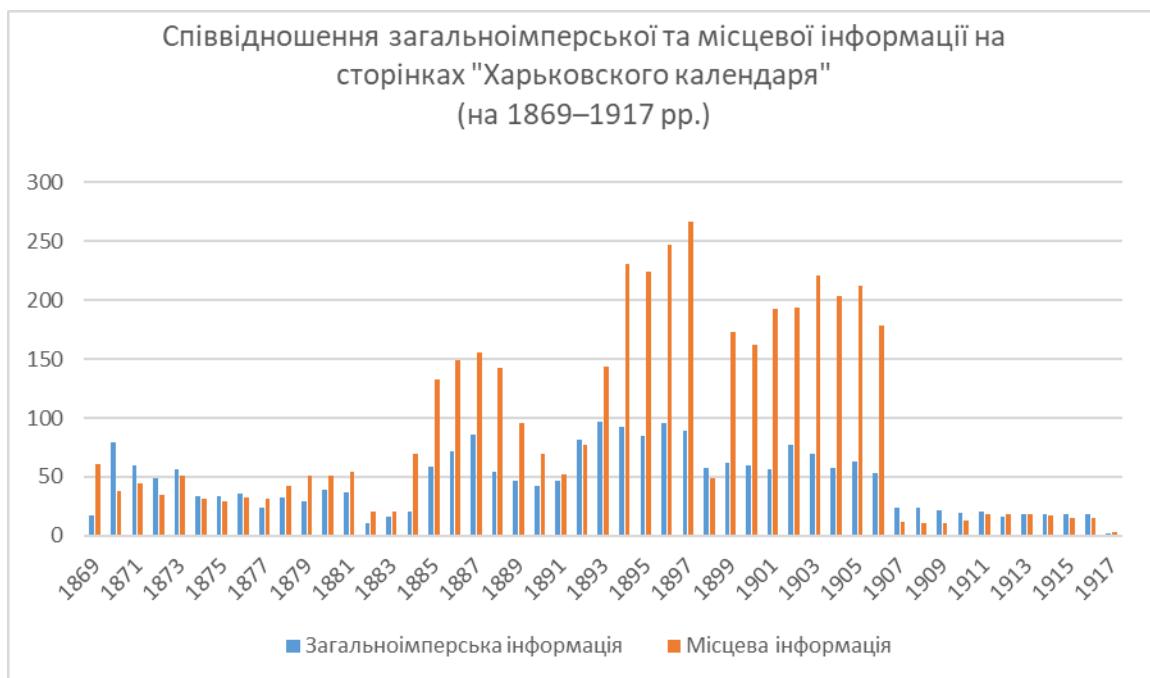

Рисунок Г.1. Співвідношення загальноімперської та місцевої інформації на сторінках «Харьковского календаря» (на 1869–1917 рр.)

ДОДАТОК І

СЕКРЕТАРІ ХАРКІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ, ЯКІ БУЛИ РЕДАКТОРАМИ «ПАМЯТНОЙ КНИЖКИ ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ» І «ХАРЬКОВСКОГО КАЛЕНДАРЯ»¹

1. *Голяховський Яків Якович* (секретар ХГСК у 1862–1871 рр.);
2. *Подвисоцький Олександр Йосипович* (не був секретарем ХГСК, але під його редакцією були видані випуски «Харьковского календаря» на 1869–1872 рр.);
3. *Бєсядовський Іван Іванович* (секретар ХГСК у 1872–1879 рр.);
4. *Киткевич Іван Іванович* (секретар ХГСК у 1879–1883 рр.);
5. *Єфименко Петро Савич* (секретар ХГСК у 1883–1888 рр.);
6. *Касперов Василь Іванович* (секретар ХГСК у 1888–1892 рр.);
7. *Іванов Василь Васильович* (секретар ХГСК у 1893–1903 рр.);
8. *Плещєєв Михайло Іванович* (секретар ХГСК у 1904–1905 рр.);
9. *Ленін Петро Миколайович* (секретар ХГСК у 1906–1917 рр.).

¹ Дані згідно зі статтею: Романовський В. С. Харківський губернський статистичний комітет та його періодичні видання // Харьковский сборник = Харківський збірник : літ.-наук. додаток до «Харківського календаря» на 1887 р. Репр. вид., відтвор. 1887 р. Харків, 2009. Вип. 1. С. 13.

ДОДАТОК Д
СПИСОК ГУБЕРНАТОРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ, ЗА ЯКИХ
ВИДАВАЛАСЬ «ПАМ'ЯТНАЯ КНИЖКА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ»
І «ХАРЬКОВСКИЙ КАЛЕНДАРЬ»¹

1. *Ахматов Олексій Петрович* (1818–1870, губернатор з 20.11.1860 р. по 28.02.1862 р.*).
2. *Сиверс Олександр Карлович* (1823–1887, губернатор з 10.03.1862 р. по 25.11.1866 р.).
3. *Дурново Петро Павлович* (1835–1919, губернатор з 29.11.1866 р. по 15.06.1870 р.).
4. *Кропоткін (Крапоткін) Дмитро Миколайович* (1836–1879, губернатор з 15.07.1870 р. по 16.02.1879 р.).
5. *фон-Валь Віктор Вільгельмович* (1840–1915, губернатор з 27.02.1879 р. по 19.04.1880 р.).
6. *Грессер Петро Аполлонович* (1832–1892, губернатор з 20.04.1880 р. по 26.07.1882 р.).
7. *Калачов Віктор Васильович* (1834–1910, губернатор з 22.08.1882 р. по 24.05.1884 р.).
8. *Іккуль фон-Гільденбандт Олександр Олександрович* (1840–?, губернатор з 1884 р. по 1886 р.).
9. *Петров Олександр Іванович* (1838–не пізніше 1916, губернатор з 30.01.1886 р. по 1895 р.).
10. *Тобізен Герман Августович* (1845–?, губернатор з 24.03.1895 р. по 02.01.1902 р.).
11. *Оболенський Іван Михайлович* (1853–1910, губернатор з 14.01.1902 р. по 31.03.1903 р.).

¹ Дані за книгою: Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. С. 61-102.

* Тут і далі дати подані за старим стилем.

12. *Гербель Сергій Миколайович* (1856–?, губернатор з 13.04.1903 р. по 06.04.1904 р.).
13. *Ватаци Еммануїл Олександрович* (1856–?, губернатор у 1904 р.).
14. *Старинкевич Костянтин Сократович* (1858–1906, губернатор з 06.11.1904 р. по 02.01.1906 р.).
15. *Пєшков Микола Миколайович* (1857–?, губернатор з 02.09.1906 р. по 06.10.1908 р.).
16. *Катеринич Митрофан Кирилович* (1860–?, губернатор з 11.10.1908 р. по 1915 р.).
17. *Протасьєв Микола Васильович* (1849–1915, губернатор з 08.06.1915 р. по 26.11.1915 р.).
18. *Оболенський Микола Леонідович* (1872–1934, губернатор з 07.12.1915 р. по 30.06.1916 р.).
19. *Келеповський Аркадій Іпполитович* (?–?, губернатор з 07.1916 р. по 03.1917 р.).

ДОДАТОК Е

«СВЕДЕНИЕ О ДОМЕ ДЛЯ ПРЕДСТОЯЩЕЙ В Г. ХАРЬКОВЕ ОДНОДНЕВНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ» (зразок 1879 р.)¹

1. Какой части?
Какого участка?
Какого околотка?
По какой улице?
№ дома или двора?
2. Сословие, имя и фамилия домохозяина?
3. Название построек, находящихся на дворовом месте с объяснением жилые оне или нет, каменные или деревянные и чем покрыты?
4. Число этажей в каждой жилой постройке?
5. Выходит ли постройка на улицу, переулок, площадь, набережную или стоит во дворе?
6. Число квартир и других отдельных помещений с обозначением, сколько из них отдаётся в наём?
7. Есть ли в доме: церкви, часовни, школы, пансионы, богадельни, лечебницы, аптеки, почтовые и телеграфные станции, редакции газет, типографии, трактиры и другие питейные заведения, лавки, конторы, сберегательные кассы, также фабрики, заводы и вообще заведения, а если есть, то какие именно?
8. Желает ли домовладелец провести в свой двор воду из предположенного к постройке водопровода?
9. Проведён ли в доме газ и если проведён, то освещаются ли им одне лестницы или также и квартиры и сколько именно?

¹ Опросные листы однодневной переписи населения города Харькова за 29 апреля 1879 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 1.

10. Застрахован ли дом от огня, в каком именно страховом обществе и в какую сумму?
11. Вымощен ли двор?
12. Есть ли при доме сад или огород?
13. Число животных, находящихся при доме с показанием отдельного числа лошадей, крупного рогатого скота, свиней, овец, коз и собак?
14. Число ретирадных мест со сборными ящиками, с выгребными ямами и число помойных ям?
15. Во сколько обходится в год очистка нечистот?
16. Общее число душ обоего пола и всех возрастов, живущих во дворе?

ДОДАТОК Є
«ЛИСТОК ПЕРЕПИСИ ЖИВУЩИХ В КВАРТИРЕ
КВАРТИРО-ХОЗЯИНА [...], В ДОМЕ ИЛИ ДВОРЕ
ПОД № [...] ПО [...] УЛИЦЕ»¹

а) вопросы о квартире

1. В каком этаже квартира?
2. Сколько в квартире комнат (кухня и передняя считаются при этом за комнаты; коридоры и чуланы вовсе не считаются)?
3. Сколько в квартире окон на улицу и сколько во двор?
4. Служит ли квартира для жительства одного семейства, или хозяин квартиры пускает к себе жильцов?
5. Служит ли квартира только для жительства, или при ней находится какое-либо учебное, торговое, промышленное или иное заведение, например: контора или редакция газет и т. п., и какое именно?
6. Сколько платится за всю квартиру и застраховано ли имущество квартиранта?

б) вопросы по переписи жителей в квартире (квартирный листок)

- I. № лиц.
- II. Имя и фамилия лица. Новорождённые обозначаются просто: «мальчик», «девочка». При именах слепых и глухонемых прописывается: «слеп», «глухонемой».
- III. Сколько лет от роду?
- IV. Холост, женат или вдов; девица, замужняя или вдова?
- V. Какого вероисповедания?
- VI. Какого сословия?
- VII. Какое имеет занятие?

¹ Опросные листы однодневной переписи населения города Харькова за 29 апреля 1879 г. ДАХО (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 3-4.

- VIII. Родной язык (т. е. язык, которым говорят в семействе)?
- IX. Грамотен ли на каком бы то ни было языке? Читает ли? Пишет ли?
- X. Живущий в Харькове или заезжий?
- XI. В день переписи сколько больных и чем?

ДОДАТОК Ж

НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПУБЛІКАЦІЇ НА СТОРІНКАХ «ПАМ'ЯТНОЇ КНИЖКИ ХАРЬКОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ» (1862–1868 РР.)

Статті природознавчого і геолого-географічного характеру:*

- І. Ф. Леваковський «Очерки рельефа Харьковской губернии»¹.
- «Города и уезды Харьковской губернии»².
- А. С. Пітра «О студенистых водорослях Змиевского Лимана» (Харьковской губернии)³.
- І. Ф. Леваковський «О влиянии рельефа страны на естественное направление дорог в Харьковской и других губерниях южной полосы России»⁴.
- В. М. Черняев «О лесах Украины»⁵.
- «Заметка о минеральных водах в имении Сукачёва, вблизи г. Харькова»⁶.
- Ю. І. Морозов «Исследование климата Харьковской губер. относительно ветров и температуры»⁷.
- О. В. Чернай «Обозрение фауны Харьковской губернии»⁸.
- Н. Д. Борисяк «Местонахождения железных руд в Харьковской губернии»¹.

* Статті подано в хронологічному порядку.

¹ Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1863. С. 11–27.

² Там само. С. 28–64.

³ Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1864. С. 246–258.

⁴ Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 87–100.

⁵ Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1866. С. 9–54.

⁶ Там само. С. 187–192.

⁷ Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 1–61 разд. паг.

⁸ Там само. С. 62–80 разд. паг.

- Н. Д. Борисяк «Об орографических отношениях на пространстве Старобельского уезда»².
- Ф. М. Власовський* «Градобития в Харьковской губернии»³.

Статті з історії та сучасності:

- «Историко-статистические заметки о городах Харьковской губернии»⁴.
- Я. Я. Голяховський «Краткая статья по возбуждённому телеграфным начальством вопросу о том, на какие местности Харьковской губернии следует распространить телеграфное сообщение»⁵.

Статті сільськогосподарського спрямування:

- Н. Д. Галицький «О чуме рогатого скота как причине неудовлетворительного состояния нашего скотоводства, и о мерах для устранения этого зла»⁶.

¹ Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 81–98 разд. паг.

² Там само. С. 309–316 разд. паг.

* В змісті вказаний як «В. Власовский».

³ Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 356–365 разд. паг.

⁴ Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 27–86.

⁵ Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1868. С. 400–412 разд. паг.

⁶ Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год / сост. секретарём Харьков. губерн. стат. ком. Яковом Голяховским. Харьков : В Унив. тип., 1865. С. 186–202.

ДОДАТОК 3

НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ МАТЕРІАЛИ НА СТОРІНКАХ «ХАРЬКОВСКОГО КАЛЕНДАРЯ» (на 1869–1917 рр.)

Статті з історії та сучасності Харкова та губернії:

- «Исторический очерк Харьковской губернии с приложением указов и рескриптов императрицы Екатерины II на имя первого харьковского губернатора, генерала Щербинина»¹.
- «Первый Харьковский календарь»².
- «Древности Харьковской губернии»³.
- «Монастыри Харьковской губернии»⁴.
- «Замечательнейшие из населённых мест Харьковской губ.»⁵.
- «Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии»⁶.
- «Новейшие статистические и описательные труды по Харьковской губернии»⁷.
- «Отход крестьян на заработки из Харьковской губернии»¹.

¹ Харьковский календарь на 1871 год / сост. и изд. А. Подвысоцкий. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1870. Год 3-й: с картою Харьковской губернии. С. 149–161 разд. паг.

² Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 342–344 разд. паг.

³ Там само. С. 345–353 разд. паг.

⁴ Див.: Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 354–363 разд. паг.; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 182–183 разд. паг.

⁵ Див.: Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 364–397 разд. паг.; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 577–599 разд. паг.; Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 136–144 разд. паг.

⁶ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под. ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 404–439 разд. паг.

⁷ Там само. С. 480–508 разд. паг.

- «Несколько данных о семейных разделах у крестьян Харьковской губ.»².
- «Архивы старых дел в Харьковской губ.»³.
- «Г. Харьков в семнадцатом столетии»⁴.
- «Опись г. Харькова, составленная в 1686 году воеводою Сухотиным»⁵.
- «Харьков полтора ста лет назад (по переписи 1732 г.)»⁶.
- «Выписка из фамильной записи Квиток»⁷.
- «Мандрованные дяки в Слободской Украине (с документом)»⁸.
- Д. І. Багалій «Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губ. (бывшей Слободской Украины) с 1880 по 1885 г.»⁹.
- Д. І. Багалій «Основание г. Харькова»¹⁰.
- І. А. Устінов «Харьков в начале нынешнего столетия (1798–1801 гг.)»¹¹.
- О. Д. Твердохлеб «Город Ахтырка»¹².
- «Сельские училища в Харьковской губ.»¹³.
- «Мелочи (заметки и материалы исторические, экономич. и проч.)»¹⁴.
- В. К.* «Экономические наброски о Харьковской губернии»¹.

¹ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 509–558 разд. паг.

² Там само. С. 558–565 разд. паг.

³ Там само. С. 599–611 разд. паг.

⁴ Там само. С. 611–619 разд. паг.

⁵ Там само. С. 619–639 разд. паг.

⁶ Там само. С. 639–655 разд. паг.

⁷ Там само. С. 655–661 разд. паг.

⁸ Там само. С. 661–668 разд. паг.

⁹ Там само. С. 1–11 разд. паг.

¹⁰ Там само. С. 66–79 разд. паг.

¹¹ Там само. С. 79–111 разд. паг.

¹² Там само. С. 111–125 разд. паг.

¹³ Там само. С. 125–136 разд. паг.

¹⁴ Там само. С. 144–166 разд. паг.

- «Местные литературно-научные новости»².

Статті з астрономії та природних явищ:

- «Об измерении и счислении времени»³.
- «О причине солнечных и лунных затмений»⁴.
- «Об астероидах»⁵.
- «О громах и молнии»⁶.

Статті природознавчого і геолого-географічного характеру:

- Ю. И. Морозов «Северный* Донец, гидрографический очерк»⁷.
- «Лечебные минеральные воды Харьковской губернии»⁸.

Статті з медицини:

- Л. К. Маршанд «О первом пособии при эпидемической холере»⁹.

* Можемо припустити, що під цими ініціалами друкував свої праці майбутній секретар Харківського губернського статистичного комітету В. І. Касперов.

¹ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 166–176 разд. паг.

² Там само. С. 177–185 разд. паг.

³ Харьковский календарь на 1873 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Печатня К. П. Счасни, 1872. С. 3–18 разд. паг.

⁴ Там само. С. 23–32 разд. паг.

⁵ Харьковский календарь на 1875 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. И. Д. Гинзбурга и А. Я. Кудрина, 1874. Год третий. С. 33–40 разд. паг.

⁶ Харьковский календарь на 1876 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1875. Год четвёртый : с приложением нового плана города Харькова. С. 497–510 разд. паг.

* «Северный» в сучасному написанні – «Сіверський».

⁷ Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 433–496 разд. паг.

⁸ Див.: Харьковский календарь на 1884 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1883. Год двенадцатый. С. 398–403 разд. паг.; Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 184–186 разд. паг. та ін.

⁹ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 306–315 разд. паг.

Статті сільськогосподарського спрямування:

- «Вредные насекомые и проч. в Харьковской губернии: Свекловичный долгоносик. Хлебный жук. Ржаной червь. Хлебная ржавчина»¹.
- В. В. Черняев «Сельскохозяйственные машины и орудия на харьковских складах и механических заведениях»².
- В. В. Черняев «Огневая сушка плодов в Северо-Американских Соединённых Штатах»³.
- М. К. Срединский «Дикая маслина или лох (*Elaeagnus angustifolia* L) как изгородная порода на юге России»⁴.
- М. К. Срединский «Культура вяза, береста и карагача»⁵.
- Г. И. Яценко «Растительный войлок и его употребление»⁶.
- «Овражковый вопрос в Харьковской губернии»⁷.
- Л. О. Павлович «Кормовые, сорные и ядовитые растения, произрастающие дико в пределах Харьковской губернии и прилежащих местностях»⁸.
- И. Я. Шевирев «О некоторых вредных в садоводстве насекомых Харьковской губ. Заболонники или сколиты*»¹.

¹ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 337–352 разд. паг.

² Див.: Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 406–412 разд. паг.; Харьковский календарь на 1887 год : в 2 кн. / издание Харьков. Губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1886. Год пятнадцатый. С. 543–555 разд. паг.

³ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 406–412 разд. паг.

⁴ Там само. С. 415–417 разд. паг.

⁵ Там само. С. 418–420 разд. паг.

⁶ Там само. С. 436–438 разд. паг.

⁷ Там само. С. 48–65 разд. паг.

⁸ Харьковский календарь на 1887 год : в 2 кн. / издание Харьков. Губерн. стат. ком.; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1886. Год пятнадцатый. С. 598–608 разд. паг.

* Варто зазначити, що дана стаття цього ж автора є продовженням публікації в «Харьковском сборнике» за 1890 р. (див.: И. Шевырев «О вредных в садоводстве насекомых в Харьковской губернии», с. 59–77

Статті з торгівлі:

- «Харьковская Крещенская ярмарка в 1877 году»².
- «Обозрение торговли на харьковских базарах и опыт статистики алиментации* г. Харькова»³.
- «Обозрение Харьковской Крещенской ярмарки в 1878 году»⁴.
- «Торговля г. Белополья»⁵.
- «Обзор производительности и торговли Харьковской губернии за 1884 г.»⁶.

разд. паг.). Цей факт красномовно свідчить про тісний зв'язок між «Харьковским календарём» і «Харьковским сборником», оскільки одне видання доповнювало інше.

¹ Харьковский календарь на 1891 год : в 2 кн. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1891. Год девятнадцатый. С. 329–357 разд. паг.

² Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 281–292 разд. паг.

* Аліментація – кошти на утримання непрацездатних осіб в силу існуючих між ними шлюбних і сімейних відносин.

³ Харьковский календарь на 1878 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1877. Год шестой. С. 293–307 разд. паг.

⁴ Харьковский календарь на 1879 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. Харьков : Тип. Харьков. губерн. правл., 1878. Год седьмой. С. 242–244 разд. паг.

⁵ Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 г. / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1884. Год тринадцатый. С. 565–577 разд. паг.

⁶ Харьковский календарь на 1886 год / изд. Харьков. губерн. стат. ком. ; под ред. секретаря ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. Губерн. правл., 1885. Год четырнадцатый : с приложением картины, представляющей вид г. Харькова в начале нынешнего столетия. С. 11–48 разд. паг.

ДОДАТОК И

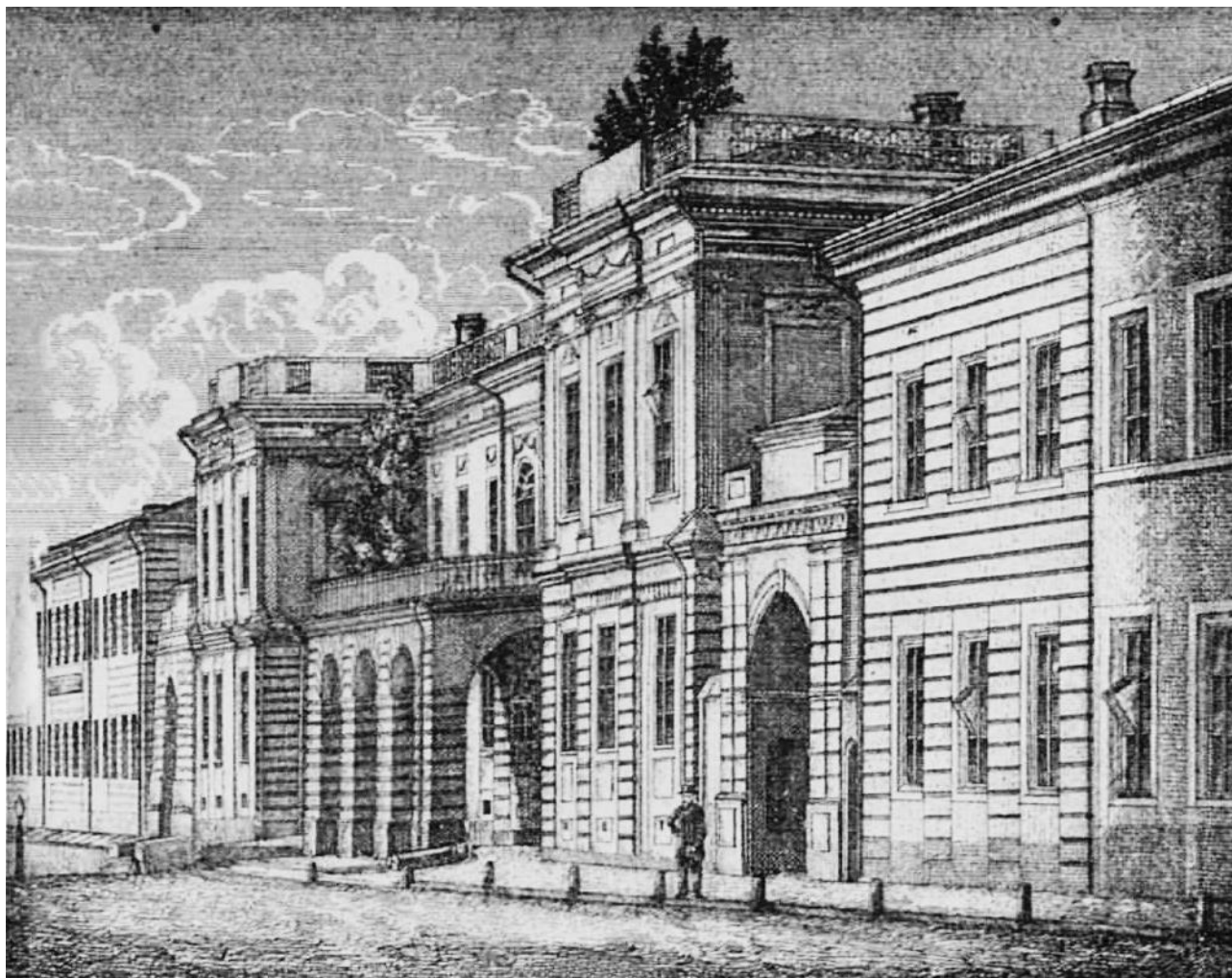

Рисунок И.1. Політипаж: гравюра П. Деденка
«Вид здания Императорского Харьковского университета» на обкладинці
«Харьковского календаря на 1871 год»

ДОДАТОК І

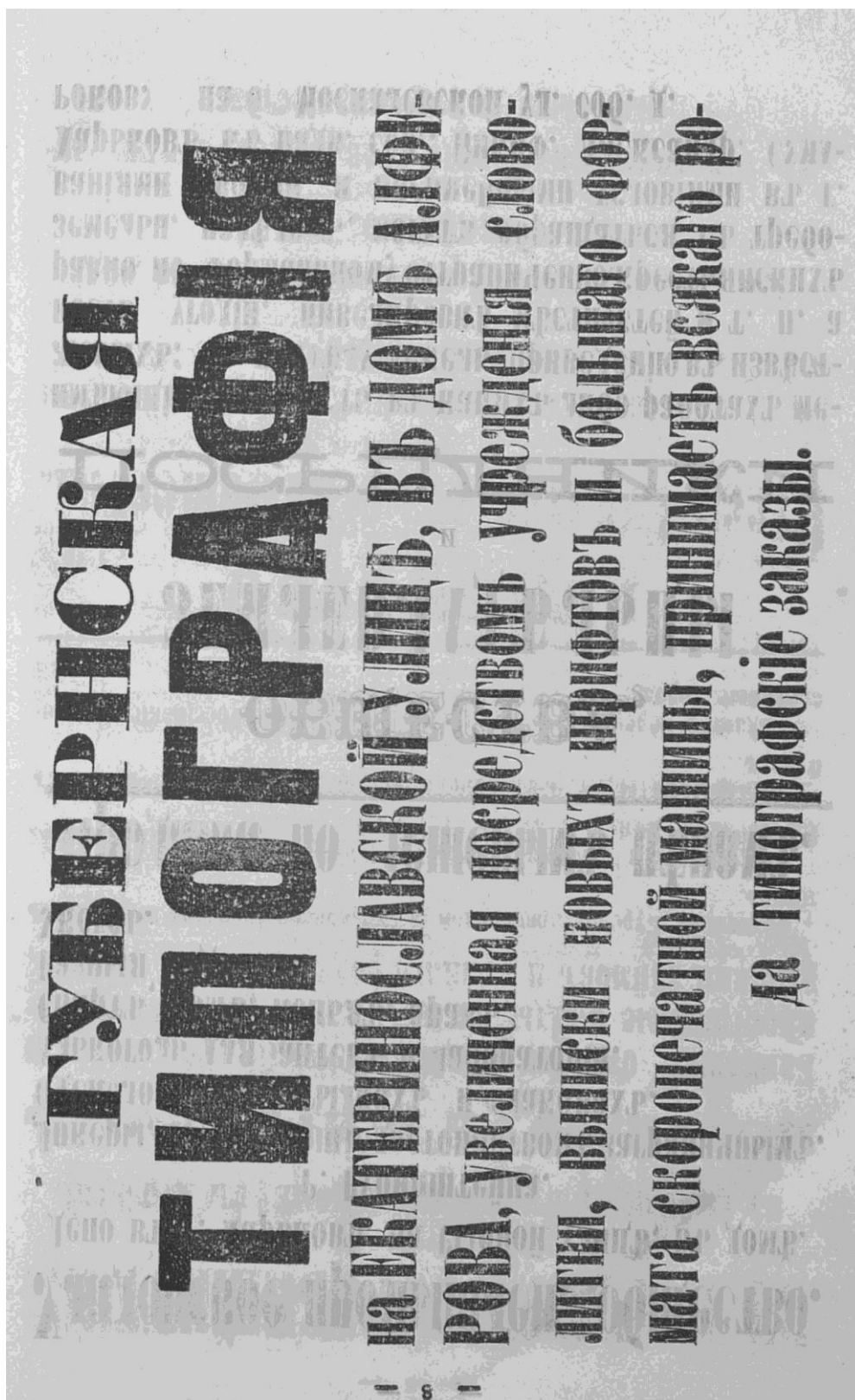

Рисунок І.1. Реклама губернской типографіі
в «Харьковском календаре на 1869 год»

ДОДАТОК І

— 3 —

ФИЛИПСЪ
 ЛАМПА СЪ ЦЕНТРОЙ ПРОВОЛОКОЮ
 КРѢТКА
 КАКЪ ЖЕЛѢЗО

СБЕРЕГАЕТЪ
75%

Я. Я. ЯНКОВСКІЙ, Рига.
 Харьковское Отдѣленіе
 Рижскаго Оптоваго Склада Якц. Общ. „Филипсъ“.
 Дворянская ул., № 1. — Тел. 42—62.

Имѣются постоянно на складѣ въ Харьковѣ:

Экономическія электрич. лампочки.
Полуваттныя лампы.
**Арматура къ полуваттнымъ
 лампамъ.**

Прейсъ-куранты высылаются по требсванію.

Рисунок І.1. Реклама харківського відділення компанії «Філіпс»
 («Харьковский календарь на 1917 год»)